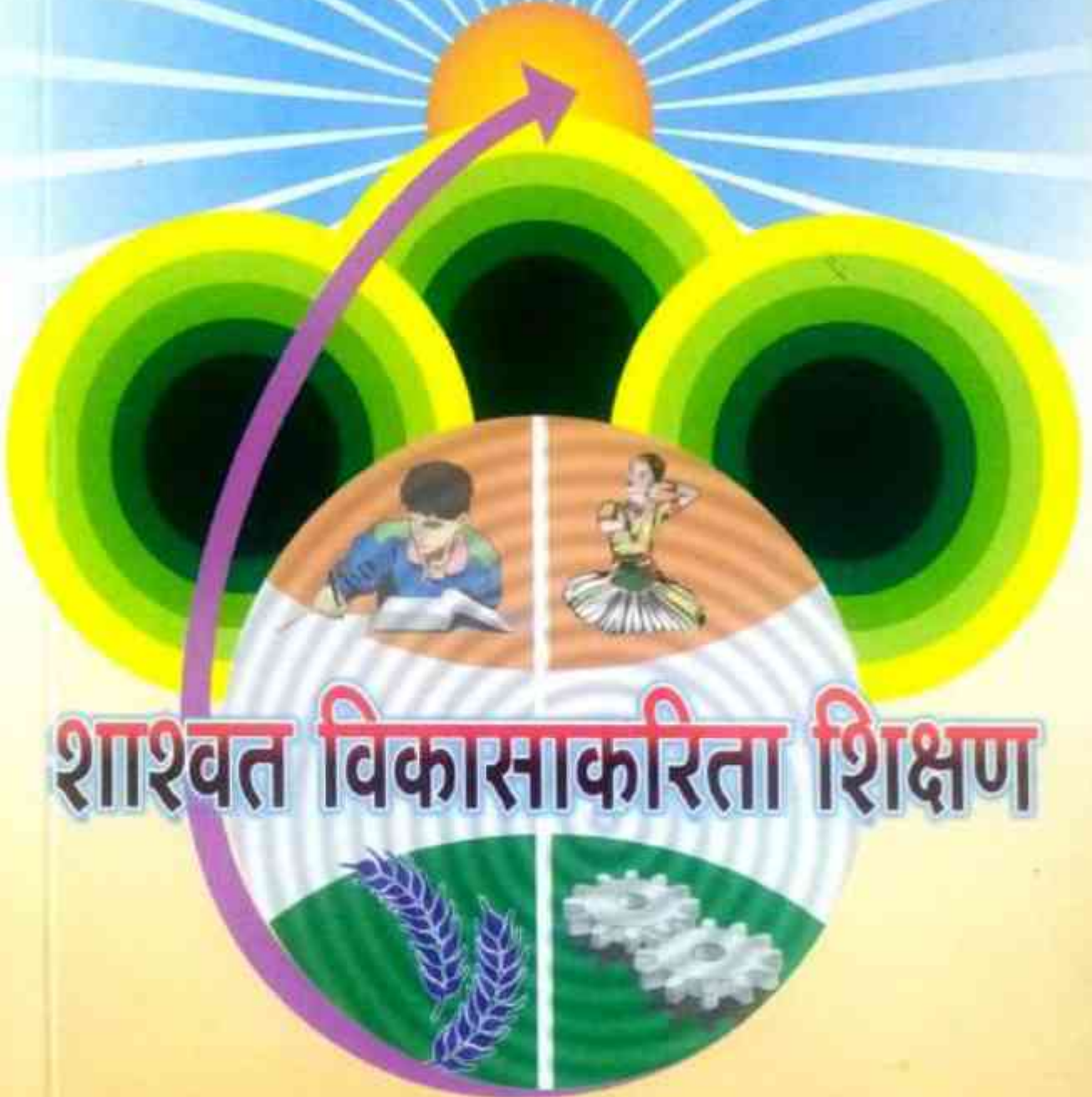

विद्यापीठ अनुदान आयोगद्वारा प्रायोजित

राज्यस्तरीय चर्चासत्र

दिनांक २० व २१ ऑक्टोबर २०१०

शाश्वत विकासकरिता शिक्षण

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, अकोला.

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, अकोला.

विद्यापीठ अनुदान आयोगाव्दारा प्रायोजित

राज्यस्तरीय चर्चासत्र

दिनांक २० व २१ ऑक्टोबर २०१०

शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण

❖ मुख्य संपादक व प्रकाशक
डॉ. शांताराम गो. बुटे, प्राचार्य
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, अकोला

❖ प्रकाशन तारीख :
दि. २० ऑक्टोबर २०१०

❖ अक्षर जुळवणी :
ग्राफिक्स इंडिया, अकोला

❖ संपादक व मुखपृष्ठ संकल्पना :
डॉ. सौ. वसुधा वि. देव
सहयोगी प्राध्यापक

❖ मुखपृष्ठ डिझाईन :
श्री नितीन मो. भोजापुणे

❖ मुद्रण :
श्री साई उद्योग, अकोला

❖ खाजगी वितरणासाठी -

(या अंकात प्रकाशित झालेल्या लेखास संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.)

॥ शुभसंदेश ॥

महाराष्ट्र शासन द्वारा संचालित शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, अकोला या आपल्या महाविद्यालयात प्रायोजित श्वाश्वत विकासाकरिता शिक्षण या विषयावर विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत राज्यस्तरीय चर्चासत्राचे आयोजन दि. २० व २१ ऑक्टो. २०१० रोजी संपन्न होत आहे. ही निश्चितच आनंदाची बाब आहे.

'सा विद्या या विमुक्तये' हे घोषवाक्य असणारे शासकीय अध्यापक महाविद्यालय हे विदर्भातील प्रथितयश असे उज्वल परंपरा असणारे महाविद्यालय आहे. अध्यापकीय व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकासाचे ध्येयाप्रती बांधिलकी जोपासणाऱ्या या आपल्या महाविद्यालयाद्वारे शिक्षक घडविण्याचे उत्तम कार्य निरंतरपणे सुरु आहे. अध्यापकीय व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकासाचे ध्येय वाटेवरील एक टप्पा म्हणजे राज्यस्तरीय दोन दिवसीय चर्चासत्राचे आयोजन महाविद्यालयाच्या बतीने होत असून निश्चितच हा स्तुत्य उपक्रम आहे. या राज्यस्तरीय चर्चासत्राच्या माध्यमातून सहभागी शिक्षकांद्वारे शाश्वत विकासाकरिता शिक्षणाचे महत्त्व यावर सविस्तरपणे विचारविमर्श होईल अशी मला खात्री आहे.

आपण आयोजित करित असलेल्या राज्यस्तरीय चर्चासत्र व प्रकाशित करित असलेल्या पुस्तिकेस माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा ... !

(डॉ. कमल सिंह)

कुलगुरु, संत गाडगेबाबा
अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

॥ शुभसंदेश ॥

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, अकोला येथे दि. २० व २१ ऑक्टोबर २०१० रोजी 'शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण' या विषयावर दोन दिवसाचे राज्यस्तरीय चर्चासत्र आयोजित केलेले आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. आपले महाविद्यालय हे विदर्भातील एक प्राचीन व लौकिक प्राप्त महाविद्यालय असून सदर महाविद्यालयात अध्यापकीय व्यक्तीमत्त्व विकासाच्या दृष्टीने अनेक प्रकल्प व योजना कार्यान्वित केलेल्या आहेत हे कौतुकास्पद आहे.

आपण आयोजित केलेल्या चर्चासत्रामुळे शिक्षक व विद्यार्थी यांना मोलाचे मार्गदर्शन लाभणार आहे, शिक्षकांची सर्जनशीलता विकसित करण्याच्या दृष्टीने याचा फार उपयोग होईल. तसेच संबंधित मान्यवरांना, शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना आपले विचार मांडण्याची संधी उपलब्ध होईल. सध्या अशा स्वरूपाची चर्चासत्रे आयोजित करणे ही काळाची गरज आहे.

आपल्या महाविद्यालयाने शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी सतत प्रयत्न केलेले आहे. आपले प्रयत्न हे असेच उत्तरोत्तर चालू राहो अशी या निमित्ताने अपेक्षा व्यक्त करून आपल्या महाविद्यालयास व होणाऱ्या चर्चासत्रास हार्दिक शुभेच्छा ... !

(डॉ. रा. वि. किर्दिक)
शिक्षण संचालक (उ. शि.)
महाराष्ट्र राज्य, पुणे - ४११ ००१

॥ प्राचार्यचि मनोगत ॥

“ सा विद्या या विमुक्तये ” हे घोषवाक्य असणारे ह्या महाविद्यालयाची परंपरा अतिशय उज्वल आहे. अध्यापकांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास हे महाविद्यालयाचे ध्येय असून अतिशय उपक्रमशील असे हे सुपरिचीत असणारे महाविद्यालय आहे. “ शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण ” ह्या विषयावरिल होणारे राज्यस्तरीय चर्चासत्र हे नवीन प्रवाहाच्या परिचय घडवून देणारे असे चर्चासत्र आहे. वर्तमान पिढीच्या गरजा भागविण्याबरोबरच भावी पिढ्यांच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीकोनातून केलेला विकास म्हणजे शाश्वत विकास. ह्या शाश्वत विकासाचा विचार करतांना शिक्षणाशी संबंधीत सर्वच घटकांचा विचार होणे आवश्यक आहे. ह्या दृष्टीकोनातून हे चर्चासत्र अत्यंत महत्त्वाचे आहे आणि म्हणूनच हात संकल्पना, भारतीय दृष्टीकोन, विविधता व मूल्यशिक्षण, शिक्षक शिक्षण, शिक्षकाची भूमिका, शिक्षणाबाबत कार्यनिती अशा विविध उपविषयांचा विचार शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने केला आहे. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे शाश्वत विकासाचे प्रत्येक देशाचे Model हे सारखे असणे शक्य नाही. प्रत्येक देशाला आपले शाश्वत विकासाकरिता रगतंत्र कार्यनिती आखावी लागेल ह्या दृष्टीकोनातून प्रस्तुत चर्चासत्राचे व स्मरणिकेचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरेल.

डॉ. शांताराम गो. बुटे
प्राचार्य

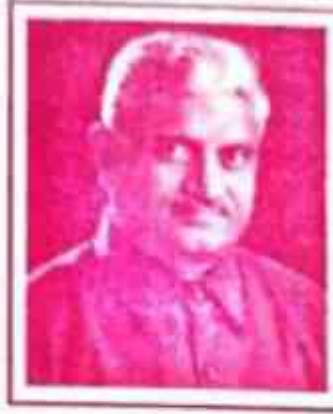
॥ संपादकीय ॥

शिक्षणातून मानवाचा शाश्वत विकास व्हायला हवा हा विचार आता जागतिक स्तरावर रूढ झाला आहे. United Nation Decade Of Education For Sustainable Development (ESD) २००५-२०१४ चे ध्येय आहे. " To integrate the principle values and practices of Sustainable Development into all aspect of Education and learning." शाश्वत भविष्याच्या निर्मितीसाठी ह्याला आपण Education of New Man असेही म्हणू शकु असा मानव ज्याची विचारक्षमता व विचारप्रक्रिया पोषक आहे. ज्याचा दृष्टीकोन एकात्मिक आणि वैश्विक आहे. सांस्कृतिक शाश्वततेचे अधिष्ठान ज्याला लाभले आहे सखोल मूल्य व नैतिकता त्याला प्राप्त झाली आहे जो वैश्विक जबाबदारी पेलण्यास समर्थ आहे. Sustainable Development ची परिभाषा करतांना Bruntland Commission ने विधान केले की, " Sustainable Development is development which meets the need of present without comperamising the ability of Future generation to meet their own need." शिक्षणातून आता हा विचार करण्याची आवश्यकता आहे, ज्ञान कौशल्य मूल्य दृष्टीकोन, संस्कृती समाज, अध्ययन हे शाश्वत विकासाचे मुख्य घटक आहेत आणि म्हणूनच शाश्वत विकासाचे वैश्विक निकष अथवा Model नाही प्रत्येक देशाने आपल्याला अनुकूल असा ह्या संकल्पनेचा विचार करणे ही काळाची गरज आहे. ह्या दृष्टीकोनातून उच्च शिक्षणाला आणि शिक्षक शिक्षणाला ह्याबाबत सकारात्मक पाऊल उचलण्यातील एक महत्वाचे योगदान म्हणजेच प्रस्तुत चर्चासत्राचे आयोजन विद्यापीठ अनुदान आयोग द्वारा अनुदानीत " शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण" (Education For Sustainable Development) ह्या चर्चासत्राच्या आयोजन नियोजन व संयोजनात ज्यांचे सहकार्य लाभले त्यांच्याप्रती मी हार्दिक ऋण व्यक्त करते.

डॉ. सौ. वसुधा वि. देव

संपादक मंडळ

मुख्य संपादक

डॉ. शांताराम गो. बुटे
प्राचार्य

संपादक

डॉ. सौ. बसुधा वि. देव
स. प्राध्यापक

सहसंपादक

डॉ. सौ. संध्या उ. सामुद्रे
स. प्राध्यापक

सहसंपादक

डॉ. सौ. सुपमा मु. गणोजे
स. प्राध्यापक

विविध समित्या

१ सल्लाखण्ड समिती

डॉ. शा. गो. कुंटे	प्राध्यापक	अध्यक्ष
डॉ. व. वि. देव	स. प्राध्यापक	सल्लाखण्ड
डॉ. से. वि. लाल	स. प्राध्यापक	सल्लाखण्ड
डॉ. गो. ना. खल्लाळ	स. प्राध्यापक	सल्लाखण्ड

२ स्वागत समिती

डॉ. शा. गो. कुंटे	प्राध्यापक
डॉ. व. वि. देव	स. प्राध्यापक
डॉ. अ. ग. वातकर	स. प्राध्यापक
डॉ. गो. कृ. मानकर	स. प्राध्यापक
श्रीमती नीला पाटक	द. लिपीक
श्री. वसु. देशमुख	शिपाई

३ प्रकाशन समिती

डॉ. शा. गो. कुंटे	प्राध्यापक
डॉ. व. वि. देव	स. प्राध्यापक
डॉ. सु. सु. गणोने	स. प्राध्यापक
डॉ. स. उ. सामुंटे	स. प्राध्यापक
श्रीमती नीला पाटक	द. लिपीक
श्री. गो. ना. खांदुस्कर	क. लिपीक

४ नोंदणी समिती

डॉ. व. वि. लाल	स. प्राध्यापक
डॉ. स. उ. सामुंटे	स. प्राध्यापक
श्री. सु. प्र. पाटक	प्र. शा. स.
श्री. राजू यादव	शिपाई
श्रीमती सीताबाई देवकर	शिपाई

५ जाहिरात व प्रसिद्धी समिती

डॉ. आशा चारकर	स. प्राध्यापक
डॉ. गो. कृ. मानकर	स. प्राध्यापक
श्री. गो. ना. खांदुस्कर	क. लिपीक
श्री. रा. अ. पडोळे	शिपाई

६ भोजन समिती

डॉ. सु. सु. गणोने	स. प्राध्यापक
डॉ. गो. ना. खल्लाळ	स. प्राध्यापक
श्रीमती नीला पाटक	द. लिपीक
श्रीमती वाटकर	शिपाई
श्री. अनिल वानखडे	प्राध्यापक

७ ट्रान्सपोर्ट समिती

डॉ. गो. ना. खल्लाळ	स. प्राध्यापक
श्री. रविंद्र सोनोने	अध्यक्ष
श्री. सु. प्र. पाटक	प्र. शा. स.
श्री. राजू यादव	शिपाई
श्री. रा. अ. पडोळे	शिपाई

८ बैठक व्यवस्था समिती

डॉ. गो. ना. खल्लाळ	स. प्राध्यापक
डॉ. अ. ग. वातकर	स. प्राध्यापक
श्री. रविंद्र सोनोने	अध्यक्ष
श्री. राजू यादव	शिपाई
श्री. प्रभुजी डेंडुले	शिपाई
श्रीमती सूर्यकाता वाटकर	शिपाई

९ सांस्कृतिक समिती

डॉ. आशा चारकर	स. प्राध्यापक	डॉ. व. वि. देव	स. प्राध्यापक
श्री. वसु. देशमुख	शिपाई	श्रीमती सीताबाई देवकर	शिपाई

॥ अनुक्रमणिका ॥

०१	शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण- संकल्पना, महत्त्व, गरज.	डॉ. रजनी अ. कार्लेवार	०१-०५
०२	शाश्वत विकासासाठी - शाश्वत वर्तनाचं शिक्षण .	डॉ. कल्पना आ. बेलोकार	०७-०९
०३	शाश्वत विकासासाठी शिक्षण- भारतीय विकासाच्या संदर्भात.	प्रा. गजानन जा. कराळे	१०-२५
०४	शाश्वत विकासासाठी शिक्षण - संकल्पना व गरज.	डॉ. वनिता ना. काळे	२६-३०
०५	जागतिकीकरणाच्या शोधात - शाश्वत विकास व शिक्षण.	डॉ. संजय भी. खडसे	३१-३५
०६	ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण	प्रा. कु. अर्चना एम. पोकळे	३६-४०
०७	ज्ञानाधिष्ठित समाजातील शिक्षण पद्धती.	सीमा एल. बर्गट	४१-४६
०८	ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण- शाश्वत विकासाच्या विशेष संदर्भात.	प्रा. कु. अमिता व. साबळे	४७-६५
०९	Peace Education for Sustainable Development.	Dr. Suhas Ugale	66-70
१०	शाश्वत विकास के लिये शांती शिक्षा	डॉ. आशा म. धारस्कर प्रा. आल्हाद वा. भावसार	७१-८७
११	शांतीदूत बुद्धाच्या तत्वज्ञानातून शाश्वत विकासाकरिता शांतता शिक्षण.	प्रा. स्वप्ना लांडे (साकरकार)	८८-९६

१२	पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास.	सौ. कुसुम वि. चौधरी	९७-१०३
१३	पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास.	सविता एन. सरोदे	१०४-११९
१४	शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण	डॉ. वंदना वि. टेंभुर्णीकर	१२०-१२७
१५	पर्यावरण शिक्षण आणि शाश्वत विकास.	डॉ. दिनकर उंबरकर	१२८-१३५
१६	पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास.	कु. शांता रा. गाडगे	१३६-१४३
१७	पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास.	डॉ. मीना कृ. रोकडे	१४४-१५०
18	A Study of Environmental Awareness Level of Teachers with Reference to Sustainable Development.	Ku. Sarita Ogale	151-158
१९	पर्यावरण निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास	कु. संगीता बं. ढोमणे	१५९-१६९
२०	पर्यावरण शिक्षणातून- शाश्वत विकास	डॉ. निर्मला अ. वानखडे	१७०-१७४
२१	पर्यावरण निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास	डॉ. अनुपिता भि. देशमुख	१७५-१७६
22	Environmental Education & Nature Education & Sustainable Education.	Bageshree Raulkar Amol Gabhane	177-187
23	For Sustainable Development of Environment. You Can do This.	Prof. Kumar K. Kale Prof. Mahesh S. Baheti	188-194

24	Sustainable Development and Indian Judiciary	Dr. Apama C. Panchabhai	195-211
25	Medicinal Plant and Sustainable Development.	Dr. Mahesh Dabre	212-219
२६	शाश्वत विकास जीवन- कौशल्याचे शिक्षण.	प्रा. विजयकुमार पाईकराव	२२०-२२६
२७	मूल्यांचे शिक्षण व शाश्वत विकास शिक्षण.	डॉ. बी. जी. खाडे	२२७-२३२
२८	उच्च शिक्षा में मूल्यों की स्थापना एवं वृद्धि	डॉ. सत्यनारायण बाहेती	२३३-२४०
29	Role of Teacher in Education For Sustainable Development & Teacher Education.	Dr. Vijay Dhamane	241-253
३०	शाश्वत विकासाकरिता शिक्षक शिक्षण व शिक्षक भूमिका	सौ. रंजना रा. शास्त्री	२५४-२५७
३१	शाश्वत विकासाकरिता शिक्षक शिक्षण व शिक्षक भूमिका	सौ. प्रियांका प्र. सुभेदार	२५८-२६४
३२	शाश्वत विकासाकरिता शिक्षक शिक्षण व शिक्षक भूमिका	प्रा. अजय एम. गडम प्रा. अविनाश एम. कोहळे	२६५-२६९
३३	शाश्वत विकासाकरिता पर्यावरणाचे महत्त्व.	प्रा. प्रदीप बारड	२७०-२७४
34	Knowledge Based Education For Sustainable Development.	Dr. Sandhya Samudre	275-284
३५	शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणस संवर्धन-काळाची गरज.	डॉ. कु. गोकर्ण मानकर	२८५-२९०

- 36 Peace Education For Sustainable Development. Dr. Archana Watkar 291-296
- 37 भारतातील शैक्षणिक ग्रंथालयाची सद्यस्थिती व शाश्वत विकासातील ग्रंथालयाचे स्थान - एक अभ्यास. श्री रविंद्र सु. सोनोने 297-303
- 38 Education For Sustainable Development with Reference to Indian. Dr. Suhaskumar R. Patil 304-312
- 39 शाश्वत विकासासाठी मूल्यशिक्षण डॉ. मोहन ना. खताळ 313-316
- 40 शाश्वत विकासासाठी शिक्षण-अध्ययन हाच गुरुमंत्र. प्रा. वसंतराव कार्डिले 299-328
-

शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण

संकल्पना, महत्त्व, गरज

(भारतीय शिक्षणाच्या संदर्भात)

— डॉ. रजनी अरुण कार्लेवार

असोसिएट प्रोफेसर

रा.तु.म.नाग.विद्या.चे बॅरि.एस्.

के. वानखेडे शिक्षण महाविद्यालय, नागपूर.

भगवद्गीतेच्या चौथ्या अध्यायात असे म्हटले आहे की "त ही ज्ञानेन सद्गुण पवित्रम इह विद्यते" म्हणजेच या जगात ज्ञानापेक्षा पवित्र अशी कोणतीही गोष्ट नाही. 21वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग संबोधले जाते. या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात ज्ञानाचे स्वरूप बदलले आहे. प्रत्येक व्यक्त हा ज्ञानकर्ता बनू पाहत आहे.

शिक्षण राष्ट्रीय जीवनाचे एक महत्वाचे अंग आहे. राष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचा शिक्षण हा एक महत्वाचा घटक आहे. प्रत्येक राष्ट्राचे काही तत्वज्ञान असते. आणि कोणत्याही राष्ट्राची शिक्षण प्रणाली ही त्या राष्ट्राच्या तत्वज्ञानावर अवलंबून असते. हे तत्वज्ञान हे त्या राष्ट्रातील धर्म संस्कार आणि परंपरा यातून प्रतिबिंबित होत असते. त्यानुसारच राष्ट्रातील शिक्षणाची उद्दिष्टे व ध्येये निश्चित होतात. त्यानुसार अभ्यासक्रम ठरविला जातो. प्रत्येक राष्ट्राच्या काही विशिष्ट समस्या; गरजा, आशा-आकांक्षा असतात, त्या विचारात घेऊन त्यांच्या पूर्तीसाठी प्रयत्न करण्याचीही जबाबदारी शिक्षणावर येते. बदलत्या काळानुसार शिक्षण पद्धतीतील बदलाचे वारे काही बदल घडवून आणत असतात नव्हे आणत आहे.

संकल्पना:- आज जागतिकीकरण व उद्योगीकरणामुळे विर उद्योग जात आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय योश्यापुन आंतरराष्ट्रीय तत्वज्ञान उद्योग जात आहे. यामुळे पृथ्वी वातावरण म्हणजे सततच वातावरणासाठी शिक्षण ही संकल्पना विकसित होत आहे.

आज मानव प्रजातीच्या शिष्यांवर घोटवलेला आहे त्यामुळे तो घटत वसूत पूर्ण जगात वास्तव्य करू शकतो, पर्यायी जागे जैविकीकरण हे झपाट्याने वाढत आहे त्यामुळे मानवाचे विकसन होत आहे. जगाच्या कशा जंवात आहे. पण त्याचबरोबर मानव जगाची संस्कृतीवर, पर्यावरणावर सतत आघात करीत आहे. म्हणून आज आपणानेच जगातील सततच्या निर्माण होत आहे. जे जैविक तापमानात वाढ, वृक्षसंपदा, प्राणीसंपदा गट होणे, औद्योगिक धार काढत जाणे, डबफुटी निर्माण होणे, हिमवत संकुचन येणे, पृथ्वीवरील बर्फ शिथळणे, समुद्राच्या पाण्याची पातळी वाढणे यंने समुद्रकिनारी पाण्यावारी जाणे, प्रदुशणाचे वाढते प्रमाण, जैवी वाढती मानवी, लोकसंख्येचा प्रस्फोट, इंधन व नवीनते संपदा साठे, शिथळत्या पाण्याचे साठे कमी होणे, सांडपाणी व्यवस्थापनाचा समस्या, कचरा निर्मूलन, बेरोजगारी, व्यसनादीवता, वायूदूषण वाढणे, वाढती नुसतेगारी, व्यसनादीवता, संस्कृतीचा, मृग्यांचा नश, स्त्री-भूषण हाता इत्यादी अनेक समस्यांचा विचार केल्यास शिक्षणाची उद्दिष्टे व त्याचे महत्त्व यात निश्चितच बदल करणे अनत्याच ठरते. यासाठी आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य टिकविण्यासाठी शिक्षण, पर्यावरण टिकविण्यासाठी शिक्षण, फार महत्त्वाचे ठरले आहे.

होतीवृत्त्या सिद्धेप्रमाणे पर्यावरणातील सततची घडणुकी पृथ्वीवर आघटन घेले आहे आणि त्यांच्यापासून जगाचा जवळजवळ

आहे, जसे घडलेले नाही, तसे काही घडण्यापूर्वीच जग मानवाची वेड जावी ती मानवामुळेच. म्हणूनच आज मानव विकाससाठी शिक्षणाची महत्त्व निर्माण झाली आहे ही संकल्पना सर्वप्रथम युनायटेड नेशन्सच्या "पर्यावरण व विकास" ह्या (१९९२) च्या दिवशी जी जवळी या परिषदेत मांडली गेली.

Chapter 36 of agenda 21 states : Education is critical for promoting sustainable development and improving the capacity of people to address environment and development issues it is critical for achieving environmental and ethical awareness, values and attitudes, skills and behaviour consistent with sustainable development and for effective public participation in decision making

शाश्वत विकासाची व्याख्या -

1. Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs (our common future, 1987)

2. Sustainable development is using, conserving and enhancing the community's resources so that ecological process, on which life depends, are maintained and the total quality of life, now and in the future, can be increased. For development to be sustainable, it must take account of social and ecological factors, as well as economic ones; of the living and non-living resource base; and of the long and short term advantages and disadvantages of alternative actions. (World Conservation Strategy, 1980)

3. Sustainable Development of is a pattern of resource use that aims to meet the environment so that the needs can be met not only in the present but also for future generation. (Google Search)

शाश्वत विकास म्हणजे आजी पिढीच्या विकासालाच हातांशी

मंडळीत न करता वर्तमान काळातील गरजांचा परिस्थितीनुसार विकास साधणे. याचाच अर्थ अस्य की सर्व परिस्थितीच्या विकासचा परिणाम भावी पिढीला मोजावा लागू येते. अर्थातच विकास करीत असतांना ज्या घटनांची आवश्यकता आहे त्यांचाच योग्य प्रमाणात वापर केला करावा, त्यांचे जतन करणे करावे तसेच संवर्धन करणे करावे, ह्याबाबतचे झाले हे शाश्वत विकासामध्ये अपेक्षित आहे.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाचे महत्त्व :- ज्याच्या पाठीशीच विकासाची प्रक्रिया आपण थांबवू शकत नाही आणि जिथे विकास तिथे काही नुकपरिणाम हे हमखास असतातच हे दुष्परिणाम करणे थांबवू शकू यासाठी या शिक्षणाचे महत्त्व आहे. चीनमधील महाकाय श्री नॉर्जेस दर्शन होय. दर्शनात पाण्याचा साठा हा अतिमोठ्या प्रमाणात आहे की ज्याचा परिणाम हा तापमान व अंतर पर्यटनाने घटपात झाले. दर्शनाचे पाणी दर्शनाच्या जवळच जमल्यातून सोडल्यामुळे प्रचंड हानी झाली. अर्थातच त्याचा परिणाम हा पर्यावरणावर होऊन सगळ्या निर्माण होताना. म्हणजेच निर्माण होण्याच्या सगळ्या आणि त्याचे परिणाम हे न शिकविणे, न समजाविणे. म्हणजेच शाश्वत विकास न समजणे व त्याची मोठी किंमत पुढे भावी पिढीला भविष्यात मोजावी लागणे असे आजच्या पिढीबाबत प्रत्यक्षात घडू नये म्हणूनच या शिक्षणाचे महत्त्व निर्माण झाले आहे.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाची गरज :- या शिक्षणाची गरज जर अभ्यासक्रमापासून पूर्ण करण्यात आली तर विद्यार्थी लविले मोठे कार्यपूर्वी घेतून घेतील. महाकाय दर्शने

बांधण्यापेक्षा जिथे पाऊल घडतो तिथेच तो अडविणे, तिरवीणे, भुलमार्गीत पाण्याची पातळी वाढविणे जेणे करून घरणाचे होणारे नुकताच विशिष्टच ठरले. आज मोठ्या मोठ्या वृक्षांना तोडण्याचा खपाटा मानवाने चालविला आहे. परिणामतः उष्णता वाढत आहे. जलनिक उत्पत्तामत्त वाढत राहिले तर सगळा बर्फ वितळून समुद्राच्या पाण्याची पातळी वाढेल व अर्धत्र पाण्याचा प्रकोप होईल. जिकनीचे संतुलन बिघडून जाईल. मानवाच्या सगळी वृत्तीमुळे पर्यावरणाचा प्राणीसंपदा तष्ट होत आहे.अभूतपूर्व जशा कर्बोसंकटांचा फात हलूहलू अवघ्या पृथ्वीभोवती आसळता जात आहे त्यामुळे हवासाठण होणारे टोकाचे बदल, समुद्राच्या पाण्याची अतीजमिळ घुसळण, हिमशिकलन वितळून त्यांना येणारे महापूर, पृथ्वीवरील ताऱ्या मोड पाणीसाठवात होत जाणारी कपात आणि वापेसाठी जास्त अवातक संकट म्हणजे जगातील पर्यायी जंगल, वन्यजीव, सांभारणीय प्रवाहाउक, देशांचे समुद्रकिनारे, वाळवंट, अभ्यासक वार्याल जैवसंपदा तष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. लोकात जगभरातील राष्ट्रंजिडे ते मानवीकांच्या आरोग्याचे तक्रारे प्रसन्न निर्माण होत आहेत. हे सारे जापल्या अवतीभोवती आज आता घडत आहेत या सर्व मोहटीची जाणीव विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करून हे बांधविण्यासाठी आपण आज काय करावता पाहिजे हे माहित होण्यासाठी आज या शिक्षणाची गरज आहे. या नरजेतूनच याचे महत्त्व घटवून विद्यार्थ्यांना शाश्वत विकासासाठी संकल्पना दैनंदिन शिक्षणातून कळविण्यासाठी काही मोहटीचे जीवतातील अत्याधिक महत्त्व घटवून मांगणे हे आजच्या शिक्षकांचे प्रथम कर्तव्य ठरले.

उपाय -

1. वृक्षा लावा तिरुर्वाचे रक्षण करा. सामाजिक वनीकरण साधवा.

2. झाडे कापू नका.
3. घरात तुळस लावा.
4. कवऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची जबाबदारी स्वतः स्विकारा.
5. प्लास्टिकचा वापर करू नका
6. हासिकारक वस्तूजणांचा वापर शेतात करू नका
7. कोटशापानुत विज निर्मिती करणांवा कोल बॉशरीचा उपयोजन करावा. त्यामुळे हवेतील कार्बन कमी होवून विजनिर्मिती यंत्राची उत्पादकता वाढेल.

आपल्या शिक्षणाचे व आधुनिकीकरणाने शेतीउद्योग, कुटीर उद्योगांवा घाट इच्छाविली जात आहे. म. गांधींच्या स्वयंपूर्ण श्र्मिती यांचे तशे केंद्रित करून सर्व लघुउद्योगांवा चालता देवून खोडयाच भविष्यकारांत आर्थिक स्तर कसा उंचावता चेईल हे देखील यत्ने शाश्वत शिक्षण होव अने म्हणणे थूकीचे ठरणार नाही.

आज खेड्यांचा लौडा शहरांकडे वाढत आहे. मोठमोठवा शहरातून प्रवृत्ताचा धोका निर्माण होवून अनारोभ्यामुळे मजावर, कार्यक्षमतेवर, बुद्धीवद्दी परिणाम होत आहे त्यामुळे स्वतःची कुटुंबाची तर प्रगती मंदावणेच पण देशाच्या उदरगतीवर कळत नकळत हा परिणाम होतो. वाकरीता पर्यावरण संवर्धन व रक्षापाची लढाई विर्यकळ लढाजी लागेल. सर्व माणसांवा वा लढाईत सामील करावे लागेल आणि भागी पिढीलाही ती लढाईत सहभाग करावे लागेल. ही सक्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये देईत शिहाणातून रूजवण्यासाठी शाश्वत विकास ही संकल्पना अभ्यासक्रमातून जंतर्भूत करणे आजच्या शालास अत्यावश्यक आहे.

शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण शाश्वत विकासासाठी शाश्वत वर्तनाचं शिक्षण

डॉ. कल्पना जादवराव बेनेकर
सायकलिक अर्थशास्त्र महानिदेशक,
अंबाजीबाई वि. बी.टी.

शोधपत्र आवाज

राज.विद्यार्थीग अष्टावारातुळं शाश्वत विकासाचा अभाव आहे. शाश्वत मूल्यांचा प्रत्यक्ष व्याक्रीत्य संशितातून वेत नाही. तो प्रत्यक्ष वेपकासाठी आणि पर्यावरण शाश्वत विकासासाठी शाश्वत वर्तनचं शिक्षण आवश्यक आहे.

शोधपत्र

लोकमज्जित अर्थसंकी अर्थसंकल्प मांडतात. त्यावर चर्चा होते. हा चर्चेत रोषोसाकरीपण होते. दुका चर्ची दुका अर्थसंकी अर्थसंकल्प मांडतात म्हणाले होते. "समकरीची की तमना जव ह्याचे दिन मे हे देवना वे जोर कितता बाजू ये कारील मे हे." अर्थसंकल्प मांडतात हा रोष का म्हटला गेला हे मना कळतंन नाही. अर्थसंकल्प मांडणं ही अर्थसंकी आहे काई अर्थसंकल्पास विरोध करणारे कारील आहेत काई अर्थसंकल्पास विरोध करणा-यांच्या दुश्चिंतकोणातून अर्थसंकल्प मांडणारे कारील आहेत काई मांडता जमोर प्रथम निर्माण उरता. शकतीन कोतरी दुकई मज लक्की की दरवर्ची अर्थसंकल्प मांडता जाले. मंत्री बदलतात. कुणीही जाल तरी सर्वसाजान्य माणसांची समकरीची होत राहते.

अर्थसंकल्प मांडता जाले त्याच्या दुस-या दिवशी चर्चास वचने वकाले अर्थसंकल्पाच्या चर्चेत अल्पसे अल्पत. शपदा जसा वेपार आणि शपदा जसा जालाव ह्याची सचिच चर्चा जसो. या जर्जासकळ माणसांच्या जेप्रगत अर्थसंकल्पात दुश्चिंतन्याप्रकारां शपदा वेत नाही. दुकलर, सर्वसाजान्य माणसांच्या जीवनात शपदा लक्कर वेत नाही. सर्वसाजान्य माणसांकडे

लेण्याचा बाबत 'चत' 'ज' का होतं, ते कळत नाही. सर्वसामान्य माणसांमध्ये जीवनात संपन्न होऊन घेत नाही. त्यांना बऱ्या संपत्तीचे काढ करून त्यांना, तेव्हा अर्धा संपत्ती त्यांच्या जीवनात येतो आणि बऱ्या संपत्तीचे काढ करून त्यांनी त्यांचे, तेव्हा अर्धा संपत्ती त्यांच्या जीवनात येतो. आणि हा अर्धा संपत्ती कसा जातो हे त्यांचे त्यांच्याच कळत नाही. प्रामाणिकपणे, काढाचे कामांमधील संपत्ती अशाचप्रकारे मिळवून घेतली जाते.

आणि आता भारत विकास सर्वसामान्यांच्याच काय कुपायाने कट्यात देत नाही. माझ्या जे, शासनात विकास म्हणजे शासनात मूल्यांच्या मध्यमातून होणाऱ्या विचारात विकास, ह्या विकासाला पूर्णविराम देतो. त्यांच्या कक्षा वाढत असतात. आणि सन्मत्तचंसाठीच त्या जन्मतः ह्या अर्थसंग्रहात प्रयत्न निर्माण होतो, 'शासनात मूल्ये म्हणजे काय' ज्या मूल्यांच्या परिभाषेत कुठेही, कुठेही तोच असतो जशी सन्मत्तचं व कायद्यात मूल्ये म्हणजे शासनात मूल्ये आहेत.

'ही शासनात मूल्ये कुठे मिळतात?' हा प्रश्न जो मुद्दामतून देत मांडत आहे. कारण देशाच्या मज्जे द्याव्याचे, देशाच्या सर्वसत्त्व असण्याचे नेहमीच म्हणतात, देशात सर्वात जम विकत घेता येतं, किती मोठी मोठे आहे ही ! हे जम, देशात अजिबात मोठी विकत घेता येतात. पण सन्मत्तचं मोठी विकत घेता येत नाहीत.

सत्याचे दुकान आहे का कुठे ? सत्याची दुकान आहेत. सत्यात फक्त दुकानांमध्ये मिळते. सत्या विकत घेता येते आणि विकतही येते. पण सत्याची विक्री कोठेही करता किती काळ टिकते? पाच वर्षे कधीतरी तर पाच कितीतरी टिकत नाही. सत्याची विक्री कोठेही सत्याच्या मज्जे अविश्वसनीय ह्या मूल्यात त्यांच्या असते. सत्या जशी मिळते विकत तसे सत्या विकत मिळत नाही. सत्या मिळवायला लागतं, त्यासाठी सत्या जसायला लागतं. जतवण्याचं त्याचं. सत्याचा विकत मिळवून घेता त्यांना. सत्याचा विकत सन्मत्तचं म्हणत होते तेव्हा, त्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. एक मोठे उपाय सन्मत्त घेतायला पाहिजे, ती जशी, सत्याचा विकत होतो अशी प्रार्थना कोणी जाते, ज्या मोठी सन्मत्तचं म्हणत होते तेव्हा, त्यांचीच प्रार्थना कोणी जाते. सर्व सुखी राहते, सत्याचा विकत होतो, पाऊस वेळेवर पडतो जसाय प्रार्थना कोठेही जातात. कारण सर्व सुखी राहत तेव्हा, सत्याचा विकत

होत तेव्हा, पाऊस वेळेवर पडत असतो, हे का घडतं काय शासनात मूल्यांच्या अभाव.

शासनात मूल्ये कुठेच तयार होत तेव्हा, शासनात काय कोणतीच मूल्ये आणण्यातून पडत असतात की अमिनीतून जन्मत तेव्हा, ती जन्मत कोठे असतात. शासनात मूल्यांच्या निर्मिती असते जाणून, सन्मत्तचं शासनात अमिनीतून शासनात मूल्ये निर्माण होतात, ह्या शासनाच्या विचारात जी शासनात वर्तते ही जशीच संकल्पना मांडत आहे. शासनात वर्तते म्हणजे विकास वर्तते, कायद्यात वर्तते, सन्मत्तचं वर्तते, सन्मत्तचं ह्या वाट्याला जाते तरी जे वर्तते विचारात होत नाही, ते शासनात वर्तते होय. सन्मत्तचं ही तरातरा जम ह्याचे दिले मं हे, देशात ते जोय कितला वाटू ते कातीत मं हे, हे सन्मत्तचं अन्तर्निर्माण वर्तते म्हणजे शासनात वर्तते होय. प्राण जाते पण सन्मत्तचं जे जाते ही आतमीय कुठेही हे शासनात वर्तते होय. मोठेय पण वाक्यात नाही हे शासनात वर्तते होय. सन्मत्तचं शासनात वर्तताचा अभाव आहे. त्यामुळेच शासनात विकासाला अभाव आहे. शासनात विकासाला शासनात वर्तताचं शिक्षण ही कट्याची अर्थ आहे.

“शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण” भारतीय शिक्षणाच्या संदर्भात

प्रा. न. ज. कुलकर्णी
स्व. साकुलवाडी देशमुख उद्योग
विद्यालय त्रिवला जि. उजजसक

प्रस्तावना:

कोणत्याही राष्ट्राची शिक्षणप्रणाली ही त्या राष्ट्राच्या तत्त्वज्ञानावर अवलंबून असते. त्या नुसार त्या राष्ट्रातील शिक्षणाचे ध्येये व उद्दिष्टे निर्दिष्ट होतात त्या नुसार धोरण उदकांत होते. आकृतीबंध व अन्वयानुक्रम ठरतात. हे तत्त्वज्ञान त्या राष्ट्रातील धर्म, संस्कार आणि परंपरा यातून प्रतिबिंबित होत असते. पाया कसब बंधन घालता आहे. त्यानुसार शिक्षण पध्दतीतील बदलाचे बाबे हे वास्तुवाचने घेतात तेत आहेत त्यामध्ये 'पारंपारिक शिक्षण पध्दती' अस्तित्त्व नसून ठेवणे की उदून आईर्षी त्यामध्ये वादळा-जग अंदाज घेउन आधी बक्ष घडवून जातावेच लागतील जागतिककरण व उदानीकरण चा वेता त्याच बनेवर अंतःराष्ट्रीय तत्त्वज्ञान उदयात वेत आहे. ते आपल्या अंतःराष्ट्रीय धोरणातून दिसून येते. त्यातूनच 'पृथ्वी ताचविद्यालयाची शिक्षण', 'मातृजगत आवरणवालाची शिक्षण' वा नैकल्पना विकसित होत आहेत.

शाळाची प्रणाली होत असतांना औद्योगिकीकरण उपाटवाडे होत नेने व काळाच्या ओघात मातृची संस्कृती पर्यावरण यांवर कधी आणि किती जागत आले ते आपणास कळते देखील नाही. म्हणून वेगवेगळ्या जागतिक उदाल्या निर्माण होत नेल्या त्या जागतिक तत्त्वज्ञानात, औद्योगिक धराचे फाटा जाणे, पिढ्याचे पाठवले साडे कमी होणे, हिमत्यांचे अस्तित्त्व संपुटात येणे, वृक्षसंपदा -

प्राणि संपदा नष्ट होत जाणे, प्रदुशणाचे वाढले प्रमाण, अदलगावणे कमी होणारे प्रमाण, शहरीकरण इंधन व जलजिजांचे संपणाचे साडे, जागी वाढती मातृणी, लोकसंख्येचा प्रस्कोट वेदोदनाची जागातीक सडकीव जागीक प्रस्त वाढती मुदनेनारी यतून विरडत जाणारे राष्ट्रीय व अंतःराष्ट्रीय सार्जंजस्य चा सर्व मोष्टी त्वात धोरणाचा त्त्व शिक्षणाची उदित्त्व व त्त्ववर विला जाणाचा अर् विरचित बढलेस उवा. अंतःराष्ट्रीय सार्जंजस्य टिकविद्यालयाची शिक्षण, पर्यावरण टिकविद्यालयाची शिक्षण, शाश्वत/चिरस्थायी विकासासाठी शिक्षण.

'राजसो मा उद्योतिर्भव' हे शिक्षणाचे उदित्त्व जातने नेने जा अद्यानि शिक्षण म्हणजे अंदाशतून प्रकाशकडे वाटचाल करणे होव. जगातील शिक्षणक्षेत्रात 'भारतीय शिक्षण' हा सर्वांच्याच तित्तसंका कुतुहलाचा विषय आहे. जागतिक सार्वाच्य शिक्षणसंश्लेषावर अदिक मंडल व तेवत पाश्चात्य देशात होत आहे हे चादे असले तरी हाजाचे वर्धाची अखंडीत परंपरा असलेले जात व प्रत्येक काळातील धर्माचा प्रभाव शिक्षणावर पडलेला आपणासा दिसून वेतो.

भारतातील 'भारतीय शिक्षणाच्या' शासनाच्या फार प्राचिंत कष्टापातून आजपर्यंत मुकशिल्य परंपरेले अक्षुण्ण वातात आलेल्या आहेत. भारतीय शिक्षणपरंपरेले विद्या आणि अविद्या अख्या शासनाच्या दोस शाखा मातल्या नेल्या.

विद्या म्हणजे	-	ज्ञान 'स्य' ची ओळख
अविद्या म्हणजे	-	भौतिक ज्ञान

आजचे युग माहीती व तंत्रज्ञानाचे युग आहे असे माततो, म्हणजे भौतिक ज्ञानाचे किंवा अविद्येचे युग आहे. अविद्येले भौतिक समृद्धता प्राप्त होते व विद्येले अजुत तत्त्व प्राप्त होते. दोन्ही जात्रशकच मातल्या नेल्या अशा ज्ञानाच्या आधारावर मनुष्य जीवत संघटित झाले. व त्यामुळे समाजाची निर्मिती झाली मनुष्य हा विसर्गाचा अविभाज्य घटक आहे. त्यामुळे व्यक्ती, समाज, व विसर्ग यांचे अजुत जाते आहे. हे अविदलकत्व लक्षात घेउन प्राचिंत भारतीय शिक्षण पध्दती विकसित करण्यात आली होती. आणि

या शिक्षण पध्दतीतून शारीरिक विकास बौद्धिक विकास आर्थिक विकास, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास चाचित्र निर्मिती वगैरे शाश्वत गुणांचा विकास करण्यात आला आणि आजच्या शिक्षण प्रणालीचा हा विकास गीतकाच महत्त्वाचा आहे.

जावकूनच आपल्या लक्षात घेणे की, विद्या म्हणजे शाश्वत विस्तार विरकाच विकास व अविद्या म्हणजे अशाश्वत विकास होय. शाश्वत विकासाची संकल्पना

विश्व पर्यावरण विकास आयोग हा 'ब्रूटलॉड आयोग' म्हणूनही ओळखला जातो. 1987 या आयोगाने परिस्थितीसह त्याच्याअडथळात (sustainable Development) हा शब्दप्रयोजन वापरला आहे. याचा काही लेखाकांती 'शाश्वत विकास' असा अर्थ साधून अनुन काहीना 'धारणक्षम विकास' असा शब्द प्रयोग केला आहे. तर काही लेखाकांती 'प्रतिपालविद्य विकास' असा अर्थ लावला आहे.

शाश्वत विकास म्हणजे जन्म विकस की, जो करण्यासाठी वर्तमान कालातील विकासासाठीच्या गरजा भ्रानवितांना भागी पिढीच्या विकासाच्या क्षमतांशी तडजोड न करणे होय. थोडक्यात आपल्या विकासाचा परिणामाची फार मोठी किंमत पुढील पिढीला जोडावी लागू नये. विकास कालित असातांना लागताये घटक योन्व प्रमाणात वापरून उत्तम करून संवर्धन करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय. धारणक्षमता हा इंग्रजी शब्द Sustainability या संज्ञेवरून प्रचलित झाला आहे. इंग्रजी Sustainability या शब्दाचा उगम Sustinere या लॅटीन शब्दापासून झाला अनुन त्याचा अर्थ To hold up असा आहे म्हणजे धारण क्षमता टिकवीणे राखणे सहाय्यत होणे. अशाच 'शाश्वत विरकाच' विस्तार ठेवणे या अर्थात हा शब्द वापरला जातो.

'विकास' या शब्दाचा अर्थ व अर्थव्यर्थ जीवत शैलिकी उत्तरेपेतर प्रगती होणे उरवती हाणे असा आहे. शिक्षण, आरोग्य, निरनर्न यांचा समावेश होतो.

शाश्वत या संकल्पनेच्या बाबतीत विचारवंत स्पष्ट करतांती

म्हणतात.

- 1 धारणक्षम शाश्वत विकास म्हणजे मातवाच्या अनेक पिढ्यांचे द्विकालापर्यंत कल्याण साध्य करण्यासाठी होणारी प्रगती होय.
- 2 "भावी पिढीच्या गरजा भ्रानविण्यासाठी निरनर्नतील विविध संघडा क्षमतेला कोणताही धक्का न पोहचता लोकांच्या आजच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वत धारणक्षम विकास होय".
- 3 "मातवाच्या बुद्धीचा बौद्धिक संघडाचा योन्व पट्टणीते वापर करून अखिल मातव जतीचे कल्याण आर्थिक विकासातून "साधण्याच्या प्रकियेस शाश्वत विकास म्हणतात".
- 4 शिक्षणाच्या धारणक्षमतेच्या नवर्धित सतुन मातवी जीवतचा इर्न उंचावणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.
- 5 शाश्वत विकास ही संकल्पना प्रथम युनायटेड नेशन्सच्या पर्यावरण व विकास 1992 "रीओ डी जानेरो" या ठिकाणी वरुंधरा परिषद भरली होती तीथे शाश्वत विकासाची संकल्पना झोडवी.

शाश्वत विकासाचे महत्त्व:

21 व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर घाटल टेकांना आधुनिकीतेचा विचार म्हाल वेतो आपण द्विकालिक प्रगतीच्या उदरे वाटचाल करतो हे चित्र आपणान विस्त आहे पण ,खरच आपण विकासाकडे वाटचाल करतो आहे का? की अथपत-साकडे.

आज 21 व्या शतकाच्या प्रारंभी जगातये अनेक ननन्या निर्माण झालेल्या आहेत जगातील अनेकविध ननन्यायेकी प्राध्दात्वाने व तातडीने लक्ष पुरविले पाहीले 'समाज संतुलन राखणे व समाज संरक्षण समाज संस्कृती संबंधी जाणीव जागृती निर्माण करणे आणि त्यातून शाश्वत विकास साधणे या बाबतीत शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यासाठी समाज संस्कृती व शिक्षण यांच्यातील परस्पर संबंध ननाजतून घेणे महत्त्वाचे आहे. मातवाच्या कृतीचा, विचारांचा समाजावर काही ना काही परिणाम होत अजतो. पक्कीय संस्कृतीच्या हस्ताक्षेपामुळे मुले संस्कृतीचे शोषण

सुरू झाले आहे. आणि संस्कृतीची स्थिती चिंताजनक आहे. सध्याची संस्कृती प्रवृत्त अनुन मानवसंहित सर्व समाजाचा धाव आहे. अशा परिस्थितीमुळे शाश्वत विकासाला अधिका अधिका महत्व प्राप्त झाले आहे.

संस्कृती विषयक समस्यांचे क्षेत्र अत्यंत व्यापक असून मानवी जीवनाच्या जवळजवळ सर्वच पैलूंना या समस्या स्पर्श करतात आज राष्ट्रांशी लिगडीत अनेक समस्या मानवानशी आहेत. त्या मूळे पूर्ण मानवजात धोक्यात आली आहे. मानवाच्या आपल्या हव्यासापोटी सतत नैतिक मूल्यांवर आक्रमण केले जाते तसेच आधुनिकीकरणाने मानवी संस्कारांमध्ये हस्तक्षेप वाढवलेला आहे.

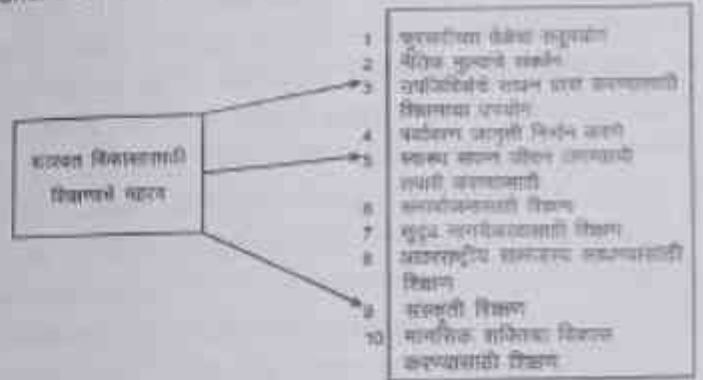
मानवी जीवनाची गुणावत्ता आणि तिचे अस्तित्त्व काय राखायचे आवश्यक त्या उपाययोजना आणि उपयुक्त संशोधनाची क्षमता शाश्वत विकासाला आहे म्हणून शाश्वत विकासाचे महत्व समाजातून घेणे गरजेचे आहे.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाचे महत्व:-

1. मानवी गुण संवर्धन:- परस्परसंबंधित प्रेम भ्रूणव्या क्षमताशीलता, जहीना, जमलाबंधुता, कर्तव्यदक्षता सेवावृत्ती साहसी वृत्ती इ. मानवी गुण निर्माण व्हावे.
2. जाणसज्जत करणे:- आद्यसंस्कृतीत जन्मत होऊन आत्मोदारसाठी प्रयत्नशील व्हावे.
3. मुल्यांची जोपासना करणे:- समाजाच्या एक छटक म्हणून लोकशाही जीवन पध्ती सध्याचीक वाढीलकी, धर्मोद्वेषना सामाजिक एक संघर्षा वसाठी आवश्यक असलेल्या मुल्यांचा परिपोष करणे.
4. समर्थास निर्मिती:- व्यक्तित्वा तिनेची विरामय जीवन जगता यावे म्हणून समर्थास निर्माण करणे.
5. परिष्कृत जोपासण्याची प्रेरणा:- पर्यावरण स्वच्छतेविषयी विद्यार्थांमधे

ले जाणूती निर्माण करणे.

6. वैचारिक जाणूती करणे:- बौद्धिक विकास करणे जेणे करून राष्ट्राच्या विकासामासाठी त्याचा उपयोग होईल.
 7. जबाबदार मानवीक यत्नविणे:- आदर्श मानवीक म्हणून पाठ पाठण्याची जबाबदारी क्षमता निर्माण करणे
 8. उदार दृष्टीकोण विकसित करणे:- वस्तु व्यक्तिवा सध्याचा समाजाचा विचार करण्याची दृष्टि त्या मध्ये विकसित करणे.
 9. पोषक मुल्यांची जोपासना करणे:- राष्ट्राच्या विकासामाठी आवश्यक मुल्यांवर जमणाने शिक्षण देणे.
- शाश्वत विकासामाठी शिक्षणाचे महत्व पुढील अंकुती मध्ये अधिक स्पष्ट होते.

या सर्वच बाबींतून शाश्वत विकासाचे महत्व घटते व त्याचे गुणवैशिष्ट्य महत्व विदर्शनास येते.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाची गरज

आजच्या आधुनिक संस्रामाच्या मुनामध्ये आपण प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करतोय. पण त्याच प्रमाणातच आपण कुठे तरी

अद्यतनात कडे जातोय आणि अद्यतनाचा विचार करायचा तर आपल्यास आज जी मातवी बौद्धिक संपदा आहे तसेच मातवी मूल्ये मूल्ये संपदा आहे तितीतचे आहेत या सर्व बाबींचा विचार करणे गरजेचे आहे.

म्हणजे अद्यतनाला अद्या घरायचा जसेल तर प्रत्येक मुख्य निधीप्रकारा मातवी मध्ये विस्तृत विस्तृत काल कालव्युक्त करणे गरजेचे आहे. म्हणजेच आपल्याला शाश्वत विकासाचा शिक्षणाचा विचार करणे जात्यंत गरजेचे आहे.

शाश्वत विकासाची गरज काय आहे समाजाताना मातवी मातवी मातवी (3H) व स्वयंपूर्ण खेडी तसेच मुलजवणी शिक्षण या तीस संकल्पनेचा विचार जास्त महत्वाचा वाटतो प्रत्येक मातवी सामर्थ्य हे त्याच्या राष्ट्राच्या संपन्नतेवर आधारीत असतो ही संपन्नता आणि वैभव प्राप्त होण्यासाठी देशातील प्रत्येक मातवीक हा संस्कारात्मक असावा त्यासाठी योग्य संस्कार करणे घेण्याचा व्यक्ति नेहमी प्रयत्न करीत असतो 'शिक्षण' हा त्याचा मुख्य मुलाधार आहे शिक्षणाद्वारे मानवाचा बौद्धिक, मातवीक, आर्थिक, क्रीडात्मक, सामाजिक विकास साधला जातो त्या बरोबरच महत्वाचे म्हणजे नैतिक मूल्यांची कालव्युक्त करण्याचे शिक्षण हे प्रभावी माध्यम आहे. मातवीतील पशुतत्वावर शिक्षणातून मातवी कला येणे म्हणून कृष्णासास्त्री चिपळूणकर म्हणतात -

"विद्येने श्रेष्ठत्व मूल्या आने उभागाजी"

शिक्षणाचे व्यक्तिता जीवणाचा अर्थ कळतो आणि स्वताचे अस्तित्त्व टिकवून ठेवता यावे यासाठी काही नैतिक जीवत मूल्यांचा अस्वीकार करणे हिलावह आहे. पण आज भौतिक सुखागाने मानते व्यक्ति स्वतंत्र, सत्ता विस्वबंधुता मानवता या समाजमूल्यांचा कुरोस वेत नाही तर जसा विचार आज पुढे येत आहे. व्यक्ति केवळ जात संपन्न किंवा कौशल्य संपन्न होण्यापेक्षाही तो तितीसंपन्न झाला

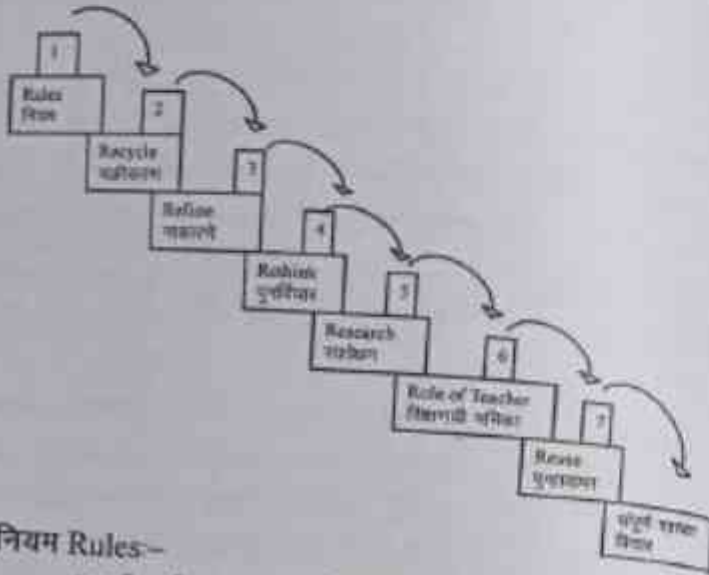
पाहीजे मताते तो संस्कारी झाला पाहीजे मातवी विवत तिती विरपेक्ष करीती अनु. वाकत नाही याचा नैतिक मूल्येचे अविच्छादन असावे लागते. उद्याचा भारत घडविण्यासाठी शक्तिव्यक्त एक युवाव योव्यत सामरीक निर्माण करण्याची क्षमता शिक्षणात आहे. शिक्षणात समाज परिवर्तनाचा अती मिळामी अनुज जीवणेच्या समाज स्पर्धा घेण्यासाठी उद्याच्या कांतीचे अलक्ष्य निर्माण करण्याचे कार्य शिक्षण करित आहे. राष्ट्राचा संपूर्ण विकास करायचा आहे. तर मातवी मताच्या कक्षा सुंबावल्या पाहीजे चांद्रिज अलं सधुणाचा मळा फुलवला पाहीजे अत्यथा मने संकुचीत व्यक्ति जीवताच्या जीवता आपोआप मातवीत होतील.

मातवी जीवताना तात्वीक सामाजिक कृटीकोण अधिक प्रनलभ करण्यासाठी शिक्षणा शिवाय तदुपोपात नाही कारण जात विज्ञान कौशल्याची व मातवी मताची जसजसत योग्य पध्तीने व्हावी या साठी शाश्वत शिक्षण प्रक्रीयेचा विकास प्रवर्तन विद्यार्थी हा केवळिदु मातवी मूल्यांची पुर्नरचना केती पाहीजे.

आताच्या शहरीकरणाच्या वेलात देशाचा विकास पड खेडी मात्र भकाल हे चित्र निर्माण होत आहे. शिक्षणात व आर. मुतिककरणाणे विद्यार्थीची माती बरोबरची माती तूटत चालती आहे. राष्ट्रप्रेम वाढावे जीवताकडे लिकोप मताते पाहाण्याची कृटी जिलावी त्यावर नैतिक संस्कार होऊन विद्यार्थीता समाज मत सोडण्याची कृटी निर्माण व्हावी म्हणजेच विद्यार्थी 'मन', 'मेदू', 'मलमट' असा समाजत विकास घडून वायला हवा सोबतच 3H ही संकल्पता सुट व शिक्षणातून शाश्वत विकासात वृद्ध व्हावी.

3H म्हणजे Head hand heart या पध्तीतून बायक केवळ साधार होईल असे नाही तर त्या पेशत महत्वा अशी क्षमता विकसीत

त्यांच्यात होईल क्षम प्रतिष्ठेची मूल्ये वाढीस लावतांना २२ संकल्पना मनात घेते.

नियम Rules-

भारतीय शिक्षण प्रणाली संदर्भात विचार करतांना प्रयोगित शिक्षण व्यवस्थापन प्रणाली अन्वयान पध्दती अध्यापन पध्दती पाठ्यक्रम पध्दती आणि मूल्यमापन पध्दती या सर्वांच्या समन्वित असे आढळून येते ह्या सर्व बाबींचा अखंड करीत असतांना विद्यार्थी ह्या पध्दतीतून प्रवेश करीत असतांना तो संपूर्ण विकसीत झाला आहे का? ह्या सर्व बाबी त्याचा सर्वांगीण विकास करण्यात परिणाम काय ठरतात का ह्याचा अन्वयान करणे आज गरजेचे झाले आहे. भारताच्या शायबत विकासाची संकल्पना लक्षात घेता जर विदेश, तिरंतर चलणाऱ्या विकास ह्या अन्वय तऱ त्यासाठी शिक्षणप्रक्रिया नियमबद्ध असणे आवश्यक आहे. ह्यासाठी शिक्षणक्रम अध्यापन तर्क, अध्यापन, अध्यापन व अध्यापण पध्दती यांचे कार्य अतिशय नियमबद्ध व शिवायबेधो असणे गरजेचे आहे जर यापत

विकासाचा मार्ग वापरला तरच खरेच नाट्यवात जोणे जाते परंतु विद्यमत्राट सौंदर्य उत्तर सौंदर्य वाटेने जर यश संपादन करायला अजोब तर ते यश कोणत्याच प्रकारे मिळत नाही.

प्राचीन व आधुनिक शिक्षण प्रणाली तत्त्व सातत्यानेच जात पावत आहे. पण तरीही जगातका विद्यार्थी पूर्णतः संतुष्ट झालेले नाही. आधुनिक मतामधील शैक्षणिक घडामोडींचा विचार करत अन्वयानक्रमाची मांडणी करणे गरजेचे आहे.

२ चक्रीकरण Recycle -

२। ह्या भारतातील आजच्यातला माझे जगण्याची पत्रात विद्यार्थी करण्याची क्षमता ललित अन्वयानक्रमात असली परंपरेने पण अध्यापण पध्दती चालत आल्या आहे त्या संदर्भात विचार करत असे आढळून येते की शिक्षक हा अध्यापक बनलो आणि विद्यार्थी हा उदासीन असतो स्वयं तर विद्यार्थी खंडित अध्यापन अन्वयानक्रम असल्यातून हजे पण विद्यार्थींचे अन्वयानचा ताण देतो काय मूल्यमापन पध्दती ही बदलविण्यात हवी पध्दत हे सध्या संपूर्ण परिवर्तनीय हवे तेव्हाच खऱ्या अर्थात विकास घडून येईल.

शिक्षणाचे चक्रीकरण म्हणजे जेवून सुटवात झाले तेव्हा परत आले परंतु कष्ट, संदर्भ व मरत बदलणे. उदा. शिक्षकाची कार्य विद्यार्थीला देवून समाज बदल घडविणे.

विद्यार्थी अन्वयानक्रमाच्या माध्यमातून समाजात प्रचलित घटक बदलवतो. त्याच समाजातून नवज अथवा परिस्थितीतून नवज अन्वयानक्रमाची आवश्यकता पडते वापर ती नवज शिक्षकच पूर्ण करू शकतो म्हणजे चक्र हे धारणाय नाही.

३ नकारणे Refuse:-

वेदिला काळातील विचार करता शिक्षक अध्यापन पध्दती ही एकतरफी होती विद्यार्थी हा मरत पाठ्यात ह्याच बाबीला म्हणत येत होते पण आताच्या आधुनिक काळाचा विचार करता परंपरागत अ

पाहिजे जेणेकरून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होईल त्याचा दुर्दैव जास्तीतसा विकसीत होईल.

भाषात विकास घडविण्यासाठी अंधश्रद्धा बागुलबुवा पध्दतीत अध्यापन पध्दती सोबत तो अभ्यासक्रम, श्रद्धाभंग, व्यक्तिनिष्ठता नोष्टी लाकाराव्या.

4 पूर्णविचार Rethink:-

भाषात शिक्षण प्रणालीच्या संदर्भात विचार करित जनतात प्रत्येक क्षेत्रात म्हणजेच अभ्यासक्रम अध्यापन पध्दती मूल्यमापन पध्दती ची संदर्भात पूर्णविचार करणे गरजेचे आहे. ह्या सर्व बाबे मध्ये गुणवत्ता निर्माण करता आली पाहिजे आणि ती गुणवत्ता टिकवता आली पाहिजे त्यासाठी लागणारा गुणवत्ताक्षम अभ्यासक्रम गुणवत्ताधारक अध्यापक गुणवत्ता पूर्ण अभ्यासक्रम ह्या सर्व बाबींचा विचार करणे गरजेचे आहे.

5 संशोधन Research:-

वैदिक कालातील मुकुल पध्दती तेव्हाचा अभ्यासक्रम अध्यापन पध्दती यावर बाबींचा विश्लेषणात्मक अभ्यास केला पाहिजे आणि त्यातून शिक्षणाची जाह्य होणारी उद्दीष्टे शिक्षणाची यशस्वीता दर्शविताना एकंदर अभ्यासक्रम यांच्यातील सुक्ष्म अभ्यास करून सर्वात विद्यार्थ्यांसाठी महत्त्व दिले पाहिजे त्याच प्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या कल्पकतेला जात्र मिळणारे अध्यापन पध्दती आणि तंत्र-तंत्रित अध्यापन तंत्रांचा वापर केला पाहिजे त्यामध्ये बुध्दीमंदात अभिकर्मीत अध्ययन पध्दती मंजणक सहवीत अनुबेगीत पध्दतींचा वापर केला पाहिजे.

सध्याच्या विकासास आधारभूत ठरतील अशा नविन मूल्यांचा समावेश शिक्षणामध्ये केला पाहिजे नविन पिढीचे आखाते पेलणारा अभ्यासक्रम निर्माण केला पाहिजे जेणेकरून सर्जनशील विद्यार्थी त्यातून निर्माण होईल.

जशा पध्दतीमध्ये शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रामध्ये संशोधन होणे गरजेचे आहे.

पध्दती विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास करण्याच्या पध्दती बदलिल्या

6 शिक्षकाची भूमिका Role of teacher :-

आजचा तंत्र चेतन संकल्प हा भरकटलेला आहे. त्याला आपल्या अस्तित्वाची खरी जाणीव झालेली नाही मगाला "सर्" आणि व्यवहारी जन हा तो जमवू शकत नाही. ह्या विद्यार्थ्यांना साक्षम तालकीक यत्नविद्ययासाठी क्षमतादिष्टित शिक्षकाची आवश्यकता आहे. ह्या सर्व बाबींचा विचार करतांना समाजामध्ये शिक्षण क्षेत्रामध्ये तरुणांसमोर अनेक समस्या उद्भवल्या आहे त्या समस्यांचे समाधान करण्यासाठी शिक्षकाला 'समूहपदेशकाची' 'सर्वदर्शकाची' 'निर्वाची' भूमिका वाडवावी लागते.

जीवन यशस्वी होण्यासाठी अभ्यासक्रमाची निवड करित असतांना कवेकडे विद्यार्थी नोंदवलेले असतात एकदिशा यत्नविद्ययासाठी विश्वदर्शक ह्या असतो वैयक्तिक जीवनामध्ये वैयक्तिक समस्यांचे समाधान करण्यासाठी शिक्षक हा शिक्षक समूहपदेशकाची भूमिका पार पाडतो.

एकंदरीत जरीच बाबींचा विचार करता शिक्षकाची शिक्षण क्षेत्रामध्ये असणाऱी महत्वाची भूमिका निवर्तितान घेते. Teacher most friend guide director & 'almate' 'Covigue'.

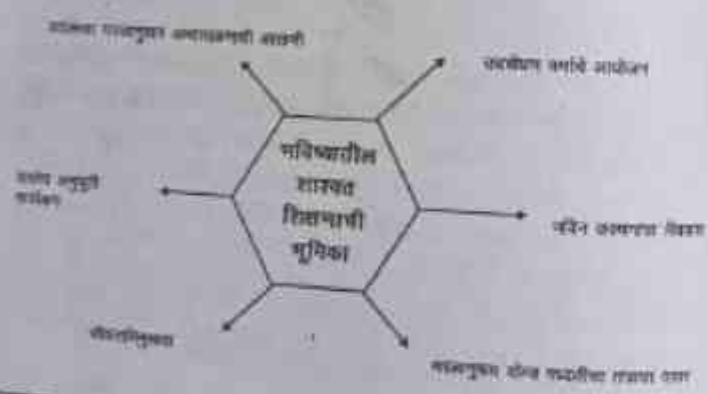
7 पुन्हावापर Reuse:-

1. "तमसो मा ज्योतिर्गमय" हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट साजले गेले या अर्थात शिक्षण म्हणजे अंधारतून प्रकाशात बदलून करणे होय या संदर्भात संशोधनाचा विचार केला तर अभ्यासक्रमातून झालेल्या सर्वात हाडामोडी तसेच अध्यापन पध्दती मध्ये समाविष्ट असलेल्या सर्वजित तंत्रांचा शिक्षण क्षेत्रामध्ये उपयोगात आणणे महत्वाचे ठरते.
2. पुरातन शैक्षणिक साधनांच्या संदर्भात विचार केला तर तक्रारी तक्ता यांचा वापर होत असे पण आधुनिक शिक्षण प्रणाली

मध्ये वृद्ध-शाल्य व शाल्य साधने याचा वापर केला जातो.
 2. वाढकृत आपल्या लक्षात घेते की वृद्ध झालेल्या अध्यापन पदांवर
 अभ्यासक्रम नवीनसाधन वा सर्व घटकांमध्ये नविले तसेच नवविषय
 ककृत त्याचा पूर्णत्वापर करणे आजच्या शिक्षण पध्दतीला पोहोच
 टरणार आहे.

भविष्यातील शाश्वत शिक्षणाची भूमिका:-

ज्या काळ होणार आहे या विषयीची उत्पन्नता प्रत्येक
 ज्ञानाचा अन्वयी पूर्वीपासून घटत आलेली आहे वर्तमानकक्षातील
 घडामोडी व त्यांचा संभाव्य परिणाम विचारात घेऊनच भविष्याविषयी
 पूर्वानुमान घेणे उचित, कारण पृथ्वीला पंचवीस ते पठराज वर्षांचे
 कालखंडातच शिक्षणाची पध्दत कधी असणार आहे. समाजाच्या
 शिक्षणाकडून कोणत्या अपेक्षा असणार आहेत या अपेक्षांची पूर्ण
 करण्यासाठी शिक्षणाची ध्येय कोणती ठेवावी त्यातील शिक्षणाच्या
 काही परिणाम होऊनकाल काळ हे विचारात घ्यावे त्यावेळ पुढील
 भविष्यातील परिस्थितीचा अंदाज घेऊन शाश्वत शिक्षणाविषयक
 उपयोजकांचे संकल्पधारे तयार करावी त्यातील भविष्यातील
 शाश्वत शिक्षणाची भूमिका पुढील प्रमाणे स्पष्ट होते-

वृद्धत्वानुसार अभ्यासक्रमाची आव्हानी:-

आपल्या देशात शिक्षणाची पारदर्शकता अनेक आव्हाने
 आपल्या समोर उभी करतात वृद्धत्वानुसार अभ्यासक्रमाची
 आव्हानी करित असतांना नविले ज्ञान अध्यापन अनुभव आणि
 विद्यार्थ्यांच्या सहभागात उत्तेजित देण-या तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये
 जातविश्वास, चिकित्सक जाणिव निर्माण करण-या अभ्यासक्रमाची
 आव्हानी करावी कारण देशाला महासत्ता बनविण्यासाठी ज्या पुरक
 गोष्टीची आवश्यकता असते त्या गोष्टी अभ्यासात असण्या उबा.

- Advance-Engineering
- Advance-Research
- Advance-Economic

देशाची 70% लोकसंख्या शोरीय अल्पसंख्य आहे त्याचेही ज्ञान
 प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत असावे.

संस्कृतीची उपवपूक होण्यासाठी 1986 च्या शैक्षणिक
 धोरणातील 10 नाभाभूत घटकांवर आधारीत शिक्षण प्रक्रीया
 असावी. पुढील आकृतीककृत अभ्यासक्रमाची आव्हानी अतिरिक्त
 स्पष्ट होते:-

2. उद्बोधन वर्गचे आयोजन:-

काठालुकूप अभ्यासक्रमातच वृद्ध होत जातत तरीत
 संकल्पता तरीत प्रवाहांचा समावेश अभ्यासक्रमात होतो परंतु काही
 जुना अभ्यासक्रम घेतलेल्या शिक्षकांना असाप्रकारच्या उद्बोधनाची

आवश्यकता सहित त्या उद्बोधनातून तशीच संकल्पना त्यांना कळत त्यांना चर्चा होवून त्यांच्यावर जमीनकार केला जाऊ शकतो.

3. तशीच कल्पनांचा स्विकार:-

ज्याच्या समाजाचे तो एक वैशिष्ट्य असणार आहे ते म्हणजे क्षमिकता कोणतीही मोठ्ठ ही कायम स्वरूप असणार नाही तर ज्ञानदेखील कायमस्वरूपी असणार नाही. आजही ते तसे नाही पण ज्ञानाच्या ज्ञानाचे आयुष्य लक्षणीयसिद्धा कमी झालेले असणार आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना ज्ञान देणे कुचकामी ठरणार आहे त्याचे त्याला मदत झाले तेव्हा त्याने ज्ञान करणे मिळवणे हे शिक्षण मानणार आहे.

त्याच बरोबर जुन्या कल्पनांचा व माहितीचा त्याच कोण कराय व तजिब कल्पना केव्हा स्वीकाराव्या हक विद्यार्थ्यांना शिक्षणाने. परंपरागत सोडून तंत्रज्ञानाच्या वापराने E-learning, Internet, LCD, Video Conferencing तसेच ऑनलाईन भाषांचे ज्ञान विद्यार्थ्यांना मिळावला पाहिजे.

4. काळानुरूप योग्य पध्दतीचा तंत्राचा वापर

अद्यापत पध्दती मध्ये तशीच तंत्र, पध्दती, तजिब साधने, तशीच अभ्यासक्रम तशीच शैली इ. मुळे प्रयोगाच्या माध्यमातून विद्यार्थी बटकत ज्ञान अवगत करता.

Only ears gains 20% knowledge

Only ear & Eyes are gains 50 % knowledge

Only mind are gains 70 % Knowledge

by if ear, eyes, mind & head is used then it be 100 % Knowledge

5. जीवनाभिमुखता:-

भविष्यात काय घडणार आहे याचा अंदाज किंवा त्यासंबंधीचे पूर्वानुमान करून त्या परिस्थितीत जबाब्यासंबंधीचे कोणते नियम असावे कोणत्या पध्दतीने जीवन जगाव्यामुळे ते

अधिक सुचकर संपन्न होणार आहे. या विद्यार्थी काही नियम तसे प्रस्थापीत करून ते शाकत विकाससाठी कोणत्याही अभ्यासक्रम असा असावा जेव्हाकरून विद्यार्थ्यांमध्ये पुढावे कौशल्य, गुण, शैली प्रस्थापीत होईल व त्यामुळे त्यांच्या जीवनाला अर्थ मिळाले होईल तेच शिक्षण त्याला बटकत उद्बोधनासोबत आणार बरेच.

6. शालेय अनुभूती कार्यक्रम

जे अभ्यासपुस्तक व अभ्यासोत्तर कार्यक्रम आपत देतो त्याचे द्येव व उद्दिष्टे निश्चित झाली असताना असा प्रकारे कार्यक्रम पूर्णकारावेत की जेणेकरून द्येव प्राप्ती सोबत वाचवला इकी.

जे साध्य करायचे होते त्याचे मूल्यमापन करत जर साध्य झाले तसेच तर परत ती प्रक्रीया पुर्ण करा व पुढा मूल्यमापन करत जेव्हा द्येव प्राप्ती बळकी होईल जर होत नसेल तर प्रक्रीया बालुब ठेवावी जोपर्यंत विद्यार्थी विद्यार्थी बटणार नाही तो पर्यंत.

संदर्भ सूची

1 शिक्षण संवेदन सप्टेंबर 2001	डॉ. माधव स. नवई
2 शिक्षण संवेदन फेब्रुवारी 2008	डॉ. माधव स. नवई
3 पर्यावरण शिक्षण	डॉ. डॉ. आर. कुसुमापती
4 शिक्षणातील तत्त्वज्ञान व तत्त्वज्ञाने	डॉ. ह. स. जगताप
5 भारतीय शिक्षणाचा इतिहास	डॉ. मधुसूदन शेटकर
	डॉ. शरदा शेजाकर
	डॉ. शोभना जोशी
6 पर्यावरण शिक्षण "इयत्ता 9 जी"	

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण- संकल्पना व गरज

डॉ. वनिता ना. कुलकर्णी

सहयोगी प्राध्यापक
श्री. शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय, अमरावती

संस्कृतीसाठी राष्ट्रीय शिक्षण प्रणाली ही त्या राष्ट्राच्या तत्त्वज्ञानाचा अवलंबून असते. त्यानुसार त्या राष्ट्रातील शिक्षणाची धोरणे व उद्दिष्टे निश्चित होतात. त्यानुसार धोरण ठरते. अकृतेसंध व अभ्यासक्रम तयार केले जातात. हे तत्त्वज्ञान त्या राष्ट्रातील धर्म, संस्कार आणि परंपरा यातून प्रतिबिंबित होत असते. पण सगळी बदलत चालताना आहे. त्यानुसार शिक्षण पध्दतीतील बदलाचे वारे हे बायबलसारखे घोषावत येत आहेत. या बदल मानवाच्या अंधान घेऊन पारंपरिक शिक्षण पध्दतीत काही बदल घडवून आणण्याचेच लागतील. जागतिकीकरण व उदारीकरणाचा वेढा त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय तत्त्वज्ञान उदयास येत आहे. ते आपल्याला आंतरराष्ट्रीय धोरणातून दिसून येते. त्यातूनच 'पृथ्वी वाचवण्यासाठी शिक्षण' आणि 'मानवजात वाचवण्यासाठी शिक्षण' या संकल्पना विकसित होत आहेत.

मानवाची प्रगती होत असताना जैववैज्ञानिकीकरण झपाट्याने होत गेले व बदलत्या जगात मानव संस्कृती, पर्यावरण यावर काही व किती आघात झाले ते आपणच कळले दिसत नाही. म्हणून कोट्योष्टीचा जागतिक समस्या निर्माण होत गेल्या. त्यापैकी जागतिक तापमानबद्ध, पृथ्वीवरील बर्फ वितळून सभूमीच्या पाण्याची फाटखी काढणे, गिनाचाच पान्याचे झडे कमी होणे, जैमनादींचे अस्तित्व संपुष्टात येणे, भूचलसंपदा, प्राणिसंपदा नष्ट होत गेले, प्रदूषणाचे वाढते प्रमाण, स्तरीकरण, इंधन व खनिजांचे संपनारे साठे, उर्जेची काढती कारणी, वायू निर्मूलन, सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या समस्या आणि त्याचबरोबर लोकसंख्येचा प्रस्फोट, दंगलगारी, व्यवस्थापनता, कळत नसत्या, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक प्रश्न, काढणे गुन्हागरी व त्यातून स्थिडत जाणारे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन तर शिक्षणाची उद्दिष्टे व त्यावर विद्यार्थ्यांना भर निश्चितच बदलणे गरजेचे होते. त्यातून आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य टिकवण्यासाठी शिक्षण, पर्यावरण शिक्षण, शाश्वत विकासासाठी शिक्षण या संकल्पना लक्षात उदयास आल्या.

शाश्वत विकास : संकल्पना

शाश्वत विकास ही संकल्पना प्रथम युनायटेड नेशन्स च्या पर्यावरण व विकास या १९९२ च्या रिओडी जानेरो येथील वसुंधरा परिषदेत मांडली गेली ती पुढीलप्रमाणे

Chapter 36 of Agenda 21 states: Education is critical for promoting sustainable development and improving the capacity of people to address environment and development issues. It is critical for achieving environmental and ethical awareness, values and attitudes, skills and behaviour consistent with sustainable development and for effective public participation in decision making.

पर्यावरण आणि विकास यादरमधील सहतयाने निवार करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९८७ साली जागतिक पर्यावरण व विकास आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने प्रकाशित केलेल्या 'Our common future' या अर्थकानूननर sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Sustainable development is using, conserving and enhancing the community's resources so that ecological processes, on which life depends, are maintained and the total quality of life, now and in the future, can be increased. For development to be sustainable, it must take account of social and ecological factors, as well as economic ones; of the living and non-living resource base; and of the long and short term advantages and disadvantages of alternative actions (world conservation strategy, 1980).

इस २००२ साली जोहान्सबर्ग येथे जागतिक शाश्वत विकास परिषद भरली होती. या परिषदेची त्रिसूत्री म्हणजे १) आर्थिक विकास २) सामाजिक समता ३) पर्यावरण संरक्षण असे होते. या त्रिसूत्रीचा भापर करून जगात शाश्वत विकास घडवून आणला पाहिजे यावर जगातील बहुतेक देशांचे एकमत झाले आहे.

पर्यावरणाचे सतुलन वाचवून राखून मानवाच्या आर्थिक विकास सत्यत असतांनाच नैसर्गिक साधन संपदाचे अस्तित्व दीर्घकाळ टिकवून राहिल याची व्यवस्था करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.

चौदर्यात, शाश्वत विकास म्हणजे मानवाच्या अनेक पिढ्यांचे दीर्घकाळपर्यंत कल्याण साधून करण्यासाठी होणारी प्रगती होय.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण : संकल्पना

शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो करण्यासाठी कोणत्याही विकासासाठीच्या गरजा भागवितांना भावी पिढीच्या विकासाच्या हितमाती तळमळीत नसून चोडवता विकास करित असतांना लागणारे घटक योग्य प्रमाणात वापरून त्यांचे नुकसान करून संवर्धन करणे पाहणे हे शिक्षण म्हणजेच शाश्वत विकासासाठी शिक्षण आहे.

Education for sustainable development is a dynamic process that utilizes all aspects of public awareness, education and training to create or enhance an understanding of the linkages among the elements of sustainable development. Education for sustainable development is a vision of education that seeks to balance human and economic well being with cultural traditions and respect for the earth's natural resources.

ESD applies transdisciplinary educational methods and approaches to develop an ethic for lifelong learning; fosters respect for human needs that are compatible with sustainable use of natural resources and the needs of the planet, and nurtures a sense of global solidarity.

शिक्षण हे भविष्यातील जगात तसेच व्यक्ती व समाजाला ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये व शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने काम करण्यास प्रवृत्त करणारे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. १९९२ च्या रिओडी जानेर येथील परिषदेत शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाचे काही गोष्टी विचार करण्यात आला.

- 1) मूलभूत शिक्षणाचे उत्तम व सुधारण
- 2) शाश्वत विकासासाठी सर्व स्तरावरील शिक्षणाची पुनर्रचना
- 3) शाश्वत विकासाकडून जनसामान्यांमध्ये जाणीव जागृती व सामंजस्यचा विकास
- 4) प्रशिक्षण.

२१ व्या शतकातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व पर्यावरणीय समस्येला तसेच शाश्वत विकासाच्या सर्व स्तरावर शाश्वत विकासासाठी तत्वे, मूल्ये व संघे एकात्मिकता करण्यासाठी पुनर्रचना घेतांना असून २००५-२०१४ हे संयुक्त राष्ट्रांचे शिक्षणाचे शाश्वत विकासाचे दशक म्हणून घोषित केलेले आहे.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण : गरज

मानवी बुद्धीने निर्माण केलेले अस्तित्त्व कमीत कमीत निर्यात, वनस्पती व प्राणी यांच्या जीवन प्रक्रिया, त्यांच्या गरजा व सागरांची पूर्ती करणारे निसर्गातील घटक या घटकांवर विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने नियंत्रण ठेवण्याचे व त्यात बदल करण्याचे तंत्र अवगत केले. त्यातूनच नवनवीन संज्ञाची निर्मिती झाल्याने युरोपात औद्योगिक क्रांती झाली. मानव निर्मित व्यवस्थेतील प्रभावी घटक 'चलन' व 'संपन्नता' यात अंत महत्त्व प्राप्त झाले. प्रायःकाल आम्ही उत्पन्न करी घेऊन त्याचा वापर त्याच ठिकाणीच करतो. त्यातूनच 'संपत्ती व संपन्नता' या संकल्पनांनी मानवी जगतात घड घेतले. देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवण्यासाठी प्रत्येक देशात वार्षिक पुढाची सुसज्ज इंग्लंडी देशातील व्यक्तींच्या दरडोई उत्पन्न करून देण्याची प्रगती मोलण्यात येऊ लागली. बुद्ध्याचे सक्षमीकरण व दर्जा उंचावण्यासाठी एकूण कौटुंबिक उत्पन्नात वाढ करण्याचा प्रयत्न मूल इंग्लंडी या संघटनेत निसर्गाच्या सन्तोषावर परिणाम होऊ लागला. मानवाने निर्माण केलेली 'मानव व्यवस्था' हीच श्रमिता गरीब व्यवस्थाचे मापदंड ठरली. यातून आर्थिक समतल निर्माण होण्याचेच आर्थिक व सामाजिक असमानता निर्माण झाली.

जगातील देशात गरीब देशांची संख्या अधिक असून श्रीमंत देश फारच थोडे आहेत. विकसित श्रीमंत देशात राहणारे लोक पर्यावरणीय स्रोतातील साधन सामग्रीचा ऐशी प्रतिशत वापर करतात. इतर गरीब देशातील जनता पर्यावरणीय संसाधनाचा केवळ १० प्रतिशत वापर करते यामुळे जगातील श्रमिता जगात गरीब लोकांमधील अंतर वाढत आहे.

प्रचंड लोकसंख्या पर्यावरणीय अस्वकार, वनविनाश, संसाधनाचा अभाव व मानव पर्यावरणीय परिणाम होतो. लोकसंख्या वाढीमुळे जंगलतोड, औद्योगिक विकास, नागरिकरण, कुपोषणाचा विकास व विस्तार, त्यातून अधिक उत्पादनवाढीसाठी रासायनिक खते, फि्टकनाशके यांचा वापर यामुळे पर्यावरण प्रदूषण घातक अवरुध्दपर्वत पोहोचले आहे. पर्यावरणाचे संतुलन राखून संवर्धन करण्यासाठी शिक्षणाची आज मिता गरज आहे.

समारोप

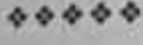
शिक्षक शिक्षण आणि शिक्षक प्रशिक्षक शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाची पुनर्रचना करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे घटक आहेत. जागतिक शिक्षण समुदायात शिक्षक शिक्षण महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. भावी पिढीमध्ये ज्ञान आणि कौशल्याची निर्मिती करून होशियार व्यवस्थेमध्ये व समाजामध्ये अमूल्य बदल घडवून आणण्याची क्षमता त्यांच्यात आहे. कारण शिक्षक शिक्षण संस्था नवीन शिक्षक तयार करतात तसेच संवर्धन

शिक्षकांचे ज्ञान व कौशल्य अद्ययावत करून व्यावसायिक विकास साधण्यास मदत करणे. यंत्रणांचे अभ्यासक्रम, संशोधन, पाठ्यपुस्तक निर्मिती, स्थानिक शाळांना तसेच उच्च शिक्षण संस्थांना मंत्रालयाला तसेच मार्गदर्शन करणे. यादृष्टीने जगभरातील ६०० शिक्षण संस्थांचे दुनेस्कोच्या आयसटीआयसी न्युयॉर्क विद्यापीठ टोरंटो येथे शिस्तबद्ध शिक्षण पुनर्रचना करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय जाळे तयार करण्यात आलेले आहेत.

या दृष्टीने भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये शिक्षकांना शास्त्रतंत्र शिक्षकांमध्ये स्थानिक शाळांमध्ये प्रभावीपणे अंमलात आणणे तसेच विद्यार्थ्यांच्या पायाभूत अभ्यासक्रमात महत्त्व दिले जाणे गरजेचे आहे. शिक्षक शिक्षण परिपूर्ण झाल्यास सर्वांगीण शास्त्रतंत्र शिक्षण हेच असे अंमल अंमलात आणणे या शोधनिबंधाचे महत्त्व विराट होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- ◆ कृष्णमूर्ती, डी.आर. (२००७) पर्यावरण शिक्षण, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ◆ पांडेकर, के.म. (२००६) पर्यावरण शिक्षण, नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे.
- ◆ शिक्षण संक्रमण (२००७) शास्त्रतंत्र विकाससाठी शिक्षण, अंक २२ वा.
- ◆ www.Education for sustainable development - UNESCO Chair on Reorienting Teacher Education to Address Sustainability: International Network.
- ◆ www.Education for sustainable development - Education for a sustainable future.

जागतिकीकरणाच्या धोरणात शास्त्रतंत्र विकास व शिक्षण

डॉ. संजय भीमराव खडसे
सहयोगी प्राध्यापक
श्री शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय, अमरावती.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया जगभर गतिमान झालेली आहे. या प्रक्रियेच्या सकारात्मक - नकारात्मक पैलुवर विचारसंभंग सुरु आहे. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात देशादेशांच्या भौगोलिक सीमा गळून आज संपूर्ण राष्ट्र हे एक जागतिक खेडे म्हणून ओळखले जात आहे.

उदारीकरण, बाजरीकरण व जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे विकसित व विकसनशील राष्ट्रे या करारात ओडली गेल्यामुळे बसु आणि सेवा मुक्तपणे एका देशातून दुस-या देशात जात आहेत. ही प्रक्रिया फक्त आर्थिक क्षेत्राशी संबंधित राहिली नसून तिने सांस्कृतिक, विज्ञान, तंत्रज्ञान, अवकाश संशोधन ही क्षेत्रे सुध्दा व्यापली आहेत. शिक्षण हा ही घटक यापासून अलिन राहिलेला नाही. भारतात उदारीकरण, बाजरीकरण व जागतिकीकरण या संकल्पनेचा भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर प्रभुत्व वाढत आहे. भारतात उच्च शिक्षणाचा दर्जा व गुणवत्ता बाबतीत घसरण झालेली आहे. हे सत्य आहे परंतु आज शिक्षणाच्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षणाच्या जीवन मरणाचा प्रश्न उपस्थित झाला आहे. त्यामुळे जागतिक दर्जाची शैक्षणिक गुणवत्ता व शिक्षण दिल्याशिवाय उच्च शिक्षण देणा-या संस्था टिकून राहू शकणार नाहीत. कारण जाता शिक्षणाला एका व्यवसायाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे शिक्षणाचा दर्जा व गुणवत्ता टिकविल्याशिवाय शैक्षणिक संस्थेत विद्यार्थी ग्राहक म्हणून प्रवेश घेणार नाहीत. जागतिक व्यापार संघटना करारानुसार २००५ पासून भारतामध्ये परकीय दरवाजे खुले झाले आहेत. त्यामुळे उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या स्पर्धेत भारतीय विद्यार्थी व शैक्षणिक संस्थांना टिकवून राहण्यासाठी आपल्या शिक्षण संस्थांचे सर्वांगीण

स्पर्धात्मक स्पर्धीकरण करणे आवश्यक झालेले आहे.
शिक्षण पध्दतीत बदल -

शिक्षण प्रक्रियेतील शिक्षक-शिक्षण हे महत्वाचे क्षेत्र आहे. प्राचीन काळापासून आपल्या देशात शिक्षकांना अत्यंतच स्थान आहे. धर्मगुरू व समाजसुधारक हे समाजात शिक्षक म्हणून उद्वोधन करित मानवाचे समाजिकरण, सांस्कृतिकीकरण, स्तन-जोडण्याची अक्षता व आवश्यक जाणिव्यांची निर्मिती यांची जबाबदारी शिक्षकांचे सोपविली आहे. समाज शिक्षकांच्या कार्याची दखल घेऊन प्रशंसा करतो, तसेच काही ठािकांनाचून शिक्षकांचा दर्जा कमी होत चालला आहे असे मानले जात आहे. एकशेसत्तराव्या शतकातील परापूर्णांतर अनेक संकल्पना उदयास आल्या व जोग्य ठरल्या. त्यांची जागतिकीकरण, उदारगीकरण, जाजगीकरण, माहितीचा अधिकार इत्यादी होय.

सद्या शिक्षण प्रक्रियेची नैसर्गिक बाब झाली परंतु शिक्षक-शिक्षणाचा तो बदलला. शिक्षक आपली कर्तव्ये योग्य प्रकारे पार पाडत नाहीत असे सामान्यतः म्हणतात. देशातील शिक्षकांच्या दरांवर देशाचा विकास अवलंबून आहे. कारण सामाजिक परिवर्तन प्रक्रियेत शिक्षक उत्प्रेरकाची भूमिका पार पाडतो. आपला देश २०२० र्षे महिलेची संख्यापुढे खुपच पोरने अज्ञानाचा देश म्हणून ओळखला जाणार आहे. ही आंधळी दृष्टीने ज्ञानाची बाब आहे. घटनात्मक हेतू सरकारी धोरणाबाबत मार्गदर्शक तसे सामाजिक-आर्थिक समस्या, ज्ञानाचा प्रचोट, शिक्षणाबाबत उदयोन्मुख व अपेक्षा। बदल वामुळे मरिचिकेतील शिक्षण पध्दतीत बदल आवश्यक आहेत. शिक्षक शिक्षक कार्यक्रमातही ताबेदारीत बदल अप्यावश्यक आहेत. सर्वसमावेशक, वैतन्ध्यातील शिक्षण कर्ण करणाऱ्या अन्वयदा प्रक्रियेची सुपेराटी विकसित करण्याची गरज आहे.

शिक्षणाचे विस्तृतीकरण -

माती राष्ट्रपती अब्दुल जे. कलाम यांच्या २०२० मधील भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी अन्वयक शिक्षणाची विविध विस्तृत होणे हे गरजेचे आहे.

शिक्षकाचे कार्यक्षेत्र हे समाज, राष्ट्र, बाकी बाही पलिकडे जायला हवे. ती विषयाचा जाणकार, बर्ग अध्यापनात कुशल, शारीरिक, मानसिक व वैशिक, सामाजिक, राष्ट्रीय, भैतिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात क्रियाशील तथा उपक्रमशील असणे आवश्यक आहे. शिक्षकाकडे हे सर्व गुण असल्यास त्याचे व्यक्तीमत्व तर खुलून दिलेलेच पण अभ्यासक्रमातील नवीन प्रवाहात घेऊन ती भविष्यातील निश्चितच दिपस्तंभ बनेन.

आज शिक्षण प्रशिक्षणाच्या मुसवातीला १५० वर्षे पूर्ण होऊन उलटली आहेत. पण नवीन प्रवाहात न येता उलट ते संस्थांच्या हातात अडकले आहे. प्रशिक्षण देणा-या शिक्षण संस्था शिक्षण विज्ञांची वस्तू बनवत आहेत. धर्म, कला, साहित्य, शिक्षण सर्वांवर किंमतीचे लेवज लावण्यात येत आहे. व त्या विज्ञांचे कॅट वनु इच्छित आहेत. या आढीपकारी दुकानदारीमुळे आज ज्ञान, विज्ञान, ईमान, इतान, सर्वकाही विज्ञांच्या वस्तु ठरू पाहात आहेत.

क्रान्त मध्ये विद्यार्थ्यांची एक मोठी बळबळ झाली त्यावेळी एक पोस्टर लावण्यात आले. 'ही कसली शिक्षण पध्दती जी लहानपणापासून स्पर्धा शिकवितेय या स्पर्धेत संस्था बालकांचे चांगले झोट आहे. प्रवेश कल्पनाचा अधिकारापासून ते प्रशिक्षण वाचचे का नाही ते पुढे जीव नसलेल्या कागदी पदव्या देणारे कारस्थाने झाल्या आहेत. विद्यापीठ फक्त परीक्षा घेईल आज प्रसार माध्यमाच्या युगात माहितीचे एकीकडे ज्ञान भंडार खुले झाले आहे तर दुसरीकडे या जुनाट विचाराध्या व स्वतःच्या उदरनिर्वाहासाठी चालविल्या जाणा-या संस्था उभ्या आहेत. एकीकडे शिक्षक प्रशिक्षणाची अशी जबरथा हाची व शालेय अभ्यासक्रमाने तर गगन भरी घेतली आहे. प्राचीन काळी अभ्यासक्रम म्हणजे विषयज्ञान म्हणून ओळखले जायचे. आज तोच अभ्यासक्रम बालक केंद्रीत बनला आहे. सर्वसमावेशक बनला आहे. त्याच्या पूर्तिसाटी शिक्षकाचे व्यक्तीमत्व अटपेलू असणे आवश्यक आहे. अध्यापक शिक्षणाची विविध विस्तृत होणे हे स्वाभाविक ठरते. शिक्षकांचे कार्यक्षेत्र हे समाज, राष्ट्र, व्यक्ति बाही पलिकडे जायला हवे. ती विषयाचा जाणकार, बर्ग अध्यापनात कुशल, शारीरिक,

सांस्कृतिक, वैश्विक सामाजिक, राष्ट्रीय, नैतिक, सांस्कृतिक, विद्यार्थी उपक्रमित इत्यादी अंगणे आवश्यक आहे. या सर्व गुणांमुळे शिक्षकाचे व्यक्तिगत अधिक बहरलेले दिसते.

शाश्वत विकासाकरिता भूमिका

संस्थांची भूमिका -

- ◆ तंत्रज्ञान लक्षात घेऊन व्यवस्था उपलब्ध करून देणे.
- ◆ नवीन रचनात्मक बदल करणे.
- ◆ कार्यपध्दतीत पारदर्शकता व सुसुजता आणणे
- ◆ कुशल शैक्षणिक व प्रशासकीय मनुष्यबळ उपलब्ध करून देणे.

शिक्षकांची भूमिका -

- ◆ उत्तम संप्रेषण कौशल्य विकसित करण्यास मदत करणे.
- ◆ स्वयं अभ्यास करण्यास प्रवृत्त करणे.
- ◆ परिस्थितींनुसार बदल स्विकृत करून अभ्यासार्थीस तत्पर करणे.
- ◆ विचार प्रक्रियेस बालना देऊन समस्या निराकरण धिकित्सक दृष्टीकोन आणि तात्वीक दृष्टीकोन विकसित करण्यास सहायता करणे.
- ◆ वर्गसभे लक्षात घेऊन विषयांशी, तंत्रज्ञानाशी सुसंगत व आशयाची मांडणी करणे.
- ◆ नेमका, निश्चित आशय आकृतीबंधात मोडणे.
- ◆ अभ्यासार्थी आंतरक्रियेस संधी देणे.
- ◆ भोवतालची परिस्थिती, वातावरण लक्षात घेऊन दैनंदिन जीवनाशी संबंधित उदाहरणांचा समावेश करणे.
- ◆ अभ्यासार्थीस विचार करण्यास व विचार मांडण्यास संधी देणे.
- ◆ अभ्यास गुवाचा योग्य समन्वय साधणे.

◆ अध्यापनात लवचिकता आणणे.

समाप्ती -

सांस्कृतिकीकरणाच्या रेट्यात अनेक परदेशी शैक्षणिक संस्था, विद्यार्थी, यांनी देश विदेशात आपले पाप रोवण्यात मुरुवात केलेली आहे. अशा परिस्थितीत स्वतःचे स्थान टिकवून देण्यासाठी प्रत्येक शिक्षण संस्थेला गुणवत्ता प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. शिक्षण क्षेत्रामध्ये तंत्रज्ञानामुळे जे परिवर्तन व आधुनिकता आली आहे हे लक्षात घेऊन शिक्षण गतिमान होण्याकरिता नवीन आयुधांचे आणि साधनांचे व्यवस्थापन करून त्यांचा वापर केव्हास शिक्षणात गती प्राप्त होईल त्यातुन नव्या क्रांतीशी व प्रगत समाजाच्या निर्मितीस बालना मिळेल.

संदर्भ -

१. इ. ना. जगताप (२००५) वेध गुणवत्तेचा.
२. सं. भी. खडसे (२००६) शालेय नवप्रवाह: विचार मंथन.
३. कुलकर्णी, च. म. विद्यापीठ, नाशिक (२००५) अनुभवासाठी शैक्षणिक तंत्रविज्ञान.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण

(Knowledge based Education)

कु. अर्चना पु. फुले
अधिव्याख्याता
स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय
तिवसा जि. अहमदाबाद

आधुनिक समाजात ज्ञानाची वाढ अत्यंत वेगाने होत आहे. आणि साधनांविषयी परिचयही जलद गतीने होत आहे. त्यामुळे शिक्षण पद्धतीमध्ये क्रांतिकारक बदल घडणे आवश्यक आहे.

भारतीय शिक्षणाबद्दल बोर समाजसुधारक विनोबा भावे यांनी व्यक्त केलेल्या ज्येष्ठ शिक्षण घेत असतो त्यावेळेस तो जीवन जगत नाही, आणि ज्येष्ठित जीवन जगण्यास प्रारंभ करतो त्यावेळेस शिक्षण संपलेले असते.' म्हणजेच जीवन शिक्षण यांचा कुठेच संबंध येत नाही. त्यांचे हे विचार आजच्या भारतीय शिक्षण पद्धतीत तंतोतंत लागू पडतात.

सध्याचे एकदिसाचे शतक हे ज्ञानयुगाच्या प्रवेशाच्या नांदीच शतक आहे. २० शतकात इतर कोणत्याही खोलांच्या तुलनेत ज्ञानाचे महत्त्व अनन्यसाधारण अरुण आहे. सहायिकाच भारतासारख्या विकसनशील देशाला ही एक उत्तम संधी असेल जिद्दासकडे श्रेय घेण्याची. त्यासाठी देशाला ज्ञानसमृद्ध काव लागेल आणि ज्ञानाचा समर्थक आयोगातून बांगला पद्धतीचे अर्थकारण साधण्यासाठी विविध पर्यायशीपूनकारण मरजेचे टेल. बासाठी भारतीय समाजाचे स्वरूप ज्ञानाधिष्ठित असेल.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण - गरज

आजची शिक्षण पद्धती अनुनय सावेच आहे. अलिकडच्या काळात भारत सरकारने १३ जून २००६ रोजी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाची स्थापना केली व ऑक्टोबर २००८ पर्यंत शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे ग्रंथालय व महितीसेवा व भाषेचे धोरण यंत्रावत

प्राप्त्याने, अनुदान, नियंत्रण, अभ्यासक्रम, साजगी क्षेत्राचा सहभाग, शैक्षणिक दर्जा, संशोधन या पैलुवर अहवाल सादर करतला सांगितला आहे. यावरून प्रचलित परंपरा केंद्रित शिक्षणपद्धती काळबाह्य झाली असून ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण पद्धतीच ही काळाची गरज आहे. हे सर्व मान्य आहे. असे ज्ञान ग्रंथालय आणि माहिती सेवेचा साहाय्य प्राप्त होऊ शकते. शिक्षण पद्धतीत बदल होईतो शिक्षक-विद्यार्थी प्रेक्षापणे हे समीकरणच ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण देऊ शकते हे मात्र खरे

उच्च शिक्षण वेगारे विद्यार्थी तीन प्रकारचे असतात. कॅम्ब्रिज पद्धती मिडविष्यासाठी शिक्षण वेगारे, काहीतरी करणचे म्हणून शिक्षण वेगारे व तिसरा प्रकार म्हणजे आपले करिअर घडविण्यासाठी शिक्षण वेगारे, अर्थात तिसऱ्या प्रकारच्या विद्यार्थ्यांची संख्या प्रत्येक अभ्यासक्रमगत कर्माच असते. त्यांना ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण घेण्याची तय्यारी असते असेच विद्यार्थी जाणता बघताय ज्ञानाच्या आभासपर प्राप्त करतात. ज्ञान संपन्न होण्याकरिता ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण घेणे हा व्यवसाय प्राप्तीचा सोपान आहे.

ज्ञानामध्ये बदलची किंवा अचरस्वी होण्याची क्षमता आहे. ज्ञानाची निर्मिती करणारे प्रतिभावंत, ज्ञानवंत, तज्ज्ञ, संशोधक, शास्त्रज्ञ, यांची निर्मिती करणारे क्षेत्र हे शिक्षण होय. भारतासारख्या प्रचंड मनुष्यबळ असणाऱ्या देशाला सध्या अर्धनि अर्धवे नेतृत्व करण्याची शक्ती या ज्ञानाच्या जोरावर मिळू शकते. त्यासाठी आपल्या शिक्षण पद्धतीमध्ये आमुलाग्र बदल करावे लागतील.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाचे स्वरूप -

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाचे स्वरूप रेषाटतांना भविष्याम्यसाक्षात आधार घ्यावा लागले. कारण आज जी शिक्षणाची ध्येय, अभ्यासक्रम, अध्यापनाचे डिजाण, अध्यापनाची पद्धती, शैक्षणिक साधने, मूल्यामापन पद्धती, या सर्वच बाबतीत वर्तमान

पद्धतीपेक्षाही ती वेगळी असून. त्याआधारे ज्ञानधिष्ठित शिक्षण पद्धतीचे स्वरूप पुढे प्रमाणे...

ज्ञानधिष्ठित शिक्षणाची ध्येये -

- १) ज्ञाननिर्मिती
- २) ज्ञानग्रहण
- ३) ज्ञानप्रसार
- ४) ज्ञानसुरक्षा

ज्ञानधिष्ठित शिक्षणाचा अभ्यासक्रम -

- अ) विविधता
- ब) लवचिकता
- क) एकात्मिक
- द) आंतरशाखीय

अध्यापक पद्धती -

- अ) ज्ञानकेंद्री
- ब) विद्यार्थीकेंद्री
- क) कृतिकेंद्री
- द) अध्यापन पद्धती विकसित करणाऱ्या

अध्यापकाची दिशा -

- १) ज्ञानसंदर्भातील क्षमतांचा विकास
- २) तंत्राचा व कौशल्यांचा विकास
- ३) ज्ञानपूरक क्षमतांचा विकास

ज्ञानधिष्ठित शिक्षण पद्धतीचे स्वरूप लक्षात घेता बदललेली शिक्षणाची दिशा, त्या संदर्भात बदललेला अभ्यासक्रम लक्षात घेता अध्यापन प्रक्रियेत बदल झालेला

दिसून, या शिक्षण पद्धतीमध्ये केले जाणारे अध्यापन हे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अध्यापनातून ज्ञानासाठी आवश्यक तंत्र, कौशल्ये, क्षमता यांचा विकास करण्याचे असते.

ज्ञानधिष्ठित शिक्षणाची - वैशिष्ट्ये

- १) विद्यार्थ्यांना ज्ञानासाठी ज्ञान देणे एकदम देणे असणार नाही. तर ज्ञानाचा प्रत्यक्ष वापर करता करता यासाठी शिक्षण दिले जाईल.
- २) ज्ञानधिष्ठित शिक्षणातून विद्यार्थ्यांचा बोधोत्पन्न, भावोत्पन्न व क्रियात्मक विकास होण्यावर भर.
- ३) शिक्षण क्षेत्रामध्ये ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानाची पुनर्बांधणी वा पुनर्रचना वा संदर्भात संशोधन हाती घेऊन प्रत्येक विद्यार्थी ज्ञानोत्पन्न दुष्टया स्वावलंबी होण्यासाठी प्रयत्न.
- ४) ज्ञानाच्या किंमतीचा वापरामधून राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात भरीव वृद्धी करण्यासाठी ज्ञानपूरक व्यावसायिक शिक्षण देण्यावर भर.
- ५) ज्ञानधिष्ठित शिक्षण पद्धतीत संगणक, इंटरनेट, सी. डी. बहुमाध्यमसंच प्रत्यक्ष अनुभव वावर भर.
- ६) ज्ञानधिष्ठित शिक्षण पद्धतीत संगणक, इंटरनेट, सी. डी. बहुमाध्यमसंच, प्रत्यक्ष अनुभव वावर भर.

शिक्षण ही ज्ञानात्मक पातळीवर चालणारी प्रक्रिया आहे. ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण ही आज काळाची गरज मानली जाते. आज शिक्षण म्हणजे कमी शिक्षकांचे एखादी बंदी प्राप्त करण्यासाठी दिलेले ज्ञान म्हणजे शिक्षण स्विकारले जात नाही. आज इंटरनेट हे ज्ञान प्राप्तीचे प्रभावी साधन मानले जाते. म्हणून कठोरपणे समाजात ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणपद्धतीच उपयुक्त ठरणार....

संदर्भग्रंथ सूची -

- १) अहेर, हिया (१९९५) 'उद्योगानुसार भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक', नागपूर, विद्या प्रकाशन.
- २) शिक्षण संक्रमण, जाने. २०१०, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
- ३) रीसर्च पोर्ट - एप्रिल - २००८

ज्ञानाधिष्ठित समाजातील शिक्षण पद्धती

सीमा एल. बर्गेट
अधिष्ठापिका

गुणवत्तराज देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, पुणे

जीवन कुठे आहे? जगण्यातच दखले आहे!

अज्ञानपण कुठे गेले? ज्ञानात दखले!

ज्ञानतरी कुठे आहे? ते तर माहितीच दखले आहे!.....

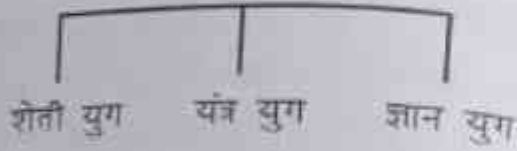
— प्रतीभाकान कवी

माहिती संप्रेषण तंत्र विज्ञानाच्या (ITC) प्रस्फोटांमुळे जागतिकीकरणाने माघाआल सगळे जगधर पसरलेले आहे. स्वतःला या स्पर्धात्मक युगात टिकवून ठेवण्यासाठी इत्येक राष्ट्रही आज चढाओढ लागलेली दिसून येते. या स्पर्धात्मक वातावरणात स्वतःचे अस्तित्त्व अबाधित ठेवण्यासाठी आज सर्वांत महात्वापा घटक ठरले आहे तो म्हणजे अद्ययावत 'ज्ञान' होय.

जो समाज आपलीअध्ययनशील कृती सतत तेवत ठेवेल, अद्ययावत ज्ञानाशी बाधिलकीची गुफण करेल तोच टिकेल. एकुलाम आज या सर्व पाउर्वभूमीच्या अनुसंगाने ज्ञानाधिष्ठित नवसमाजाचा उदय होतो आहे, की जे तो ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान माणुसकीचा वसा सदैव समर्पणाने पुढेपुढे घेऊन जाणार आहे.

१९६२ मध्ये 'फिज बॅ कॅल्फ' यांनी Knowledge Economy या संकल्पनेच्या माध्यमातून ज्ञानाधिष्ठित या शब्दाचा अर्थ समजाउन सांगण्याचा प्रयत्न केला तर 'आस्वीन टॉफ्लर' ने आपल्या "The Third Wave" (तिसरी लाट) या पुस्तकात Creations of Wealth या प्रमुख आधारावर मानवी प्रगतीच्या वाट्यालीचे लाटांमध्ये वर्गीकरण केले आहे.

लाटांचे वर्गीकरण

- 1) **The First Wave (शैली युग):**— शैली युगाच्या लाटेचा प्रभाव हा दहा हजार वर्षांहून अधिक काळ टिकून होता. या शैली युगामध्ये प्रामुख्याने मानवाच्या म्हायु शक्तीचा प्रभाव किती वर्ध्स्व होते.
- 2) **The Second Wave (यंत्र युग):**— शैली युगानंतर यंत्रयुगाला प्रारंभ झाला, ज्याने कमी अवघट आपले अस्तित्त्व निर्माण केले, याचा प्रभाव २५० वर्षे टिकून राहिला. या लाटेमध्ये अर्पराक्ती ही प्रमुख मानली जात होती.
- 3) **The Third Wave (ज्ञान युग):**— ज्ञानयुगाने केवळ ४० वर्षांच्या कालावधीतच यंत्रयुगाला निष्पन्न करून टाकले या ज्ञानयुगामध्ये कौश्टीक शक्ती वर्ध्स्व गाजवत आहे.

ज्ञानाधिष्ठीत समाजाची वैशिष्टे :-

या समाजात ज्ञान हेच रक्षण आणि ज्ञान हेच साध्य राहणार आहे. या डिजिटल युगात ज्ञानाला संपत्तीचे स्वरूप मिळाले आहे.

विद्यार्थ्यांना ज्याच्याकडे ज्ञान आहे, नवविद्यतेने प्रेरित सर्जनशीलता आहे. त्यांच्याकडे संपत्ती मात्र येत आहे. म्हणजेच, ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानग्रहण, ज्ञानप्रसार आणि ज्ञानरक्षा करणयांची त्याची क्षमता आहे.

ज्ञानाधिष्ठीत समाजातील शिक्षणाची पध्दती:-

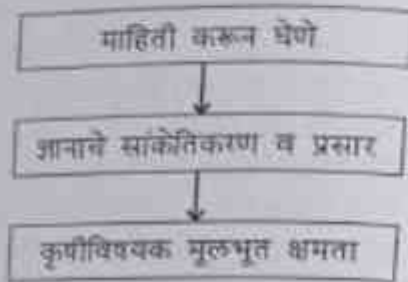
वर्तमान काळात पूर्ण रूपाने अस्तित्वात नसलेला परंतु कसोशीने बाहूळ लागलेला व लवकरच पूर्ण रूपधारण करू पाहणारा हा ज्ञानाधिष्ठीत समाज आपली एक स्वतंत्र, वैशिष्ट्यपूर्ण अशी शिक्षण पध्दती घेऊन येणार आहे, जी शिक्षणाचे श्येय, अभ्यासक्रम, अथवा यामनाची पध्दती, शैक्षणिक साधने, मूल्यमापन पध्दती या सर्वेच जाबतीत वर्तमान शिक्षण पध्दती पेक्षा वेगळे असेल. या शिक्षण पध्दतीचे स्वरूप रेखाटनांना भविष्याभ्यासाचा आधार ठरवाय लागेल. त्याच आधारे या शिक्षण पध्दतीचे स्वरूप भुडील प्रमाणाे सांगता येईल.

ज्ञानाधिष्ठीत नव समाजामध्ये ज्ञानासाठी ज्ञाननिर्मिती हा प्रमुख दृष्टीकोन नसून मानव विकासासाठी उपयोगितेसाठी ज्ञान हा प्रमुख

इच्छीनेन आहे. मानवाचा समृद्ध विकास व्हावा यासाठी ज्ञानाचा वापर केला जाईल यासाठी ज्ञानाच्या प्रक्रिया कोणत्या स्वरूपात असेल ते पाहूया-

ज्ञानात्मक प्रक्रिया:-

(१) माहिती करून घेणे (State of Knowing)

ज्ञानाधिष्ठित समाजाची पहिली पायरी म्हणजे एखाद्या कर्तृविषयीची किंवा घटनेविषयीची वस्तुस्थिती, नियम, तत्त्वे, पध्दती तसेच त्यासंबंधी आवश्यक तज्ञाची माहिती करून घेणे होय. आज वैश्वीकरणामुळे पारदर्शनीय ज्ञानाधिष्ठित नव्हे समाजामध्ये कोणतेही कार्य बरोबर पध्दतीचा विचार करून स्विकारले जाते व ते पारदर्शनीयपणे साकारले जाते.

(२) ज्ञानाचे सांकेतिकरण, सारणीकरण व प्रसार

(Coding, Captured, Spreading the Knowledge):-

कोणतेही ज्ञान व्यवस्थितपणे आत्मसात करण्यासाठी त्याचे सांकेतिकरण करून त्यामधील सूक्ष्म बाबींचे चांगल्या प्रकारे आकलन करून, त्याचे योग्य स्वरूपात सांकेतिकरण करून त्याचा प्रसार करणे होय.

(३) कृतीविषयक मूलभूत क्षमता

(The Basic Capacity for action):-

मिळालेल्या ज्ञानाच्या माध्यमातून कृतीविषयक असणाऱ्या

मूलभूत क्षमता आत्मसात करून त्याचे व्यावहारिक स्तरावर उपयुक्तता साधणे होय. आपणाकडील ज्ञान फक्त तात्त्विक स्वरूपाचे साठवून ठेवणे असे नसून त्याचा आवश्यक त्या विकारणी समर्थक पध्दतीने प्रभावीपणे अमलबजावणी करून कोणतीही नवी गुणवत्तापूर्वक बाब घडवून आणणे होय.

एकूणच या तीनही महत्त्वपूर्ण घटकांच्या आधारे आपणस ज्ञानाची सर्वांगीण उपयुक्तता साधता येते. अन्यथा आपणा कडील असणारे ज्ञान 'ठेविले अनंते वैशीय राहावे' या उक्तीप्रमाणे होऊन जाईल.

ज्ञानाधिष्ठित समाजातही शिक्षण पध्दतीमध्ये पद्धत वेगवेगळे बदल-

ज्ञानाधिष्ठित समाजामध्ये शिक्षण पध्दतीमध्ये पद्धत वेगवेगळे बदल व परिणाम पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

• बहुमाध्यम - लघुवीक अभ्यासक्रम असणारी ही पध्दती, आशायाच्या वाढतीत केवळ (MultiMedia) पाठ्यपुस्तकाकडे राहणानाही यात संगणक, इंटरनेट, सी.डी. बहु-माध्यम संग इत्यादींची भर असेल.

• भविष्याभ्यास - प्रचलित शिक्षण पध्दतीमध्ये ज्याप्रमाणे भूतकाळातील घटनांचा तात्त्विक व (Analogy) विश्लेषणात्मक अभ्यासासाठी इतिहास शिकविला जातो, त्याप्रमाणेच ज्ञानाधिष्ठित, गतिमान व अध्यापनशील समाजात भविष्याचा लेख वेगवेगळे भविष्याभ्यास हा एक अविभाज्य विषय असेल.

• गतिमान शिक्षण - गतिमान समाजामध्ये शिक्षण पध्दती गतिमानच असेल. (Mobile Education) उदा. Mobile Classroom.

• तंत्रज्ञानाचा उपयोग - ज्ञानाधिष्ठित समाजातील शिक्षणाचा एक अविभाज्य भाग जो तंत्रज्ञान (Use of Technology) आहे, त्याच्या प्रभावामुळे शिक्षण पध्दतीचा काही भाग, स्तर हा घरी बसून घेण्याची, परीक्षा देण्याची सोय असालेला असेल. उदा. TataSky Active English, Active Games.

• समग्र जीवन शिक्षण - समग्र जीवनासाठी शिक्षणाला जीवनेच्छापूर्वक शिक्षण या शैक्षणिक विचारप्रवाहाची दखल घ्यावी. सर्व स्तरावर घेतलेली असेल.

• समतांचा विकास - विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी आवश्यक सुवे, कले, पध्दती, कौशल्य, समता यांचा विकास करणे हाच या पानाचा हेतू असेल.

• ज्ञानात्मक स्वावलंबन - शिक्षणक्षेत्रामध्ये ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानाचा पुनर्वाणी व पुनर्वाणी या संदर्भात संशोधने हाती घेऊन प्रगत शिक्षार्थी ज्ञानात्मकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी प्रयत्न केले जावे.

प्रस्तुत ज्ञानाधिष्ठित समाजाचे बदल लक्षात घेता असे दिसते की, या समाजाच्या प्रवृत्तीमध्ये ज्ञानाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या ज्ञानात्मक समग्र प्रक्रियेमध्येच योजनेच्या, योजनेच्या तसेच सर्व स्तरावर होऊ शकतील, प्रत्येक व्यक्ती बौद्धिक दृष्ट्या, मानसिकदृष्ट्या, आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व स्वातंत्र्य असेल. यासाठी आवश्यक क्षमता भारतीय समाजाने आत्मसंतुष्ट करण्याकडे लक्ष केंद्रित करावे कारण ज्या समाजाकडे ज्ञान निर्मितीची ते ज्ञान वापरणीची, त्याचे संशोधन करण्याची आणि वापरण्याची सुयोग्य क्षमता असते तोच समाज जगाचे नेतृत्व करेल.

संदर्भ -

- शिक्षण धर्मग्रंथ - ज्ञानाधिष्ठित समाजाचा उदय, अंकित - नोव्हें २००५, पृ. १२०
- शिक्षण संकल्पना - नवीन शतक भारताचेच असेल, जानेवारी २०००.
- शिक्षण संकल्पना डिसेंबर २०००
- कृष्ण पाटील, सहूल चिन्कार, 'शिक्षण शास्त्र' पृ. १६८

“ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण”

आधुनिक शिक्षणाचा विरोध संदर्भात

प्र. कु. अमिता वसंतराव साठे
१४, सायबानेन येथील अमिता
शिक्षण विभाग, वि. अमरावती.

प्रास्ताविक :

धनुष हा विचारशील प्राणी आहे म्हणून त्याचा विद्वान इतर प्राण्यांपेक्षा जास्त झालेला आहे. मनुष्याच्या जन्मांतोषामुळे त्याचे आत्म्या बुद्धीचा स्वरूप अनेक विविध ओंघ व ज्ञानाची निर्मिती केली आहे.

आज भारताची २१ व्या शतकाचा दिशेने वाटचाल सुरू आहे या काळात भारताला महाशक्ती बनविण्यात शिक्षणाची भूमिका खऱ्याची दिसते आहे. तसेच समाजातही सर्व कला शिक्षणापुढे घट्ट घेतात कारण त्यामुळे आर्थिक क्षमता, कौशल्य व मूर्त्यांची उत्तमगुण भावी वातावरणात करता येते. भावी काळातील शिक्षणविषयाक निवृत्ती आत्मनांना ज्या मोठ्यापुढे मागील काळात प्रगती झाली त्या मोठ्यांचा अंगीकार करून नवीन प्रकारांचा स्वीकार करून लागणार आहे. कारण शिक्षण ही अविष्यकालीन गुंतवणूक आहे.

(१९८६) राष्ट्रीय धोरण -

आजच्या महिती तंत्रज्ञानाच्या युगात ज्ञानाचे स्वरूप पूर्णतः बदललेले आहे व प्रत्येक क्षणाला नवीन ज्ञान निर्माण होत आहे. व मुलतः व मनुष्याची हा ज्ञानाधिकार असल्यापुढे ती अधिकाधिक ज्ञान प्राप्त करण्याकरीता घडवून आणणे त्या अनुषंगाने जर ज्ञानाची समाज निर्माण करण्याचा इच्छासत संपूर्ण गुणवत्ता पूर्ण ज्ञानाचा समावेश असलेला अभ्यासक्रम निर्माण करणे गरजेचे आहे. तसेच शिक्षणाच्या दिशेने वाटचाल करायची इच्छासत त्यासाठी लागणार समाज हा ज्ञानसमृद्ध असायलाय तसा. त्यामुळे शिक्षणाद्वारात सुध्दा तशाच प्रकारच्या ज्ञानाची रचना कायता द्यावी. जेणेकरून

ज्ञानाधिष्ठित समाजाची निर्मिती त्यामधून साध्य होईल.

आजच्या विशालाच्या, संशोधनाच्या वेगवेगळ्या प्रगतीमुळे ज्ञानाच्या असाधारण असा ज्ञानाची असाधारणतः जुने होते व नवीन ज्ञान त्या ठिकाणी येते. म्हणूनच हा आधुनिक युगात पीटर हाफर यांनी "The age of discontinuity" असे म्हटले आहे. म्हणूनच या नव्या युगामध्ये निर्वाचा होणा-या नवीन समस्या व नवीन आव्हानांसाठी आपल्याला प्रकृतीने तोंड द्यावे लागणार आहे. या बदलत्या परिस्थितीची तालम्य राखणा-या व्यक्तिताच या अगामध्ये टिकून राहता येणार आहे. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला विवनाभिमुख ज्ञान मिळणे आवश्यक आहे. व हे ज्ञान पिढ्यातून मिळणे अशक्य आहे.

स्वतःच्या माहूर्तीला आवश्यक असणारे शिक्षण कोणतीही प्राप्त करू शकते परंतु हे ज्ञान वेगवेगळे प्रत्येकजण त्यांच्या जिवनामध्ये विजयी व पाहू शकतील असे नाही कारण आज मनुष्याच्या जिवनपैलीमध्ये अमुलाय बदल झालेला आहे. ज्ञान, शक्ती, विद्या या मुलभूत गरजांबरोबर आत्मसंरक्षण, आत्मविश्वास, राष्ट्रीय विकास या गरजांचा देखील तेंवटेच महत्त्व प्राप्त झाले आहे म्हणूनच आजच्या आधुनिक युगात व गरजितान जीवन पध्दतीत स्वतःला तिकी करणाकारिता आवश्यक असा अजबायत ज्ञानावर आधारित शिक्षण पध्दतीची गरज आहे त्यानुषंगाने प्रस्तुत विचंधाच्या माध्यमातून ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण व त्यातून होणा-या पाश्चत विकासाच्या विविध पैलुंवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

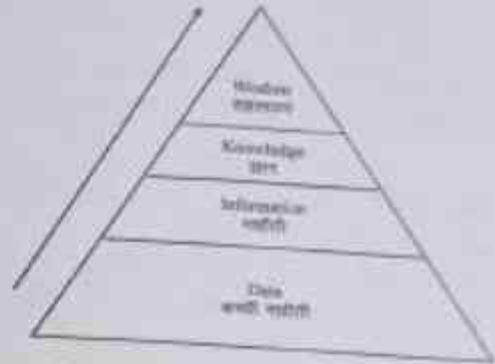
संकल्पना -

ज्ञान - इपिस्टोमॉलॉजी Epistemology असा शब्द आहे. त्याचे मुळ ग्रीक शब्द Episteme या मध्ये असून त्याचा अर्थ ज्ञान आहे. Episteme = ज्ञान

याच्या : "ज्या माहूर्तीच्या आधारे आपण प्रत्येक परिस्थितीचे आकलन करू शकतो, तिचे स्पष्टीकरण करू शकतो तिच्या संबंधी अविश्वकथन करू शकतो अशा

माहूर्तीला ज्ञान म्हटले जाते."

ज्ञान निर्मिती -

ज्ञान निर्मितीमध्ये प्रथम कच्ची माहूर्ती व त्याचे अर्थान्वयन करून माहूर्तीला रूपांतर होते व ही माहूर्ती जेव्हा पुन्हा पुन्हा तित्त होते तेव्हा त्याचे ज्ञानात रूपांतर होते.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण -

1. "ज्या शिक्षणाचे स्वरूप ज्ञानाधिष्ठित असेल, जे शिक्षण ज्ञान या संकल्पनेने नीवळी केंद्रित झालेले असेल त्यालाच ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण असे म्हणतात."
2. "विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञान मिळविण्याची, ज्ञानाची मुलनीकरण करण्याची व त्या ज्ञानाचा वापर योग्य त-हेने करण्याची क्षमता व कौशल्य निर्माण करणा-या शिक्षण प्रणालीला ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण असे म्हणतात."
3. "ज्ञानावर आधारित व्यवसाय, सेवा, शासन, प्रशासन, सामाजिक व्यवहार या सर्वांचा सखोल अभ्यास व त्याचे प्रशिक्षण ज्या शिक्षण पध्दतीच्या माध्यमातून दिले जाते त्या पध्दतीला ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण पध्दती म्हणतात."

शास्त्रत विकास -

1. "भावी पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठी ज्ञानाचा उपयोग करून, व्यक्तिगत सर्वांगीण विकास साध्य करणे म्हणजे शास्त्रत विकास होय."
2. "शास्त्राध्ययनातून विकास म्हणजे मानवाच्या अनेक पिढ्यांचे विविधतापूर्ण ज्ञानाचा साध्य करण्यासाठी होणारी प्रवृत्ती होय."
3. "ज्ञानाची जीवनाचा हात वेगवेगळ्यासाठी ज्ञानाच्या विविध शाखांचा विकास करणे हाच शास्त्रत विकास व कायम स्वरूपाचा विकास साधणे म्हणजे शास्त्रत विकास होय."

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाची गरज -

भणवृत्तीच्या बीया उभापासून असे म्हणजे आहे की,

"न ही ज्ञानेन सदुरुच भविष्यम इह विद्यते"

भणवृत्त जगत ज्ञाना इतकी पवित्र कोणतीही गोष्ट नाही. २१ शतक हे सर्वांगीण संशोधनाचे युग संशोधने जाते वा युगात ज्ञानाचे स्वरूप बदलते आहे.

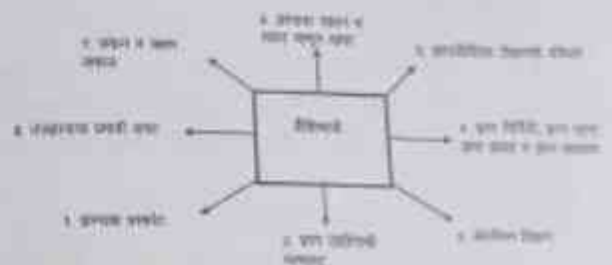
आधुनिक युग हे सर्वांगीण आहे वा सर्वांगीण युगामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचा विकास करून घेणे गरजेचे आहे, हा विकास पटविण्याचे सामर्थ्य कोणत्या शिक्षणा मध्ये आहे. व आजच्या शतकातील शिक्षणसमोर अनेक आव्हाने आहेत. व या आव्हानांचा तोंड टोप्याकडिताच ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाची गरज निर्माण झालेली आहे.

गरज :-

- 21 वा शतकातील शिक्षण संशोधन आव्हाने
- (1) भावी गरजापत्ती
 - (2) यशस्वी उभापासून
 - (3) भावी कोणत्याही
 - (4) ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाचे शिक्षण
 - (5) ज्ञानाधिष्ठित ज्ञान प्रसार
 - (6) ज्ञानाधिष्ठित ज्ञानाची
 - (7) ज्ञानाची आव्हाने
 - (8) ज्ञानाची आव्हाने
 - (9) ज्ञानाची आव्हाने

या विविध आव्हानांना जाणवताच तोंड घ्यावे लागणार आहे त्यामुळे शिक्षणाच्या विविधपैलूमध्ये ज्ञानाचा अधिकार करून घ्यावे लागतील, ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण सध्याची गरज निर्माण झालेली आहे.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाची वैशिष्ट्ये -

१. ज्ञानाचा प्रस्फोट :-

या शिक्षणाद्वारे ज्ञान निर्मिती, ज्ञान प्राप्ती व त्या ज्ञानाचे उपयोग करून घ्यावे लागते. यासाठी स्पर्धा वातावरण घडवणे व ज्ञानाची आव्हाने निर्माण करणे आवश्यक असते त्यामुळे संपूर्ण जगामध्ये ज्ञान मिळविण्याची गरज वाढते.

२. ज्ञान उद्योगांची भरभराट :-

ज्ञान उद्योग म्हणजे असा उद्योग कि, ज्याद्वारे ज्ञानाची निर्मिती करून त्याचा प्रसार केला जातो ज्ञान ही दुय्यम वस्तु न सत्यता प्राथमिक व मळ्याची वस्तु मानली जाते उदा. - शिक्षण संस्था, संशोधन केंद्रे, कला निर्मिती केंद्रे, यादीची पुरविण-या संस्था इ. यामध्ये ज्ञानाची विक्री व खरेदी मोठ्या प्रमाणावर चालते व ज्ञानावर सिध्दांतावर चालकी हक्क निर्माण होवू शकतो.

३. ज्ञान निर्मिती, ज्ञान ग्रहण, ज्ञान प्रसार, ज्ञान साठवण :-

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाद्वारे ज्ञान निर्मिती, ज्ञान ग्रहण, ज्ञानाची साठवण करणाऱ्या क्षमता निर्माण करणे शक्य होते.

४. आजीवन शिक्षण :-

व्यक्तिच्या जन्मापासून तर मृत्युपर्यंत औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या स्तरांची व सोबत ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणातून प्राप्त होते.

१. ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाची परिमाणे :-

१. सामाजिक मूल्य
२. सांघर्षीक स्रोतांची निर्मिती

हे दोन वा शिक्षण पध्दतींची परिमाणे आहेत. वेगवेगळ्या क्षेत्रात काम घेणाऱ्या व्यक्तींमध्ये समाजात होणाऱ्या परिवर्तनात व त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांमध्ये तसेच समाजातून घडून येणाऱ्या विकारांमध्ये ही ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाच्या पध्दतींच्या मूल्यमापन करणारी प्रणाली होय.

६. ज्ञानाचा साधन व साध्य म्हणून वापर :-

ज्ञानावर आधारित विविध सांघर्षीक साधनांचा वापर हे ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाचे उदाहरण होय. म्हणजेच ज्या व्यक्तिकडे ज्ञान त्या व्यक्तिकडे पोहोचेल अशाच प्रकारे ज्ञान हेच साधन व साध्य होय.

७. संपन्न व सक्षम समाज :-

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाच्या माध्यमातून ज्ञान मिळविण्याची विविध साधने उपलब्ध होतात. या सर्व ज्ञान स्रोतांचा प्रभावी वापर करून लोकांना सक्षम व संपन्न करण्यामध्ये ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण महत्वाची भूमिका बजावते.

८. तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर :-

माहिती मिळविण्यासाठी संग्रहण करण्यासाठी विविध तंत्रज्ञानाचा वापर ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण पध्दतीमध्ये केला जातो उदा. संगणक, इंटरनेट, प्रसारकायाने इ. ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाचे महत्व :-

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये पाहता आधुनिक जीवन प्रणाली मध्ये या शिक्षण पध्दतीचे महत्त्व अनेक साधनांमध्ये आहे. व्यक्त्याच्या व्यक्तिगत, सामाजिक व राष्ट्रीय विकासाकरिता ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण महत्वाचे आहे.

- (1) पूर्वीच्या ज्ञानात भर घालण्याकरिता
- (2) बौद्धिक विकास घडवण्याकरिता
- (3) प्रगतज्ञान प्राप्त करवून घेण्याकरिता
- (4) नवीन विज्ञानाचे शिक्षण
- (5) सामाजिक प्रणालीसाठी
- (6) वैयक्तिक प्रणालीसाठी
- (7) अर्थिक प्रणालीसाठी
- (8) औद्योगिक विकासासाठी

- (1) संपन्नता मिळविण्याकरिता
- (2) संपन्नता मिळविण्याकरिता
- (3) समाजाच्या औद्योगिक विकासासाठी

- (1) वैयक्तिक विकास व भर घालण्यासाठी
- (2) राष्ट्रीय विकासासाठी
- (3) राष्ट्रीय विकास घडवण्यासाठी
- (4) वैयक्तिक प्रणालीसाठी
- (5) औद्योगिक प्रणालीसाठी
- (6) अर्थिक प्रणालीसाठी

A) व्यक्तिगत महत्त्व -

१. पूर्वीच्या ज्ञानात भर घालण्याकरिता -

पूर्वीच्या ज्ञानात नवीन ज्ञानाची भर घालणे हे ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणात अपेक्षित असते.

२. बौद्धिक विकास घडवण्याकरिता -

ज्ञानाच्या माध्यमातून व्यक्त्याचा बौद्धिक विकास व बौद्धिक क्षमता विकसीत करण्याकरिता हे शिक्षण साहाय्यमूल ठरते.

३. प्रगत ज्ञान प्राप्त करण्याकरिता -

बर्फा जगाच्या दृष्टीकोनातून मागे वट्ट नवे याकरिता त्याला प्रगत ज्ञान प्राप्त करणे गरजेचे असते त्या दृष्टीने ही शिक्षण पध्दती महत्त्वाची आहे.

४. नवनवीन विषयांचे शिक्षण घेण्याकरिता -

विस्तृत नवनीन गोष्टांचे ज्ञान घेऊन व्यक्तित्ते आयोजी जीवन गुणवत्ता व नवनीन वातावरण या ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण पध्दतीचे महत्त्व आहे.

५. व्यावसायिक प्रगतीसाठी -

ज्ञानावर आधारित विविध व्यवसाय व उद्योगांचा अभ्यास करून आपला उर्जावर्धक वास्तुविषयासाठी या तंत्रज्ञानाचा उपयोग होतो.

६. शैक्षणिक प्रगतीसाठी -

सतत नवनीन विषयांचे शिक्षण घेण्याची संधी प्राप्त झाल्याने शैक्षणिक प्रगती होते.

७. आर्थिक प्रगतीसाठी -

ज्ञानावर आधारित विविध व्यावसायिक कौशल्य विकल्पामुळे र्पथित भाग घेणे वेळी व व्यवसाय उत्तम प्रकारे करता येतो.

८. औद्योगिक विकासासाठी -

नवीन तंत्रज्ञान विकल्पाने व्यक्तीला उद्योग धंद्यांची प्रगती व विकास करण्याची संधी मिळते.

B) सामाजिक महत्त्व -

१. समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी -

जे समाज सतत काही ना काही नवनीन उपयुक्त गोष्टी शिकतो तोच समाज प्रगती करतो, व ही प्रगती ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाद्वारे साध्य होते.

२. समाजाच्या औद्योगिक प्रगतीसाठी

समाजाच्या औद्योगिक प्रगतीसाठी ही त्या समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीवर आधारित असते. नवीन नवीन ज्ञान घेऊन समाज उपयुक्त गोष्टी शिकतो व

प्रगती करतो म्हणून या समाजाच्या ज्ञान केंद्रित शिक्षण महत्त्वाचे होते.

३. समाजाच्या सांस्कृतिक प्रगतीसाठी -

समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीवर सांस्कृतिक प्रगती अवलंबून असते. त्या दृष्टीने उत्तम प्रकारच्या ज्ञानाच्या रचना करणारी शिक्षण समाजात देणे महत्त्वाचे होते.

४. समाजाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी -

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाच्या माध्यमातून हीणारी औद्योगिक व व्यावसायिक प्रगती ही समाजाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी महत्त्वाची होते.

C) राष्ट्रीय महत्त्व -

१. राष्ट्रातील शैक्षणिक विषमता नष्ट करणे -

देशातील श्रीमंत-गरीब, उच्च वर्गीय व तळागाळातील समाज ही स्थानात विषमता आहे. ती पातळ आहे ही विषमता नष्ट करण्यासाठी ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण महत्त्वाचे आहे.

२. राष्ट्राची शैक्षणिक प्रगती करण्यासाठी -

देशातील बहुसंख्य लोकांना औपचारिकता पध्दतीने शिक्षण देणे जवळ नसल्याने आजही निरक्षरतेचे प्रमाण कमी झालेले नाही यासाठी ज्ञानावर आधारित विविध प्रसार माध्यमांचा उपयोग करून लोकांना शिक्षणाचे व ज्ञानाधिष्ठित महत्त्व घटवून देण्याच्या दृष्टीने ही पध्दती महत्त्वाची आहे.

३. राष्ट्राचा विकास करण्यासाठी -

राष्ट्रात वा स्वर्भेच्या युगात टिकवून ठेवण्यासाठी ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण महत्त्वाचे आहे.

४. वैज्ञानिक प्रगतीसाठी -

जीवनावश्यक ज्ञान समाजाच्या शिक्षण व्यवस्थेत नाही शिक्षण संस्था काही मर्यादीत स्वरूपात कार्य करतात त्यामुळे राष्ट्राची प्रगती होण्याकरिता नवीन ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण व्यवस्थेची गरज आहे.

१. राष्ट्रवा औद्योगिक प्रगतीसाठी -

कोणत्याही राष्ट्राची प्रगती ही वैज्ञानिक व संगणक युगाच्या प्रगतीवर अवलंबून असते त्यासाठी ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण महत्वाचे असते.

६. राष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीसाठी -

या राष्ट्राचा आर्थिक विकास झाला आहे त्यांनी व्यापारी प्रगती साध्य केली आहे. व हा विकास ज्ञानात्मक शिक्षणामुळे घडून आला आहे.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाची मुलतत्वे -

१. ज्ञानात्मक शिक्षण व शास्त्रवत विकास या दोन्ही गोष्टी एकमेकांपासून स्वतंत्र नाहीत. व्यक्तीचा भाग्यवत विकाससाठी ज्ञानात्मक विकास होवून व्यक्तीला महत्त्व प्राप्त होणे गरजेचे असते.
२. ज्ञानात्मक शिक्षणानुसृत क्षेत्र माहीती प्राप्त करणे अपेक्षित नाही तर त्या ज्ञानाचा जीवनामध्ये उपयोग होणे अपेक्षित आहे.
३. ज्ञानात्मक शिक्षणामध्ये भूतकाळातील घटकांना गुरु मानून भविष्याचे मार्गदर्शन अपेक्षित आहे.
४. ज्ञानात्मक शिक्षणाचे क्षेत्र हे संपूर्ण व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्याबरोबरच व्यक्तीला ज्योतीर्षीतेचे साधन उपलब्ध करून देणे हे आहे.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये :-

१. ज्ञानोन्मुखित तयार करणे.
२. ज्ञानाधिष्ठित समाजासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करणे.

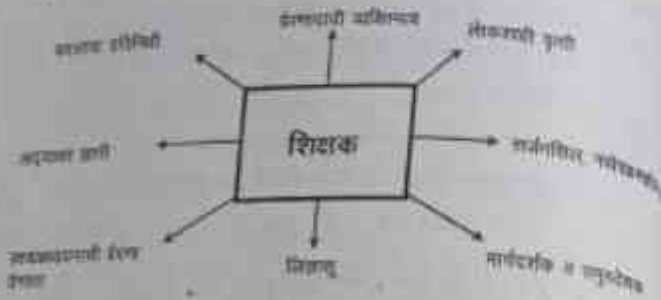
२. विद्यार्थ्यांना माहीतीचे संकलन ज्ञानात करण्यासाठी मदत करणे
४. मानवी जीवनमान अधिक सुखी करण्यासाठी मदत करणे
५. मानवी जीवन उंचावण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
६. ज्ञानमूल्य निर्धारित करणे.
७. नवनीतन वस्तुंचा शोध देण्याची प्रेरणा देणे.
८. समाजात अस्तित्वात असणा-या वस्तु व व्यक्ती यांची यशस्वी देणे.
९. नवनीतन ज्ञानाचा परिषय होणे.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाचा अभ्यासक्रम :-

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याकरिता त्यात अनुक्रम असा अभ्यासक्रम राबविणे आवश्यक आहे. पूर्वीचा चलत आलेला अभ्यासक्रम न राबवित त्यात विविधता आणायला हवी आणि समाज गरजांनुसार अभ्यासक्रम असला, तो पुढील प्रमाणे असावा.

- अ
भ्या
स
क
म
- (1) ज्ञान अद्यावत माहीती समीक्षित असली.
 - (2) अंतर्गत विकल्पाची सोय असावी
 - (3) माहीती तंत्रज्ञान या विषयाचा समावेश असावा.
 - (4) सशोधनाची जोडवत होवून यशिल सरास त्याची माहीती यशस्वी
 - (5) ज्ञानप्राप्तीच्या सभ्यताची जोडवत करून घ्यावी
 - (6) गरजनिष्ठित, व्यक्तिनिष्ठित अकारित अभ्यासक्रम रचना असावी.
 - (7) परकीय भाषांचा समावेश असावा
 - (8) सैद्धांतिक भागाबरोबर प्रायोगिकाना महत्त्व द्यावे

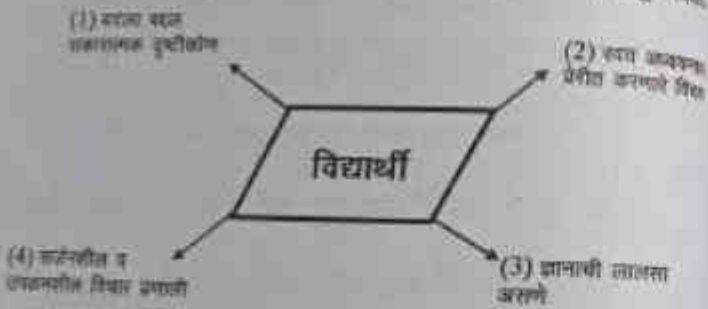
ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणात शिक्षकाची भूमिका -

अशा पध्दतीने २१ व्या शतकात टिकून राहण्यासाठी, ज्ञानाचे कार्यक्षेत्र निर्माण करण्यासाठी शिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणातील विद्यार्थ्यांची भूमिका -

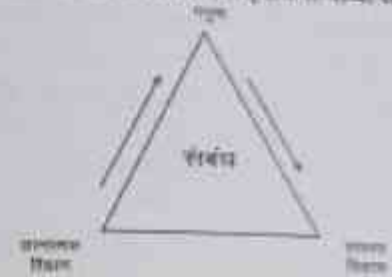
ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण पध्दतीमध्ये विद्यार्थ्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. विद्यार्थी हा ज्ञानगिज्ञान असण्याला पाहिजे त्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण व शाश्वत विकास यांचा संबंध -

- ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण, शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये निश्चित करते व शाश्वत विकासात त्यांची अंमलबजावणी केली जाते.
- शाश्वत विकासाच्या क्षेत्रांचा पुरस्कार ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणामधून केला जातो.

- संपूर्ण ज्ञान म्हणजेच शाश्वत विकास होय.
- शाश्वत विकासावर ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाचे नियंत्रण आहे.
- ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण हे शाश्वत विकासाचे एक अभिमान्य अंग आहे.
- ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण व शाश्वत विकास हे परस्पर पुष्ट असेल.
- ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण हे शाश्वत विकासाचा पाया आहे.
- ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण व शाश्वत विकास ह्या एकत्र साधण्याचा योग्य वेळ आहे.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणातून शाश्वत विकास -

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणामधून	(1) शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(2) शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(3) शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(4) शाश्वत विकास व शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(5) शाश्वत विकास व शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(6) शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(7) शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(8) शाश्वत विकास व शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(9) शाश्वत विकास व शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(10) शाश्वत विकास व शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(11) शाश्वत विकास व शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(12) शाश्वत विकास व शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(13) शाश्वत विकास व शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(14) शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(15) शाश्वत विकास
शाश्वत विकास	(16) शाश्वत विकास

१. ज्ञाननिर्मिती :-

वेपथु माहिती समजणे ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी ज्ञाननिर्मिती म्हणजे ज्ञानाची निर्मिती करणे. ज्ञानाची निर्मिती म्हणजे ज्ञानाची निर्मिती करणे.

- 1) Knowledge acquisition - ज्ञान निर्मिती
2) Knowledge renewal - ज्ञान नूतनीकरण
3) Knowledge utilization - ज्ञानाचा वापर

२. अस्तीत्वादी शिक्षण -

ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे अस्तीत्वादी शिक्षण. ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे अस्तीत्वादी शिक्षण.

३. मूल्याधिष्ठित शिक्षण -

ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे मूल्याधिष्ठित शिक्षण. ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे मूल्याधिष्ठित शिक्षण.

४. ज्ञानात्मक स्वावलंबन व स्वातंत्र्य -

ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे ज्ञानात्मक स्वावलंबन व स्वातंत्र्य. ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे ज्ञानात्मक स्वावलंबन व स्वातंत्र्य.

५. ज्ञानपुरक व्यावसायिक शिक्षण

ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे ज्ञानपुरक व्यावसायिक शिक्षण. ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे ज्ञानपुरक व्यावसायिक शिक्षण.

६. विविधांगी अभ्यासक्रम -

ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे विविधांगी अभ्यासक्रम. ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे विविधांगी अभ्यासक्रम.

७. शांततेसाठी शिक्षण -

ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे शांततेसाठी शिक्षण. ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे शांततेसाठी शिक्षण.

८. शिक्षणाचे संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन -

ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे शिक्षणाचे संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन. ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे शिक्षणाचे संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन.

९. गतीमान शिक्षण प्रणाली -

ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे गतीमान शिक्षण प्रणाली. ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे गतीमान शिक्षण प्रणाली.

१०. भविष्याभास देणारे शिक्षण -

ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे भविष्याभास देणारे शिक्षण. ज्ञानाचा काळात शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात होई असे शिक्षण म्हणजे भविष्याभास देणारे शिक्षण.

“कोविदात” हा एक अविभाज्य विषय असित जेणेकरून आजच्या जागतिकीकरणामध्ये अग्रगण्यतेकरण्याचा उद्देश्यपूर्णाकरण्याचा युगामध्ये केवळ आपले राष्ट्र आपला विकास विचार करून आत्मकेंद्री शिक्षण देण्याच्या भूमिकेत बदल घडून येईल व आपला देशाची पुनरुज्जा, कर्तृत्व, बुद्धीमत्ता यांची आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात किंमत काढून घेवून विकाराची प्रकिया गतीमान होईल.

११. संशोधनाची नवी दिशा -

मानवी जीवनातले समस्यांचे निराकरण झाल्याशिवाय विकासाची प्रकिया अर्धवट आहे व हे निराकरण संशोधनाच्या माध्यमातून होत असते. म्हणून शिक्षणपद्धती विकासाची संशोधककृतती जागृत करण्याचे कार्य ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण पध्दतीमध्ये घडून देते.

१२. पर्यायी शिक्षण व्यवस्था -

आजच्या देशाला स्वातंत्र प्राप्त अनेक वर्षे झालीत पण आजही आपण सर्वोपलव शिक्षण सोडवू शकलो नाही तेव्हा भारती काळात अनीपचारिक शिक्षण टाडोना बालना देवून अल्पपरिचित समाजाची निर्मिती करावी लागेल दूरस्थ शिक्षण, मुक्त शाळा या पर्यायी शिक्षण पध्दती मधून टुरटुरान, कूलपचे, इंटरनेट, Mobile Edu, Mobile Classroom यांच्या माध्यमातून लोकांचे प्रबोधन घडवून आणून विद्येत प्रकिया गतीमान करता येईल.

१३. विज्ञान तंत्रज्ञानाचा उपयोग -

मागासा विविध क्षेत्रामध्ये विकास करण्याकरिता उपयुक्त शास्त्रीय दृष्टीकोन विज्ञान व तंत्रज्ञानमुळे निर्माण करता येवू शकेल अंधश्रध्दा, मागासलेला दृष्टीकोन निरासता उपसमाजाचे यांचे निर्मुलन विज्ञान व तंत्रज्ञान मुळे होवू शकेल.

ग्रामीण व दुर्गम भागातील अनारोग्याचे प्रश्न विज्ञानामुळे सोडविणे शक्य होईल. विज्ञान तंत्रज्ञानावर आधारित ई-अध्ययन, आभासी बर्ग, टेलीकार्न्फरिंग शिक्षण, मोबाईल लर्निंग या नाविण्यपूर्ण शैक्षणिक विचार प्रवाहांचा वापर करून मानवी गुणवत्तेत वाढ घडवून मानवी जीवन सुखकर होवू शकते.

१४. पर्यावरण शिक्षण -

भौतिक साधनसंपत्तीचा अतिरीकी वापर करून पर्यावरणाचा -हास करण्यात

आपण अबाधदार आहोत. सध्याची कोव्हिड परिस्थिती समजा वाढवून विरलण प्रगती आहे तेव्हा भारती काळातील शिक्षणातून पर्यावरणीय मूल्यंचे संस्कार करावे लागतील. पर्यावरणाच्या साधनसंपत्तीचा वापर करित अजयना विद्या मज्जेदुलाय वापर करून पुढील काळातील पिढीलाही लो मुल्ल अथा पर्यावरणा संदर्भातील विरलण विरलण ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणातूनच साध्य होवू शकतो.

१५. तणाव विरहीत शिक्षण -

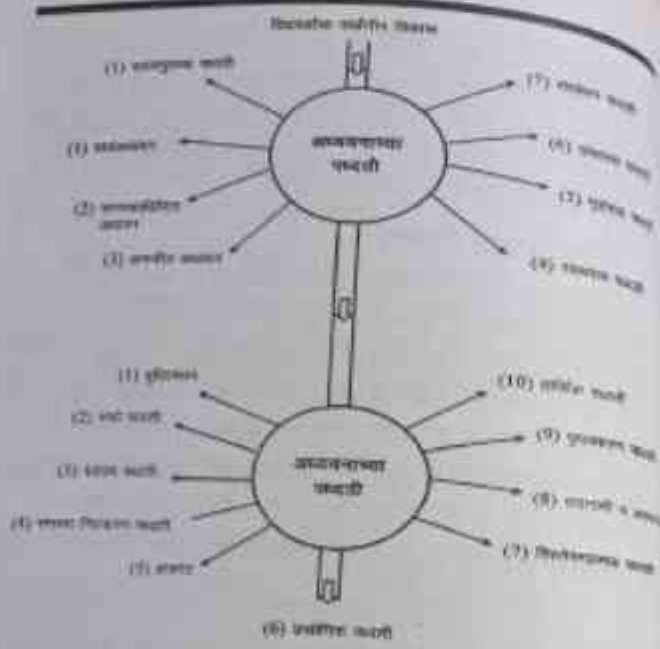
सध्याच्या नावाच्या विद्याध्यानीतील मुल मुण्यांचा विकास होत नाही, व बीपीक वरत हेव शिक्षण ही बुकीची संकल्पना लहान बालकांच्या मराल कजनेली जाले त्याचा परिणाम म्हणजे मापसिक दृष्ट्या कमकुवत पिढीचा जय होतो व ही पिढी भविष्यातील आकाशांना सामोर जावू शकत नाही परिणाम अनेक मानसिक विकृती निर्माण होवून आत्महत्या वासाखे प्रकार घडतात. म्हणून ज्ञानाधिष्ठित शिक्षण पध्दतीच्या माध्यमातून विद्याध्यानी शक्यत ज्ञान देवून त्यांची आत्मोन्तरी साथ केली जाते.

१६. लोकसंख्या शिक्षण -

राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी राष्ट्राचे नागरिक हे नितीमान, बाह्य सपन, बुद्धिमान, कर्तव्यदा असणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाचा केंद्रबिंदू 'ज्ञान' असून ह्या ज्ञानाचा उपयोग मनुष्याच्या शारीक, मानसिक, भावनिक, कीर्वात्मक आध्यात्मिक विकासासाठी केला जातो त्यादृष्टीने लोकसंख्या शिक्षणाचा उपयोग करून लोकांच्या विकासामध्ये येणा-वा अहवणी सोडविण्याची क्षमता निर्माण केली जाते.

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणातील अध्ययन व अध्यापन पध्दती :-

ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणात केवळ माहीती प्राप्त करण्याला महत्व नसून प्राप्त माहीतीचे ज्ञानात रुपांतर करून आत्मिक विकास साध्य करण्याला महत्व आहे. त्यासाठी ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाची बाजू म्हणजे या पध्दतीतील अध्ययन अध्यापनाची पध्दती होय.

बरेच प्रमाणे अध्यापन अध्यापनाच्या विविध बाबतल्याच अध्यापन अध्यापन प्रक्रियेचा तसा परिणामकारक होवून विद्यार्थी स्वयं अध्ययनास प्रवृत्त होईल. व स्वतःच विकास साध्य करून घेवून पर्यायाने राष्ट्राचा विकास साध्य केला जाईल व या विकासाला ज्ञानाचा पाया असल्यामुळे तो शाश्वत व चिरंतन स्वरूपाचा राहिल.

समारोप-
 अशा प्रकारे एकुणच आपल्याला असे म्हणता येईल की मोठ्या प्रमाणावर ज्ञाननिर्मिती करून त्या ज्ञानाच्या जोरावर प्रगतीची शिखरे गाठण्याचा प्रयत्न या ज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाच्या माध्यमातून केला जातो, जेणे करून विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञान मिळविण्याची प्रेरणा, क्षमता, बीजत्व निर्माण होवून आजच्या या जागतिकीकरणामुळे युगात शिक्षण क्षेत्रातील प्रत्येक घटकाने अध्यापक

माहिती प्राप्त करून चाकोरी बाहेर विचार करून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपला उधा उभटवून स्वतःचा तसेच राष्ट्राचा भावनिक विकास साध्य केला जाईल.

संदर्भ ग्रंथ सुची -

- ◆ कुंदले, म. बा. (१९९०) शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समस्यासंग्रह, पुणे : विद्या प्रकाशन.
- ◆ गुल, वा. ए. (१९९४) अनीषदात्मिक शिक्षण, नाशिक : कायंकरन वकालत मुक्त विद्यापिठ.
- ◆ नागतोडे, किरण (१९९७) आत्मिक व्यवस्थापन, शैक्षणिक संरचना अर्थात भारतातील आधुनिक विचार प्रवाह, : विद्या प्रकाशन.
- ◆ पाटील, लीला आणि कुलकर्णी, विष्णुभर (१९९४) आत्मिक शिक्षण आजच्या समस्या, पुणे : विद्या प्रकाशन.
- ◆ भित्ति, वि. रा. (१९९४) शैक्षणिक संरचना पध्दती, पुणे नूतन प्रकाशन.
- ◆ घेडे, मधुकर स. (संपादक) (जुलै २००९). भारतीय शिक्षण, मुंबई : भारतीय शिक्षण मंडळ प्रकाशन.

Peace Education For Sustainable Development

Dr. SUHAS P. UGALE

Assistant Professor
Post Graduate Department
Dwarka College of Education, Buldana

INTRODUCTION

Education in the 21st century will be faced with a project based curriculum for life aimed at engaging student in addressing real-world problems, issues important to humanity, and questions that matter. We call this age as 'age of stress & strain'. So how will it be possible to achieve sustainable development for the society?

It is, undoubtedly, even relevant for achieving the goal of peace – or for construction of a real and sustainable culture of peace especially under the democratic system of government. In this context its relevance and importance of its role can never be underrated. It should be applied in wider perspective. The need of the day is to take up, adopt and understand balanced Self Renewal Competency Approach and Functional intelligence utilization according to time and space and to put it into practice in the process of education the world over. Indeed it is the demand of time.

Peace education for Sustainable development

Peace education creates a peace helping to build a non-violent and just society and is essential for survival of human beings on this earth.

The main objective of peace education is sensitize the learners towards the problems arising on the Globe and to play a

positive and effective role.

We offer the following new definitions for "School", "Teacher" and "Learner" appropriate for the peace education in 21st Century. School will go from "buildings" to "nerve centers" with walls that are porous and transparent, connecting teachers, students and the community to the wealth of peace that exists in the real Indian culture.

Teacher - from primary role as a dispenser of information to orchestrator of learning and helping students turn information into knowledge, and knowledge into wisdom.

In the words of Sarvepalli Radhakrishnan, "..... Will peace with our whole body and soul, our feelings and instincts, our flesh and its affections".

Learner – today we must see learners in a new context :

First :- we must maintain student interest by helping them see how what they are learning prepares them for peace life in the real world.

Second :- we must excite learners to become instead of getting anxious and fearful, instead of thinking negative thoughts and expecting the worse, instead of negative of getting tense, unsatisfied and unhappy, choose to stay emotionally and mentally poised and unshaken. He can experience inner peace and happiness, as well as inner strength and confidence.

Spiritual development for peace culture

In reality spiritual education helps in understanding the 'truth' which is overlooked in our present educational system at all levels. Now 'specialist education' has by passed spiritual education and this is failing to produce the real man and the failure to cultivate inner peace of mind leading to peacelessness.

Faiths and spirituality traditions educate the followers to culti

vate inner peace in them by adopt life style based on inter - person relationships, justice, non- violence, respect, love and kindness towards beings living on this planet.

The reflecting on creating inner peace as an essential theme for educating the learners to develop a culture of peace suggests that a holistic paradigm of ESD should not be isolated from the ideas, principles, spiritual knowledge and wisdom found in all cultures, faith and civilization.

What is essential for the learners at all level a particularly higher level to develop better concentration, positive thing and inner peace and these can be developed through Balanced Self Renewal competency and functional intelligence.

In 'Balanced Self Renewal competency' i.e the ability of having firm sensible mind recognizing self abilities, character and improving them in respect of mental, emotional, social and physical level. It is one of the indicator of the behavior is Accepting the spiritual commitment and another is - knowing the importance of Intelligence and physical power.

While discussing about ' Accepting the commitment philosopher saint Dnyaneshwar says,

" He has experience and seen the very divine light of knowledge in the idol of the God vithoba standing on brick pedestal."

No other thing in the world is as pure and pious as diving knowledge.

One who is a true believer in the selfless action with a sense of devotion and practices meditation, can acquire this divine knowledge, over a period of time. A person having full faith and control over his sense organs and is ever ready, acquires the divine knowledge.

On acquiring the divine knowledge, one attains the supreme

agate of peace of mind, the bliss.

This is very essential message which effects to create peace education in the human mind which helps for sustainable development.

Prof. Dr. V.D. Karad who founded the World Peace Centre at pune has philosophy for enhancing world peace is :

Union of science and spirituality alone will bring harmony and peace to the Humanity.

Transforming pilgrim centers of the world into Divine knowledge centers of the world, so that masses can be educated and trained as peace makers.

Propagate and educate the importance of peace especially to the young.

Peace Education through Functional Intelligence :-

Functional Intelligence has its home in Sociology, term coined by Dr. Neil whitehouse is another powerful and alternative Intelligence for sustainable development.

The individual engaged constantly to realize their full potential by a actualizing cognition, the abilities, capabilities, energy and synergy with positive direction is functional Intelligence.

Professional teachers and educators with decades of experience in applying the concepts of Peace, Understanding, Success and Hope (PUSH) in various educational environments use functional intelligence which ultimately leads sustainable development

Benefits of functional Intelligence in peace education for Sustainable Development

Brings inner peace, and a sense of well being through positive thinking.

Inner peace develops patience tolerance and tact.

Helps you have greater inner strength and energy.

A positive mindset can make life peaceful.

A peaceful mind helps to constantly constructive work.
E.L. interact with people who have a positive outlook in life

These above benefits results the human society to sustainable development.

Concluding Remarks

The united nation's action plan for 21st century Agenda 21 states that, "education is crucial for promoting sustainable development and improving the capacity of all people to address environment and development issues." To create a sustainable future through peace education it is necessary to promote and incorporate the concepts of sustainability in all academic disciplines.

One of the skill essential for 21st century is Balanced Self-Renewal competency and also functional intelligence in human plays main role in peace education for sustainable development.

Bibliography

- Bhagabati Nilima, Paper presented at 10th APEID UNESCO conference held at Bangkok on 6th - 8th Dec. 2006
- Radhakrishnan, S. East and west in Religion London : George Allen and unwin Ltd. 1933
- Singh, Rajinder. Inner and outer peace through meditation, New Delhi, Penguin Books 1997

शाश्वत विकास के लिये शांति शिक्षा

प्रा. डॉ. आशा म. धारवडकर
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
अकोला.

प्रा. आनंददास दा. भावसार
कला, शक्तिशास्त्र, विज्ञान महाविद्यालय,
काठगुड

मानव जाती के अस्तित्व, विकास एवं प्रगती के लिये विश्वशांती अत्यंत आवश्यक हो क्योंकि संघर्ष मानव संबंध में रहने वाली एक प्रक्रिया है। संघर्ष को पर्यायी शब्द है Conflict. Conflict शब्द लैटीन भाषा के Con - Fligo से मिलकर बना है।

Con कहा अर्थ together है तथा Fligo का अर्थ है - To Strike संघर्ष का अर्थ है - लड़ना, प्रभुत्व के लिये संघर्ष करना, विरोध करना.

प्रो. ग्रीन के अनुसार - " संघर्ष जान बुझकर किया गया वह प्रयत्न है जो किसी की इच्छा का विरोध करने, उसके आड आने अथवा दबाने के लिये किया जाता है। मुलतः जब जब मानवता युद्ध से बरत हुई तब तब शांती की अधिकतम आवश्यकता अनुभव की गई। २० वीं शताब्दी से पूर्व विश्वशांती के सामुहिक प्रयास बहुत कम हुए। " लीग ऑफ नेशन्स " की स्थापना उसी प्रयास का एक भाग है। द्वितीय विश्वयुद्ध के बाद शांती स्थापना हेतु संयुक्त राष्ट्र संघ की स्थापना की गई। उसका उद्देश विश्वशांती कायम रखना यही था।

सदियों से व्यक्ति ने व्यक्ति का शोषण किया है। शक्तिशाली लोगों द्वारा

कमजोर लोगों पर अत्याचार हुए, पुरुषों में शिवियों का तथा संभवतः नृपियों का शोषण किया है। इतिहास से बली आ रही इस शिक्षा की व्यवस्था में हिंसा को बढ़ावा दिया है।

यौवनशब्द हिंसा आज की देन नहीं, बल्की सदियों से धरती पर है। ज्ञान की सर्किता व्यक्ति को प्राकृतिक विवेक से दूर ले जा रही है। इसकी आंतरिक प्रतिभा और विवेक शक्तीको नष्ट कर रही है। अतः आज आवश्यक है २१ शताब्दी के लिए शिक्षा को पुनः विचार और पुनर्निर्माण की शिक्षा के माध्यम से ऐसे नए समाज - तंत्र का निर्माण करें जो अहिंसा का निर्माण और नेतृत्व कर सके। ऐसी शिक्षा जो समानता की संस्कृति के विकास के लिए होगी इस संस्कृति में सामंजस्य व सेवा भावना पर बल दिया जाएगा।

शांती का अर्थ :

शांती का अर्थ है। सामुहिक हिंसा का अभाव, हिंसा के साथ हिंसात्मक संबंधों का अभाव तथा जिसका प्रमुख आधार शांतीपूर्ण सह - अस्तित्व है। शांती जिसमें परस्पर सहयोग है। भारतीय शांति चिंतक सुगतदास के अनुसार सामाजिक और मानवीय विकास की प्रक्रिया को भावात्मक शांती कहा जाता है।

समाज और मनुष्य का समग्र विकास एकता, सहयोग और स्थिरता यही शांती की रचनात्मक और भावात्मक स्वरूप है। एक व्यक्ति जब शांती की अवस्था में होगा तब वह केवल अवरोधों व तनावों से ही स्वतंत्र नहीं होगा व भावात्मक रूप से भी संतुष्ट और आनंद का अनुभव करेगा।

शांतीका न्यूनतम रूप है " प्रत्यक्ष और संरचनात्मक हिंसा का अभाव " और अधिकतम रूप है। पूर्ण शांती

शांती शिक्षा : [Concept of Peace Education]

शांती शिक्षा का अर्थ है। " शांती स्थापित करने के लिये लोगों को

सिखित - प्रशिक्षित करना। शांती शिक्षा वह शिक्षा है। जो संस्कृति द्वारा व्यक्ति के शरीर + मन + बुद्धि का समन्वय करके एकलप व्यक्तिमत्त्व विकास करता है।

" शाश्वत मूल्यों का स्वरूप, बाह्योपार्जन और उसके परस्पर संबंधों का विवेकानिष्ठ अध्ययन " शांती शिक्षा में अभिप्रेत है।

शांती शिक्षा का विकास :

शांती शिक्षा का विचार सर्वप्रथम केनेनियल ने १६६७ में प्रकाशित हुई किताब " एंजेल ऑफ पीस " में रखा था। बाद में रूसोने शांती शिक्षा संबंधी अपने विचार प्रगट करते हुआ कहा था " मनुष्य स्वभाव से शांतीप्रिय है। जब उसे अपने जीवन पर कोई खतरा नजर आता है, तभी वह हिंसक बनता है रूसो के परचात पेस्टॉलॉजी और फोबेल शांती शिक्षा को एक नई दिशा दि।

१९ वी शताब्दी में शांती शिक्षा समाजवाद से प्रभावित हुयी। शांती शिक्षा संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व के विकास के लिये होनी चाहिये यह मार्क्स, लेनिन का कहना था। शांती शिक्षा को अमेरिका में विकासशील शिक्षा (Progressive Education) तथा सेवियत संघ में स्वतंत्र शिक्षा (Free Education) की संज्ञा दि गई है।

१८९० में नेदरलैंड में इस शिक्षा को पाठ्यक्रम में सम्मिलित किया गया था। और शांती शिक्षा के साथ-साथ शांती के लिये शिक्षा का विचार सामना आया।

शांती के लिये शिक्षण का मुख्य उद्देश है। " युद्ध व शस्त्रीकरण का समाज पर क्या दुष्परिणाम होगा इससे संबंधित जानकारी लोगों को बताना तथा उन दुष्परिणाम को दूर करने के उपायों का सुझाना "

सर्वसामान्य उद्देश :-

- 1) Spiritual Man का निर्माण करना
- 2) बाल्य का एकाग्र व्यक्तिमत्त्व का विकास
- 3) तत्त्व, शिवम्, सुंदरम्, इस शाश्वत मूल्यों के प्रती सकारात्मक दृष्टीकोन
निर्माण करना
- 4) वैश्विक नगरिकत्व की भावना विकसित करना

शांती शिक्षा का स्वरूप:

भारत में, महात्मा गांधी के पुजारी थे। उन्होंने अहिंसा तत्व को विकसित किया। मॉन्टसरी का मानना था - "बच्चे का निर्माण तो स्वयं होता है। शिक्षा का कर्तव्य बस इतना ही है कि यह उस निर्माण में जो बाधाएं आतीं उसे दूर कर दे अर्थात् एक ऐसा पर्यावरण तैयार कर देना, जिसमें बच्चा स्वयं के सिद्धांतों के आधार पर अपना निर्माण व विकास कर सके।

ओपस्टैच का मानना था - "शांती केवल संस्कृती के पुनःनिर्माण से ही सम्भव हो सकती है। समुह में मानवीयता की भावना विकसित होगी और उच्चावक और संपुर्ण शिक्षा से ही आएगी तथा ऐसी शिक्षा शांतीपूर्ण होगी।

शांती शिक्षण का स्वरूप स्पष्ट करने हुये, डयुवी ने कहा - का वातावरण जिसमें शिक्षा ली जाती है, शिक्षा की गुणवत्ता पर महत्वपूर्ण प्रभाव डालता है, शांती शिक्षा हमारे जीवन जीने का रास्ता होने चाहिये इसी कारण जीवनमूल्यों के प्रती सकारात्मक दृष्टीकोन होना चाहिये।

टॉलस्टॉय ने कहा - एक व्यक्ति स्वयं में आस्था, नैतिकता, भाईपनरे व शांती के लिए ही शिक्षित होना चाहिए।

शांती शिक्षा का जो स्वरूप वर्तमान में है, उसका विकास द्वितीय विश्वयुद्ध के बाद हुआ। १९४५ के पश्चात शांती शिक्षा में तीन बातें जुड़ीं।

- 1) आंतरराष्ट्रीय समझ विकसित करने के लिए शिक्षा
- 2) राजनैतिक शिक्षा
- 3) वैश्विक शिक्षा

भारतीय संस्कृती, वाङ्मय के आधार पर शांती शिक्षा का स्वरूप - विश्वशांती सभी सम्भव है, जब प्रत्येक व्यक्ति अपने मन -शरिरिका को इस हेतु तैयार करे और ऐसा सभी सम्भव हो सकता है, जब व्यक्ति के शरीर, मन, भाव और भाषा के बीच सही समन्वय हो। अर्थात् सर्वपूर्ण मानव का निर्माण शाश्वत मूल्योंका विकास।

१९७४ में युनेस्को ने आंतरराष्ट्रीय समझ, सहयोग और शांती के लिए शिक्षा के लिए शिक्षा तथा मानवाधिकार एवं मूलभूत स्वतंत्रता से संबंधी शिक्षा को अनुशासित किया, जो शांती शिक्षा के प्रती एक महत्वपूर्ण कदम था। विश्व या समाज की समस्या वास्तव में व्यक्ती की समस्या है। विश्व सभी शांति से रह सकता है जब व्यक्ती शांती से रहने के लिए अपना मन तैयार करे। ऐसा सभी सम्भव हो सकता है जब व्यक्ती के शरीर, मन और भाषा के बीच समन्वय हो। शिक्षा की आवश्यकता व्यक्ती को यही शाश्वत मूल्योंका देने के लिए है।

गांधीजी ने शिक्षा का उद्देश ही चरित्र निर्माण कहा था। साहस, शक्ति तथा कार्य करते समय स्वयं को भुल जाने कि योग्यता का निर्माण यह साक्षरता से अधिक महत्वपूर्ण है। आईन्सटाईन ने कहा था - हमारे कार्यों में नैतिकता आये वह मान्यता का महान उद्देश है।

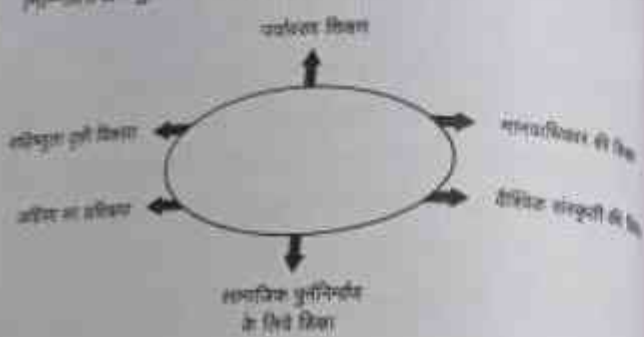
संक्षेप में यह कह सकते हैं की, २१ वीं शताब्दी के लिए शिक्षा के स्वरूप में निम्न तत्वों का समावेश हो सकता है।

१. बौद्धिक ज्ञान शिक्षा का एक पहलु है। और दुसरा पहलु है, इच्छाओं और भावनाओं को प्रशिक्षित करना तथा चरित्र निर्माण।
२. शिक्षा में व्यक्ती का विकास समाज के विकास के साथ जोड़ना चाहिए।

3. विज्ञान के योगदान को नकार नहीं सकते पर हमें अपनी अतिरिक्त क्षमता के लिए अपनी आँखों बंद नहीं कर लेनी चाहिए

शांती शिक्षा की व्याप्ति : (Scope)

शांती शिक्षा यह एक व्यापक संज्ञा है। इसकी व्यापकता निम्नलिखित मुद्दों से स्पष्ट होती है

१. पर्यावरण शिक्षा :

मानव की प्राथमिकता उसका अस्तित्व है। यदी अस्तित्व ही नहीं मानवी अस्तित्व के लिए ऑक्सीजन युक्त हवा, पानी, भोजन चाहिए। इसलिए ऐसा पर्यावरण चाहिए जो हमें ऑक्सीजन युक्त हवा, पानी और ऐसा भोजन दे जिसका पाचन हम आसानी से कर सकें। इस बाह्य वातावरण का संरक्षण कई घटकों पर निर्भर करता है। उनमें वे एक घटक है।

आध्यात्मिकता :

जो हमें सही ढंग से मार्गदर्शन करता है। तथा ऐसी असतों विकसित करने में सहयोग करता है जिससे पर्यावरण का संरक्षण हो सके।

मानवी जीवन में धीरे-धीरे होता हुआ परिवर्तन विकास का एक अंग है। जो प्राकृतिक कानून द्वारा संचालित है। समग्र रूप से वह प्रत्येक वस्तु

जिसे हम चाहते हैं, पर्यावरण का एक हिस्सा है। यदी हमारी आदतें सकारण हैं तो वह पर्यावरण का समाजिक प्रदुक्क संचालित है। स्पष्ट रूप से वह प्रत्येक वस्तु जिसे हम चाहते हैं, पर्यावरण का एक हिस्सा है। यदी हमारी आदतें सकारण हैं तो वह पर्यावरण का सामाजिक प्रदुक्क है। जबकी मानव की अदृष्टी आदतें पर्यावरण की शुध्दी करती है। मानव आदतों को अधिकतर अध्यात्मवाद नियंत्रित करता है।

वैज्ञानिक दृष्टी के अनुसार, अध्यात्मवाद समाजविज्ञान का एक अंग है, जिसमें सामाजिक न्याय आदि भी सम्मिलित है। भारतीय शिक्षा प्रणाली जो सांस्कृतिक पर्यावरण को जन्म देती है, वहा भी आध्यात्मिक व धार्मिक संस्थाओं का एक अंग है। आर्थिक स्थितियों जो विभिन्न जातियों के द्वारा सामाजिक पर्यावरण का निर्माण करती है। वे भी अध्यात्मवाद के अंग हैं। इसलिये अध्यात्मवाद के भी अनेक पहलु हैं जो पर्यावरण को बनाये सकते हैं और नष्ट भी करते हैं। इसलिये पर्यावरण के लिये आध्यात्मिक दृष्टी का अध्ययन महत्वपूर्ण

पर्यावरण - आध्यात्मिक दृष्टिकोण

भौतिक अवस्था	वैश्व दृष्टी	अंग दृष्टी	विश्व का दृष्टिकोण
1. देश के रूप में पृथ्वी, वातावरण और अर्थिक के देश का विकास	1. वैश्व दृष्टिकोण का अर्थ है सामाजिक पर्यावरण का विकास है। 2. स्थिति को वे मानविक या वैश्विक नहीं है। 3. प्रत्येक राष्ट्रीय आदर्शों पर अपने से पर्यावरण सकारण रूप ही होना और आधुनिक शिक्षा सामाजिक उत्तरदायकता के अदुक्क होना। 4. पृथ्वी को एक इकाई में समग्र और आधुनिक संरक्षण हो सकता है।	1. अंतर में अत्युक्त अत्युक्त स्थिति के अनुसार स्थिति है। 2. विश्व के अधिकांश में पर्यावरण के अर्थिक क्षेत्र को शुध्द दृष्टी में 3. अधिकांश पर विचार करना है या विश्व को एक अदुक्क की दृष्टी देकर देना है।	1. अत्युक्त अत्युक्त का एक अंग है। 2. आध्यात्मिक पुनर्निर्माण में लगे अत्युक्त हैं जो अपने अर्थिकता में पर्यावरण है। 3. अधिकांश का अर्थ है एक वैश्विक या वैश्व पर्यावरण को नहीं बंधित साथ पर्यावरण में भी है। 4. पर्यावरण दृष्टी अंतर पर्यावरण

पर्यावरण पर केवल जीवशास्त्रीय विवेचन ही पर्याप्त नहीं, उसका आध्यात्मिक विवेचन भी आवश्यक है। पर्यावरण पर आध्यात्मिक दृष्टी के स्वच्छा के बिना पर्यावरण संरक्षण संभव नहीं हो सकता। प्रायः सभी धर्म वाड भय, यशोना, किन्ती न किसी रूप में प्रकृति संरक्षण की बात कही है। पर्यावरण में प्रकृति संरक्षण आर्थिक दृष्टी है। जबकी समस्त सामाजिक, आर्थिक गलत कार्य और अज्ञान पर नियंत्रण भी आवश्यक है। इस हेतु आध्यात्मिक दृष्टी अत्यावश्यक है। आध्यात्मिक दृष्टी यह प्रतिपादित करती है कि, मनुष्य की अनंत इच्छा अर्थात् असंयम ही पर्यावरण प्रदूषण के लिए जिम्मेदारी है। इसलिए असाध्य पर अंकुश होना अनिवार्य है।

2) मानवाधिकार की शिक्षा :

मानवाधिकार का विचार लगभग ८०० वर्षों से विकसित होता रहा। मानवाधिकार के आधुनिक सिद्धांत के जन्मदाता, एच.वी. वेल्स, जिन्होंने विश्व नागरिकों के अधिकार व कर्तव्यों पर एक घोषणा पत्र जारी करते हुए कहा था प्रत्येक मनुष्य को जीने का अधिकार, ज्ञान, प्रासिक अधिकार है, विचारों व उपासना की स्वतंत्रता का अधिकार कार्य करने अधिकार, व्यक्तित्व सम्पत्ती रखने का अधिकार व्यक्तित्व समृद्धी का अधिकार हिंसा से मुक्ति का अधिकार, कानून बनाने का अधिकार है तथा वे समाज के प्रति उत्तरदायी है। उसका अंतिम रूप संयुक्त राष्ट्र द्वारा स्वीकार कर लिया गया तथा १० दिसम्बर मानवाधिकार दिन के रूप में मनाया जाने लगा।

मानवाधिकार व विश्वशांती दो ऐसे सिद्धांत हैं जो एक दुसरे घनिष्ठ संबंधित हैं। मानवाधिकारों के आंतरराष्ट्रीय संरक्षण का विकास स्वस्थ समाज के अस्तित्व की पहचान मानव अधिकारों की पहचान है। भारतीय ऋषी-मुनीयों ने सदैव विश्वबंधुत्व, प्रेम एवं वसुधैव कुटुंब कम का पाठ पढाया

निःसन्देह जीने का अधिकार प्रथम मानवाधिकार है। तथा जीवन का अर्थ अस्तित्व से कहीं अधिक है।

अन्ततम निम्न में कहा था..... अधिकारों की धीमेता का प्रतिनिधित्व के अनुस्यू तैजों से उन्हें प्रभावी बनाये। जो सबों के द्वारा सम्मानित हो। जिस सब समान दृष्टी से देखे, जिसके लिए सभी समान रूप से उत्तरदायी हो। एक सामान्य सुशीला फैले तथा सभी वर्गों एवं क्षेत्रों में सर्वत्र जीवन का मूल्य हो। शांती को क्रियान्वित करने और मानवाधिकार की वास्तविकता के लिए जो प्रयत्न आवश्यक है वे भविष्य के गर्भ में हैं। मानव अधिकार व्यवस्था में व्यक्ति या समूहों के अधिकार के साथ साथ कुछ कर्तव्य भी है।

1. शांती और सुरक्षा के सम्मान का कर्तव्य
2. युद्ध प्रचार से बचने का कर्तव्य
3. राष्ट्रीय, जातीय और धार्मिक दृष्टा कैलाने से बचने का कर्तव्य
4. आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कानून को स्थिर करने का कर्तव्य
5. मानवाधिकार और मूलभूत स्वतंत्रताओं को उन्नत करने एवं समुचित आचरण करने का कर्तव्य

अपने अधिकारों एवं स्वतंत्रताओं का उपयोग करते समय प्रत्येक व्यक्ति के लिए कुछ ऐसी सीमाएँ होंगी जो दूसरों के अधिकारों एवं स्वतंत्रता की सुरक्षा एवं प्रजा तांत्रिक समाज में नैतिकता व्यवस्था और सामान्य कल्याण की आवश्यकता पूर्ती हेतु कानून द्वारा निर्धारित की जाएगी। इसलिए की सामाजिक एवं राजनैतिक की जाएगी। इसलिए की सामाजिक एवं राजनैतिक संघर्ष मानवाधिकार की आवश्यकता परिस्थिती को सुधारने के लिए है।

भौतिक, अर्भौतिक संस्कृती की सुरक्षा हेतु मानवाधिकार की शिक्षा अत्यावश्यक है।

अहिंसा की शिक्षा :

सभी प्रकार के जीवों के प्रती संयमपूर्वक जीवन व्यवहार ही अहिंसा है।

मन मान ज्ञान इनमें किसी एक के द्वारा किसी प्रकार के जीवों की शिक्षा हो, ऐसी व्यवहार ही संयामी जीवन है। संयमपूर्वक व्यवहार का तात्पर्य है सभ्य प्रकार के जीवों के प्रती कल्याणभाव, सर्व जीवों के प्रती सदभावना ही अहिंसा है। हिंसा न करनेवाला या आन्तरिक प्रवृत्तियों को शुद्ध न करे तो वह अहिंसा नहीं होगी। इसलिये निषेधात्मक अहिंसा में सत्यप्रवृत्ति की अपेक्षा रहती है। व्यवहार में निषेधात्मक अहिंसा को निष्क्रिय अहिंसा और विधेयात्मक अहिंसा को सक्रिय अहिंसा कहा जाती है।

मैं भी रूढ़ा, वह भी रहेगा - इस प्रकार सह - अस्तित्व की भाषा में सक्रिय अहिंसा है। "सब जीव सम्मान है। और मनुष्य जाती एक है। सह - अस्तित्व को व्यापक रूप देने के लिये इस धारणा की व्यापकता आवश्यकता है।

"परस्परता की अनुभूति सह अस्तित्व के संबंध में एक अत्यंत महत्वपूर्ण सुत्र है।

शांती के पांच रूप - विश्वशांती, व्यक्ती की शांती, समाज की शांती, प्रकृति की शांती और संस्कृति की शांती ये सभी परस्पर सापेक्ष हैं। एक की अशांति दूसरे की अशांति का कारण बन जाती है। इसलिये अहिंसा की अवधारणा को व्यापकता प्रदान करने की दृष्टि से जीवन सापेक्षता को स्वीकार करना ही पकता है।

"हिंसा के बिजों को प्रसुप्त बनाकर अहिंसा के बिजों को अकुंठित करना यह अहिंसा प्रशिक्षण आधार है"

"हिंसा का मूल कारण, उत्पादान व्यक्ती में है उसको उदित करने वाले - निमित्त कारण परिवेश और समाज में है। हिंसा के अनेक कारणों में मुख्य कारण है "व्यक्ती की वृत्तियाँ"। निषेधात्मक भाव करता, भय इर्ष्या, क्रोध, अहंकार, लोभ आदि वृत्तियाँ हिंसा के अनेक कारणोत्पन्न मुख्य कारण है "व्यक्ती की वृत्तियाँ"। निषेधात्मक भाव, करता, भय, इर्ष्या, क्रोध अहंकार, लोभ आदि वृत्तियाँ हिंसा को जन्म देती है।

हिंसा का दुसरा कारण है - अपने मत का दुसरा एवं सदा को ही नहीं समझने की दृष्टि। हिंसा और अहिंसा दोनों के बीच मनुष्य के भीतर है।

समस्या के इन चारों आयामों में

- 1) हृदय परिवर्तन
- 2) दृष्टिकोण परिवर्तन
- 3) जीवनशैली परिवर्तन
- 4) संवेदनात्मक (व्यवस्था) परिवर्तन सम्मिलित है।

1) हृदय परिवर्तन का पहला सुत्र है : निषेधात्मक भावों के परिवर्तन का प्रशिक्षण और दुसरा सुत्र है "शारीरिक स्वास्थ्य में मिलाहार का प्रशिक्षण।" शारीरिक स्वास्थ्य और अहिंसा में भी आंतरिक संबंध है। उनमें से तैद्यतिक बंध के अंतर्गत हिंसा के कारण, परिणाम एवं उपपन्न का प्रशिक्षण सम्मिलित है। दुसरा घरण है - प्रायोगिक प्रशिक्षण के अंतर्गत योगासन और प्रणायाम का अभ्यास अहिंसा प्रशिक्षण का महत्वपूर्ण अंग है।

2) दृष्टिकोण परिवर्तन : मानवीय संबंधों में जो कटुता दिखाई दे रही है। हेतु निरपेक्ष दृष्टिकोण है, सापेक्षता के आधारपर संबंधों को व्यापक आदान दिया जा सकता है। मनुष्य, पदार्थ, वृत्ति, विचार और शरीर के साथ संबंध का शिथिल करना अहिंसा के विकास के लिए बहुत आवश्यक है। सर्वांगीण दृष्टिकोण विकसित करने के लिए प्रायोगिक प्रशिक्षण आवश्यक है।

3) जीवन शैली परिवर्तन : जीवनशैली परिवर्तन का महत्वपूर्ण सुत्र है - सुविधावादी जीवनशैली में परिवर्तन, सुविधावादी जीवन शैली प्रदुक्ता पैदा

कर रही है। किंतु उस पर हमारा ध्यान ही नहीं किंतु यह, असीम नहीं है।
 विशेष आवश्यक है। यदि सुविधाओं का विस्तार निरन्तर जारी रहे, कितना
 जीवन कलता रहे तो अहिंसा का स्वप्न यद्यार्थ में परिणत नहीं होगा।
 हीनी परिवर्तन के लिए संघ, श्रम, स्वावलंबन और व्यसन मुक्त जीवन
 सौख्यनिक प्रायोगिक प्रशिक्षण अभिप्रेत है।

४) व्यवस्था परिवर्तन:

व्यक्ति के अंतर्गत रूपान्तरण के साथ-साथ व्यवस्थागत परिवर्तन भी
 आवश्यक है। व्यवस्थाओं के तीन मुख्य पहलु हैं।

१) आर्थिक व्यवस्था २) सामाजिक व्यवस्था ३) राजनैतिक व्यवस्था
 आर्थिक व्यवस्था को पूर्णतः अहिंसक नहीं बनाया जा सकता परंतु
 इससे अपराध, शोषण और विलासिता को अवश्य समाप्त किया जा सकता
 है।

अहिंसक आर्थिक व्यवस्था के अन्दर ही अहिंसक समाज व्यवस्था
 का स्वल्प उभार होता है। अहिंसक समान का आधार अशोषण है। समाज में
 प्रत्यक्ष हिंसा को जन्म देने वाली रुढ़ियों और कुरितियों को वर्णन भी आवश्यक
 है। नई समाज व्यवस्था के अंतर्गत वैकल्पिक चिकित्सा पध्दती का विकास
 करना चाहिए।

स्वच्छ राजनीति वह है जिसमें व्यक्ति की स्वतंत्रता का हनन नहीं होता।
 जहाँ व्यक्ति और राष्ट्र का संबंध यांत्रिक नहीं होता। व्यक्ति की स्वतंत्रता का
 मुन्यांकन किया जाता है।

जीवन्त राजनीति वह है जिसमें व्यक्ति की स्वतंत्रता का हनन नहीं होता।
 जहाँ व्यक्ति और राष्ट्र का संबंध यांत्रिक नहीं होता। व्यक्ति की स्वतंत्रता का
 मुन्यांकन किया जाता है।

जीवन्त राजनीति का लक्ष्य है। व्यक्ति का हित और मानव कल्याण। और वे
 सभी के लिए संगठनमय प्रशिक्षण की आवश्यकता है।

सामाजिक पुनः निर्माण के लिए शिक्षा :

डॉ. राधाकृष्णन के शब्दों में " शिक्षण परिवर्तन एवं पुनः निर्माण का साधन है
 । जो कर्तव्य साधारण समाजों में परिवर्तन, धर्म और सामाजिक एवं राजनैतिक
 संस्था को द्वात किया जाता था वह आज शिक्षा द्वारा किया जा रहा है। "
 भारतीय शिक्षा आयोग ने (१९६४ - ६६) सात पुनः निर्माण के आनुमतिकरण
 जे जोड़ा, सामाजिक पुनः निर्माण हमारे संवेदने समाजने और तीर लतीको में ऐसा
 अंतर है, जो हमारे जीवन में आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक सभी
 पक्षों में सुधारत्मक प्रभाव लाता है।

व्यक्ति के आदर्शों में आमुलाग्र परिवर्तन समय, प्रतिष्ठा, धन और
 कार्यसंबंधी मूल्यों का परिवर्तन तथा स्वयं के दैनिक जीवन के लक्ष्य - बाने को
 भी बदलकर सामा. पुनः निर्माण को संभव बनाया जा सकता है।

समाज की आर्थिक, सामा. व राजनैतिक व्यवस्था में जब सुधारत्मक
 परिवर्तन होता है। तब समाज में नवीन प्रवृत्तियों का उदय होता है। सभी
 विकासोन्मुख समाजों में सारे सचेतन प्रयास इस हेतु किये जा रहे हैं की वे ऐसी
 संस्कृती को जन्म दे तो तकनीकी युग और सार्वभौमिकता की नांगों को पुरी
 कर सकें।

सामाजिक पुनः निर्माण के लिए शिक्षा एक साधन है।

भारत में मूल्यपरक शिक्षा के कारण सामा. पुनः निर्माण का प्रयास हुआ
 । प्राचीन भारत में धर्म और नैतिकता में आस्था होने के कारण न्याय, सहयोग,
 सहिष्णुता, सह-अस्तित्व नि-स्वार्थता आदि मूल्यों पर सदैव बल दिया।
 उन्होने आध्यात्मिक मूल्यों की तुलना में भौतिक मूल्यों को निरंतर स्थान दिया
 था। स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात सामाजिक विघटन की प्रक्रिया में सबसे
 शक्तिशाली तत्व विज्ञान शिक्षा का विकास था। आज असहिष्णुता दूर कर
 सामाजिक पुनः निर्माण के लिये मूल्यपरक शिक्षा का विचार हो रहा। तकि
 सर्वांगीण व्यक्ति का विकास संभव हो तथा सहयोग और भातृत्व पर आधारित

समाज का पुनःनिर्माण हो सके।

वर्तमान में विश्व के असंतुलित विकास को खत्म करने, शस्त्रीकरण को रोकने तथा अहिंसक व शांतिवादी विश्व समाज की रचना के लिए शांति शिक्षा व निःशस्त्रीकरण की शिक्षा का सहारा लिया जा रहा है। इस प्रकार समाज के पुनःनिर्माण में शांति शिक्षा महत्वपूर्ण साधन के रूप में सामने आई है। शिक्षा इस तरह की आयोजित की जाए कि वह बालकों में परिवर्तन व नवीन प्रवृत्तियों पर आलोचनात्मक ढंग से विचार कर सके।

सामाजिक पुनःनिर्माण हेतु दो स्तरों पर प्रयत्न करने आवश्यक है।

1. मानवीय संसाधनों का विकास एवं उपयोग।
2. भौतिक संसाधनों का विकास एवं समान वितरण।

योजनाबद्ध सामाजिक पुनःनिर्माण के लिए शिक्षा का सहयोग :

- 1) व्यक्ति निर्भिक एवं स्वतंत्र होकर सामाजिक बुराईयाँ की आलोचना कर सके।
- 2) व्यक्ति में यह समझ विकसित की जाए कि ने अच्छी व उपयोगी परम्पराओं और व्यवस्था का चयन कर सके तथा अनुपयोगी एवं बुरी परम्पराओं तथा रूढ़ियों को छोड़ सके।
- 3) व्यक्ति योग्य बनकर सुनियोजित एवं सुनिश्चित योजना में सहयोग दे सके। शिक्षा के आज मुल्यों का अकात्म सा पड़ गया है। इसी कारण विश्व समस्या से ग्रस्त है। वर्तमान शिक्षा में मुल्यों एवं अहिंसा शांती के तत्त्वों के समावेश से विश्व द्वारा चाहे जा रहे संतुलित सामाजिक पुनःनिर्माण को संभव बनाया जा सकता है।

सहिष्णुता वृत्ति का विकास :

मैत्री को साधने का सूत्र है - "सहिष्णुता का प्रयोग" और सहिष्णुता के लिए आवश्यक है, सह अस्तित्व जिसे, तुम उच्च मानते हो, वह भी तुम्हारे मन का अहंकार है। जिसे तुम निच मानते हो, वह भी तुम्हारे मन का

अहंकार है। इसलिए विभाजन के साथ उच्चता और मिथता की रेखाएं निर्मित न करते मनुष्य को तोड़कर मत देखो। मानवीय एकता को मत भूलो। यही सह-अस्तित्व का आधार है। शांतिपूर्ण जीवन जीने के लिए सह-अस्तित्व अनिवार्य है।

दुसरो के स्वत्व को आत्मसात करने की पावना को त्याग बिना सह-अस्तित्व संभव नहीं है। सह अस्तित्व के लिए आवश्यकता है, 'स्व' का हराण नहीं हो। आज के समाज में वर्ण-संघर्ष है। वर्ण संघर्ष तब तक नहीं घट सकता जब तक स्वास्थ की वृद्धि स्वल्प न हो। हम स्वास्थ से उपर उठकर यह सोचें, कि छोटे बड़े सभी मनुष्यों में एकता है। समानता है,

पारमाणविक युग में, हम अहिंसा और विश्वशांती को अपना चाहिये। आश्वासन, विश्वास और अभय और यह सह-अस्तित्व के तीन सुत्र है। जो शांतिपूर्ण जीवन के लिए महत्वपूर्ण है। सह-अस्तित्व में संतुलन है। सांति है, यही सुत्र विश्वशांती के लिये महत्वपूर्ण है।

'सहिष्णुता का अर्थ है' किसी व्यक्ति की तुच्छता को सहना करना, उसको बिगाड़ना नहीं, वरना उसे सुधारणा का अवसर देना अन्याय को सहन मत करो पर उसका प्रतिकार सहिष्णुता से करो।

सहिष्णुता एक अर्थ है - "मानसिक शांती" यदि व्यक्ति शांत है तो विश्वशांती संभव है।

आज व्यक्ति में धैर्य नहीं शक्ति नहीं है, सहन करने की क्षमता नहीं, अधीरता है इसलिए सहिष्णुता की अपेक्षा है। सहिष्णुता व्यक्ति में शक्ति की वृद्धि भी करेगी जो अंत में उसे समता के आदर्श तक पहुंचा सकती।

विश्वशांती के लिए सहिष्णुता का विकास याने स्वाश्वत मुल्यों का विकास।

1. सहिष्णुता विकास के लिए क्रोध, भय, अहंकार, राग द्वेष आदि संकेतों पर नियंत्रण करे।

२. दृष्टिकोण सम्यक बनाए ?

३. समस्या सुलझाने हेतु एक साथ बैठकर विचार विमर्श करें।

४. अनुकूलन करें। तात्पर्य

१. परिस्थितियों को सहन करना

२. दूसरे व्यक्ति को सहन करना

३. भिन्न विचारों को सहना करना

४. राग द्वेष की तरंगों का सामना कर उन्हें परास्त करना यही सहिष्णुता का विकास

वैदिक संस्कृति का विकास मतलब शांती संस्कृति की प्रस्थापना

शांती संस्कृति का तात्पर्य : उन मूल्यों, अभिवृत्तियों एवं व्यवहारों

हैं जो जीवन मात्र के लिए आदर, मानवाधिकार के प्रति सम्मान, सर्व प्रकार के हिंसा का निषेध तथा स्वतंत्रता, न्याय, एकता, सहिष्णुता, आपसी सम्बन्ध आदि के रूप में परिलक्षित हैं।

युनेस्को ने कहा, - हमें "शांती -मानवाधिकार प्रजातंत्र, सहिष्णुता और आंतरराष्ट्रीय समझ के लिए शिक्षा को प्रोत्साहित करना चाहिए।

वैदिक संस्कृति का विकास शांती संस्कृति की प्रस्थापना से ही हो सकता है। इसलिए प्रत्येक का दायित्व है कि हम राष्ट्रों के मध्य स्थायी शांति एवं समाज में शांति के साथ ही व्यक्ति की शांति के लिए भी कार्य करें। शांति की सुरुवात मानव मस्तिष्क से होनी चाहिये। इसलिये मन + बुद्धि का विकास जरूरी है। ऐसी मानसिकता बनाए जो नैतिकता, संयम, अहिंसा और शांति में विश्वास रखे। और शांती संस्कृति के लिए एक साथ कार्य करें।

आज की शिक्षा में चरित्र निर्माण का शास्त्रात् मूल्यों का अभाव है, उसकी पूर्ती हो सके तथा शिक्षा विश्वशांती और मैत्री स्थापित करने में सहायक, सार्थक हो सके। व्यक्ति में आस्था, नीतिकर्ता भाईचारे और शांती के लिये शांती शिक्षा की आवश्यकता पूरे विश्व को है। इस कारण राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तर पर शांती शिक्षा की तरफ लक्ष केंद्रित करना शास्त्रात् मूल्यों का विकास आज के युग की आवश्यकता पूरे विश्व को है। इस कारण राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तर पर शांती शिक्षा की तरफ लक्ष केंद्रित करना शास्त्रात् मूल्यों का विकास आज के युग की आवश्यकता पूरे विश्व को है। इस कारण राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तर पर शांती शिक्षा की तरफ लक्ष केंद्रित करना आज के युग की आवश्यकता है।

“शांतीदूत बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानातून शाश्वत विकासाकरिता . शांतता शिक्षण”

प्रा. स्वप्ना लोंडे - साकारण
मानव अतिव्यापार
यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ
अभ्यासकेंद्र एल. आर. टी. चंद्रिजेज, अकोला

जगाच्या पाठीवर अनेक राष्ट्रे आहेत. त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्त्व सर्वसामान्य मान्य केल्या गेले आहे. आजच्या विज्ञान युगाच्या प्रगतीमुळे सर्व जग अतिशय जवळ आले आहे. अखिल मानव जातीचे कल्याण आणि जागतिक नागरिकत्व ही कल्पना प्रकर्षाने समोर येत आहे. सर्व जग एक एक मोठे कुटुंब आहे या भावनेतून अनेक राष्ट्रे जवळ येत आहेत. जगातील कोणत्याही राष्ट्रात लागलेले शोध व झालेली संशोधने मानव कल्याणाच्या दृष्टीने होत आहेत. अशा राष्ट्रां मध्येच मात्र अनेक विघातक प्रवृत्तींनीही जन्म घेतला आहे. त्यामुळेच कधी अमेरिकेतील वर्ल्ड ट्रेड सेंटर पाडला जातो, कधी हिरोशिमा-नागासाकी सारखी शहरे बॉम्बहल्ल्याने बेपिठाव केल्या जातात. कधी मुंबईसारख्या ठिकाणी बॉम्बस्फोटांची मालिका घडून आणता जाते. रेल्वे स्थानकावर अंदाधुंद गोळीबार केल्या जातो. दहशतवाद, नक्सलवाद, सींगवाद, प्रांतवाद, भाषावाद, जागतिक व्यावसायिकीकरण इत्यांमुळे संपूर्ण जग अनिश्चिततेच्या गर्तेत बुडालेले आहे अशावेळी मानवाच्या शाश्वत विकासासाठी - शांतता शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे कारण जगामध्ये शांतता तेव्हाच नांदू शकते, जेव्हा प्रत्येकाच्या मनात शांतता मूल्य प्रस्थापित असेल. आज अखिल जगाला शांततेची नितांत आवश्यकता आहे आणि शांतता प्रस्थापित होण्यासाठी गरज आहे. न्याय

व्यापार, समता आणि संयुक्त या तत्त्वांचा वापर करण्याची अहिका, पण, शील, करुणा जोपासण्याची.

शाश्वत या शब्दाचा कोसलत अर्थ आहे चिरंतन, कायदे, टिकणारे आणि विकास या शब्दाचा अर्थ गुणवत्ताक युद्धी. मनुष्ये शाश्वत विकास ह्या शब्दाचा अर्थ चिरकाल टिकणारी गुणवत्ताक युद्धी असा करता येईल. शिक्षण घेतल्या जाते, तेच मुळात मनुष्याचा विकास असा जाकरिता. पण ह्या शिक्षणातून शाश्वत असा मूल्यांचा विकास साध्य होतो काय? शाश्वत मूल्यांचा अभ्यास केल्या गेला तरच शाश्वत विकास साध्य होईल. म्हणून शाश्वत विकासकरिता - शांतता शिक्षण ही सकारण अतिशय महत्त्वाची आहे. त्याकरिता लक्षात घ्यावे लागते की शांतता शिक्षण जगदी प्रथमिक शाळेपासून मुलांना देणे आवश्यक आहे. मुद्द 2000 वर्षांपूर्वी होऊन गेला. पण त्याने दिलेली मूल्ये घिसान आहेत. न्याय, व्यापार, समता, संयुक्त ह्या सर्व मूल्यांचे शिक्षण मुद्द सध्या देत आहे.

एकविराट्या शतकात घटार्पण करून एक दहाक पूर्ण होत आहे. काही परंपरागत जुनी मूल्ये कालबाह्य झाली आहेत. काळ वेगळ झाला आहे. पण जसे धावून आपणास चिरंतन मूल्यांची प्राप्ती होते का? हा प्रश्न कोठा प्रश्न आहे. पश्चिमी देशांत विज्ञानाने झालेली सक्ती तत्त्वज्ञान व्यक्तनंघ बनवून नैराश्याच्या खाईत टाकले आहे. मानवतेपासून दूर नेत आहे. विश्वात दहशतवाद, भोगवाद यादीस लागला आहे. मानसाची नैतिकता घसरत चालली आहे. अनिष्ट, अनैतिक मार्गांनी धनसंचय करण्याची प्रवृत्ती यादीस लागून सर्वत्र घृष्टाचार बोकळला आहे. विश्व लहान झाले पण माणूस मात्र माणसापासून फार लांब गेलाय. अशा परिस्थितीत शाश्वत विकासाकरिता बुद्धाच्या चिरंतन मूल्यांचा अभ्यास करणे अपरिहार्य ठरते. स्थल, काल, निरपेक्ष, चिरंतन अशा मूल्यांमुळे संपूर्ण जग युद्ध नको - कु द पाहिजे हा नारा लावतो आहे. त्यामुळेच जिनिव्हातील इतरनेशनल कॉन्फ्रेंस फॉर द अँडव्हान्समेंट ऑफ रिलिजिअस अँड सिव्हिल व्हॅल्यूज या संस्थेने प्रेम, मैत्री, करुणा आणि अहिंसा या चतुर्ता मानवी मूल्यांची

शिक्षण देणाऱ्या बौध्द जगताला 2009 मध्ये जगातील सर्वोत्कृष्ट पुरस्कार दिला.

आज मंदीर, मस्जिद, सर्व यांच्यात देवतासाठी वाद सुरू आहेत. मानसापेक्षा मूर्खिला महत्त्व देण्यात आलेय. त्यामुळेच मानसाचे महत्त्व स्वता झाले आहे. शाळेतच मुलांना मानवजातीची शिक्षण देणे आवश्यक आहे. बुद्ध देवता नाही तर मानवाला किमत्त देतो. बुद्धाचा धम्म मानवजातीचे अस्तित्वातुळे त्याचे स्वरूपही परिवर्तनीय आहे. धम्म म्हणजे देवता प्रतिक्रिया रत्ता आहे तर स्वातंत्र्य आणि अखिल मानवजातीची असलेली आपण नैतिक प्रतिक्रिया होय. धम्मात बुद्धिप्रामाण्याला महत्त्व आहे. बुद्धाच्या धम्माचा केंद्रबिंदू म्हणजे मानूस आणि मानसाचे मानसासाठी या जगातील नव्हे धम्माचे स्वरूप मानवी आहे. म्हणून ते शाश्वत आहे. कारण पृथ्वीवरील मानवी जीवनाच्या सखोल अभ्यासातून तो उदभवलेला आहे. ज्या स्वामातिसि प्रकृतीत मानून जन्म घेतो, त्याच्या क्रिया-प्रक्रिया आणि इतिहास. परंपरा ह्यांच्यातुळे त्यांना मिळालेले इष्टानिष्ठ वळण ह्यांच्या संशोधनात परिणाम म्हणजे त्यांचा धम्म. सर्व प्रेरित मोक्षाचे आश्वासन देतात. मोक्षा आश्वासन न देणारा बुद्ध हाच एक गुरू आहे.

म्हणून शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण देताना विद्यार्थी विद्यार्थी अहित करता होईल याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. कोणतेही कर्मकांड करता श्रम करून विद्यार्थी जीवनात अभ्यास करून श्रेष्ठ, चिरंतन अशा मानवी मूल्यांची जपणूक करून प्रगती करणे शक्य आहे, हे विद्यार्थ्यांचे मनावर बिंबवणे आवश्यक आहे. श्रम संस्कृतीचे मूल्य विद्यार्थ्यांला महि नसल्याने आज कॉपीसारखे प्रकार घडतात. त्यात त्यांना साथ देणारे शिक्षकवर्ग आणि पालकवर्गही मोठया प्रमाणात दिसून येतो. परिक्षेच्या वेळ अभ्यास करण्याऐवजी विद्यार्थी दोन-दोन तास देवाच्या दर्शनासाठी रत तमवतात. नवस बोलतात. काही विद्यार्थी एखाद्या विद्यार्थ्यांने वर्षभर श्रम करून काढलेल्या नोटस घोरतात. हे कुठेतरी थांबायलाच हवे.

बुद्ध धम्म प्रथम व्यक्तिगत आचार-विचाराची, व्यक्तिगत शुद्ध

टीकट्याची व समातेल सुंदरपणे जगण्याची जीवनशैली आहेच. ती जे एकदा व्यक्तिचा एककटयाला कर्मकांडातून बाहेर काढण्यात आलाय. अदृश्य मोक्षा या स्वर्गप्राप्तीचे किंवा परमेश्वरप्राप्तीचे खोटे अर्थिक पाठविलेला गुणवत्ती, कर्मकांडी, एककटयाचा धर्म नाही. तो परलोकातून धर्म नसून बुद्ध देवताची मनुष्यधर्म आहे. म्हणूनच परलोकाच्या पालनेसाठी किंवा त्याच्या मानवसृष्टीतील त्रिकालदर्शी ज्ञानीपुत्री-सधुत्वाची किंवा ईश्वरपणा प्रकृत वा दूताची भूमिका घेऊन बुद्धाने जन्म घेतले नाही की ती जन्म घडाला नाही दुष्टी डोळे देईल. विभूती वेदान वा स्पर्श करून वेगवेगळे दूर करील मेलेल्या माणसाला प्रीयांत करण्याचा धमत्कार दाखविले किंवा वास्तु बाईला पुत्रप्राप्ती करून देईल. अशाप्रकारे मोठ्या जगांना मुक्ता अज्ञान जे काळाच्या दुःखाच्या गर्तेत लोटणाऱ्या अधशब्दा, धमत्काराची शैलीतुळ्या अज्ञानाप्रवृत्तीच्या मार्गाचा बुद्धाने चुकूनही विचार केलेला नाही. जन्म नसतून माणसाला बाहेर काढण्याचा विचार केला.

अंधबुद्धी मनाच्या, वृत्तीच्या व कृतीच्या अपंग, अज्ञानाच्या नवी दुष्टी, नवी शक्ती आपल्या मज्या मानुषी धम्म ज्ञानाच्या आणि ज्ञानिनेच्या सामर्थ्याने प्राप्ता करून घेता येते, अशी शाश्वती बुद्धाने दिली. बुद्धीवादी बुद्धाने माणसाचे शोषण कायम करणाऱ्या देवदेवतादेवता, पाप-पुण्य, पूर्वजन्म-पुनर्जन्म, स्वर्ग-नरकाच्या कल्पनाश्रित संकल्पनांना नकार दिला आणि ईश्वराचा, परलोकाचा विचार करण्याऐवजी इहजीवनाचा, माणसाचा व त्याच्या दुःखमुक्तीचाच कृतीप्रवणरील विचार केला. तो त्याने एकदयापुत्रता केलेला नाही तर संपूर्ण मानवजातीसाठी, मानव समाजासाठी विचार केला. म्हणूनच बुद्धाचा धम्म पारंपारिक, निष्कळ कर्मकांडाची धर्मश्रितिका नाही तर ती मानवमूल्यांवर अधिष्ठित सामाजिक जीवनप्रणाली असल्याने सामाजिक दुःखाच्या निर्मुलनासाठी संघर्षाची प्रेरणा देणारे, सामाजिक कार्याचे एक लढावू क्रियाशील तत्त्वज्ञान आहे.

हजारो तरुण आज नक्षलवादी, दहशतवादी संघटनांकडे वळत आहेत. आपले तारुण्य त्यांनी अतिरेकी कारवाया करण्यासाठी बहाल

केलेले आहे. त्यामुळे ती व्यक्ती - कुटुंब, समाज, देश, राष्ट्र किंवा संपूर्ण जगाला विभागाकडे नेत आहे. तेव्हा कांती किंवा संघर्ष कशासाठी करायला विचारात राहणे पण अशाच्या व्यंगाने प्रेरित होऊन हे विद्याधरील समप्राप्तू लागणे अपेक्ष्यकरक आहे.

बुद्ध हा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा नि विघार स्वातंत्र्याचा पहिला पुरस्कार होय. बुद्धाची करुणा सर्वस्पर्शी होती. त्याने सरल, निष्कपट व निष्पक्ष नाने आपले तद्भाषाचे कार्य प्रसूत केले. तेच धम्म कर्तव्य पटल्यान लोकांनी करणे असे सांगितले. बुद्धाच्या अशा निराग्रही, विमुक्त मानकल्याणाच्या आणि दुःखमुक्तीच्या कर्त्याने प्रभावित होऊन त्याने सांगितलेला मार्ग, सर्व जातीपातीच्या धर्मपंथांच्या सर्वत्र स्तरातील बहुजनांनी आपणवून स्वीकारला. म्हणूनच तद्गत बुद्ध अशा धर्मपंथविरहीत आणि समतावादी समाजरचनेचा पहिला पुरस्कर्ता ठरतो. मनुष्याला आवश्यक असलेल्या कमीत-कमी गरजांची पूर्ती करणाऱ्या अपरिहार्य तेंदुदयाच वस्तूच्या समान घटणीचे तत्त्व बुद्धप्रणित संघाने प्रत्यक्ष आचरणाने अंमलात आणून दाखविले होते.

आज स्वतःच्या स्वातंत्र्यास जपणारी व्यक्ती इतरांच्या स्वातंत्र्याचा विनयिकता घाला घालतांना दिसते. अनेक जातीधर्मांचे, पंथांचे विदाधी एकत्र शिक्षण घेत असतानाही शाळेत धर्माधर्मात तेंड निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले जातात. मला हवीहवीशी वाटणारी गोष्ट कोवळ माझीच आहे, ती मलाच मिळायला हवी ह्या लालसेपोटी, एकतर्फी प्रेमातून विद्यापीठ बुन्या जीव घ्यायलाही मार्गपुढे पहात नाही. वासनांध तरुणांकडून अनेक कोकळ्या कळ्या फुलण्याआधीच कुस्करल्या जातात, तर खोटया मायेसाठी लोक फनीचा जीव घेतत. का घडतात समाजात अशा घटना? केव्हा थांबेल हे सर्व? मानसाचे भौतिक जीवन जसजसे प्रगत होत जाते, तसतरा गरजा ह्या वाढतच जातात. त्या कधीच कमी होत नाहीत. ह्या वाढत जाणाऱ्या मानवी गरजा जेवढ्या जास्त तेवढीच माणसामध्ये निर्माण

होणारी हाव मोठी, मनात एकदा ही हाव जपून जाली की, गरज नसतानाही ती वाढत जाते. ही हाव माणसाला घरिघडीन करते आणि शेवटी त्याचे अडपतन होण्यास कारणीभूत ठरते. ही हाव म्हणजेच अतिलोभ, अतिस्वार्थाची भावना होय. ही स्वार्थभावना माणसाला अगळे करत नेहमी माझे - माझे करणारी, माझेच मले घाहणारी स्वार्थांध माणसे दुसऱ्यांचे मले करण्याचा कधीच विचार करत नसतात. हावेच्या पोटी हे घडते.

ही हाव म्हणजे बुद्धाने सांगितलेली तृष्णा. ही तृष्णा, ही लालसा नाहिशी करणे, हा दुःख दूर करण्याचा मूळ इलाज आहे असे बुद्धाने सांगितले. बुद्धाचे 'तृष्णा' या तत्त्वाचे मूळ असे की, कशाचीही गरज नसतानाही पुन्हा अतिलोभीपणा आणि आत्यंतिक गरज असतानाही अति निलोभीपणा म्हणजे असहायता वा अभावग्रस्तता, अगतिकता दोन्ही माणसाला पिलोभीपणा म्हणजे असहायता वा अभावग्रस्तता, अगतिकता दोन्ही माणसाला दुःखी करतात. शीणेची तार अति ताणण्याने तुटण्याचा समव असतो, तशी एकदा विली सोडल्याने तिचा सुम्युर स्वर बिघडतो. त्यामुळे शीमेत वैभवशाली माणूस अति चैन, भोगविलासासाठी विकार-भावग्रस्तातेमुळे अथवा अहंकार, उन्मादामुळे शेवटी दुःखी बनतो तसा दौन-दरिद्री, दलित, पीडित माणूस सर्वस्वाने अभावग्रस्त म्हणून दुःखीच बनतेला असतो. अतिमत्त शीमेत व गरीब दोन्ही वर्ग म्हणजे शोषक व शोषित समाज दोन्ही दुःखावस्थेने पीडित आहेत. अशा दोन्ही प्रकारची दुःखावस्था जगणाऱ्या मानवसमुहाला शोषणमुक्त व दुःखमुक्त करण्यासाठी सर्वप्रथम तृष्णेचा नाश करणे हाच जीवन सुखमय करण्याचा खरा इलाज आहे, असे बुद्धाने सांगितले. पहिले, अतिरेकी साधनसंपन्नतेतून येणारे दुःख, दुसरे अतिरेकी साधनविपन्न अवस्थेतून येणारे दुःख ही दोन्ही दुःखदायी अतिरेकीपणाची टोके टावून बुद्धाने मध्यम मार्गाचा स्वीकार केला आणि जीवनाचा 'सुवर्णमय' साधला. हा सुवर्णमय म्हणजेच समतोलपणा, व्यक्तिमत्त्वाचा समतोलपणा हा प्रथम व्यक्तिच्या दुःखपरिहारासाठी पण नंतर समाटीच्या समाजजीवनाच्या

दुष्ट विद्यार्थासाठीच दुष्टोत्तर विजय मिळवून साधलेला हा समाजीक ज्ञान सक्ता प्रस्थापित करण्याचा मध्यममार्ग म्हणजेच बुध्दाचे समाजात समाजकारणेचे तत्त्व होय.

एक विद्यार्थी ते जबाबदार नागरिक हा प्रवास सुट असताच, त्या व्यक्तिगत धडधडास अनेक घटक जबाबदार असतात. त्या विद्यार्थ्याकडून ज्या समाजात तो राहतो तो समाज, शाळा, शिक्षक, शालेय जीवन अनेक सामाजिक संस्था ह्यांचे प्रतिबिंब त्याच्या बागण्यातून जाणवते. ज्या समाजात त्याने दैर्घ्याने अनेक घटना समाजात पाहायला मिळतात. त्या समाजात महत्त्व-वहिलांचा खुन करणारी अपत्ये समाजात आहेत तर निराश्रित बालकांचा दुन करणारे नराधम पिता देखील येथे आहेत. ज्या हत्याकांडांमध्ये खेळण्यातील बंदूक पेलण्याची ताकद नाही तेथे हात आज भरविलेला हात अजून मित्रावर अंदाजुद गोळीबार करताना दिसताहेत. त्याच बरोबर कायद्यासाठी त्यांचा शस्त्रा विकास कावा यासाठी बुध्दांनी संशोधनेने नुसते त्यांच्यात रुजविले अत्यावश्यक आहे. बुध्दांचे तत्त्वज्ञान हे कधी शांतीचे नाही ते क्रांतीकारी तत्त्वज्ञान आहे. बुध्दांमधील जीवनातील सर्व काण मिळून, पंचवल्ही अडक राहिलेली मनाची शांती ही खरोखरच त्या प्रचंड शक्तीचे रूप होती. ही शांती, हे शांतता शिक्षण विद्यार्थ्यांना देणे अनिवार्य आहे. मनुष्य जेवढा शांत, संयमी, धैर्यवान, वीर्यवान असेल तेवढी त्याच्यातील विद्रोहाची घडणूक, संघर्षाची व लढण्याची भावना, उर्मी पुढे जाणिव बनते आणि ती सुदृढ प्रजेच्या प्रकाशात पायावर उभी राहते आणि शांत, वैय धैर्यवान माणसाची ती संघर्षशक्ती बनून त्याला जाणिवपूर्वक वृत्ती करण्याची प्रेरणा देणारी असते. हीच संघर्षशक्ती माणसात जबाबदारीची जाणीव निर्माण करीत असते. फार सुल्लक गोष्टींनी नैराश्य येऊन कोळी नुसते आज जाग्याच्या करताना दिसतात. त्यांच्या कमकुवत मनास खंबीर बनविल्यास, त्याला त्याच्या मनाचे सामर्थ्य सांगण्यास बुध्द तत्त्वज्ञान मदत करतो.

आज बाललेल्या दुटप्पी, लकलाद, समाजकारणातील वा राजकारणातील गद्दगद्गपणा, प्रगटाचाराने तसेच गुन्हेगारी त्यातून उरविलेला हिताचार, दहशतवाद, न्यायवाद या सर्व समस्यांनी संपूर्ण जगाला घाबले आहे अशावेळी विद्यार्थ्यांना बुध्दांच्या अहिंसावादाची शिकवण देणे अत्यंत आवश्यक आहे. बुध्दांची 'करुणा' त्यांच्या 'अहिंसा' तत्त्वाचेच विशाल रूप होती. ती विस्मयपूर्ण होती ही करुणा म्हणजे मानवतेचे शाश्वत मूल्य. कुठे महासाहसिक होते त्यांच्या करुणेत दया, शांती प्रेम, अहिंसा ही सारी मानवत्वाची उदात्त तथ्ये अनुभूत आहेत. त्यातील बुध्दांचे अहिंसातत्त्व हे विशेष घममातत्त्व - एक विशेष बुध्दीगामी जीवनमार्ग तो मानतो. बुध्दांची अहिंसा नैतिकतेचीच व्यवहार सापेक्ष आहे. अहिंसा - हिंसेसंघर्षाने बुध्दाने 'भारू नका' असे न म्हणता 'सगळ्यांवर प्रेम करा ज्यामुळे दुसऱ्या कुणाला मारण्याची गरजच पडणार नाही' असे सांगितले. बुध्दांनी अहिंसेला नियम न मानता तत्त्व मानले. तत्त्व हे लवधिक असते. परिस्थितीनुसार तत्त्व बदलता - वापरता येते. त्यामुळेच अपरिहार्य झाले तरच प्रसंगी हिंसा नाहीतर अहिंसा प्रसंगी बलिदान हे निश्च, दुष्ट वा अनिष्ट हेतूपूर्तीसाठी किंवा वैयक्तिक स्वाधीनताी नसून ते दुष्ट, निःस्वार्थी नि सर्व मंगल कार्यांसाठी अथवा सामाजिक व ीहर्षी कल्याणाच्या व्यापक हेतूपूर्तीसाठी असेल. तर ते बलिदान किंवा त्यासाठी केल्या जाणाऱ्या हिंसेचा बुध्दाने विरोध केलेला नाही. कारण ती हिंसा बुध्दिसंमत असते. अशी जाणीवपूर्वक उच्च नि उदात्त ध्येयपूर्तीसाठी घडलेली हिंसा म्हणजे पाप करणे वा गुन्हा करणे नसते. तथापि गुन्हेगाराला शासन झालेच पाहिजे आणि निष्पाप, निरपराध माणूस मुक्त झालाच पाहिजे. जो माणूस न्यायासाठी व स्वसंरक्षणासाठी लढतो, त्याने अहिंसा न पाळल्याबद्दल त्याला गुन्हेगार म्हणता येणार नाही.

थोडक्यात सामाजिक अन्याय, जुलूमाविरुद्धच्या संघर्षात, जीवन मरणाच्या प्रसंगी अनिवार्य ठरलेल्या हिंसात्मक धोरणामुळे सामाजिक वा राजकीय क्रांती अपरिहार्यपणे रक्तलाचिह्न होऊ शकते. त्यावेळी हिंसा करणे हे ध्येय नसते. तर त्या हिंसेचा प्रतिकाराचे साधन म्हणून उपयोग

केला जातो. म्हणून विद्यार्थ्यांला 'हिंसा - अहिंसा' यातील फरक टाळून समजावून सांगणे आवश्यक आहे.

म्हणूनच 'शाश्वत विकासाकरीता शिक्षण' हा हेतू साध्य करणे असल्यास बुध्दाने सांगितलेल्या विरतन मूल्यांच्या अभ्यासाशिवाय काही कारण -

1. तथागत बुध्दाने अन्यायासोबत लडण्यासाठी न्याय शिकविला.
2. तथागत बुध्दाने दुष्टता, शत्रुता नष्ट करण्यासाठी प्रेम शिकविले.
3. तथागत बुध्दाने गुलामी नष्ट करून स्वातंत्र्य बहाल केले.
4. तथागत बुध्दाने असमानता दूर करून समानतेचे बीज रोवले.
5. तथागत बुध्दाने वैश्य संपवून बंधुत्व जागवले.
6. तथागत बुध्दाने अशांतता दूर करण्यासाठी शांततेचा पुरस्कार करण्यास सांगितला.
7. तथागत बुध्दाने हिंसेला मज्जाव करून अहिंसा शिकविली.
8. तथागत बुध्दाने प्रज्ञा - ज्ञान घेणे आणि देणे, शील - चारित्र्य संस्थापणे करूना - इतर लोकांप्रती प्रेम, ममता इत्यादी मूल्ये शिकविले.
9. तथागत बुध्दाने जीवनात 'मध्यम मार्ग' म्हणजेच 'डपककसम'ते म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या अतिरेकाला बुध्द मज्जाव करतो.
10. तथागत बुध्दाने कोणत्याही धर्मत्कार, कल्पनांचा आधार न घेता स्वतः अनुभव प्राप्त करून आपले तत्त्वज्ञान निर्माण केले.
11. म्हणूनच तथागत बुध्दाने विज्ञानवाद शिकविला.
12. तथागत बुध्दाने जीवन जगण्याचा खरा मार्ग दाखविला, म्हणूनच "ये च बुध्दा अतिता च। ये च बुध्दा अनागता। पब्बुपन्ना च ये बुध्दा। अहं वंदामि सब्बदा।" जे बुध्द जातापर्यंत झाले, जे बुध्द आज अस्तित्वात आहेत व जे बुध्द भविष्यात होणार आहेत त्या सर्वांना मी वंदन करते.

पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास

श्री.कुसुम विजयकुमार भोषरी
चेंबूर सर्वकम शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
मुंबई ११.

पृथ्वी हा ग्रह विशेष आहे. कारण पृथ्वीवर सजीवांची वाढ होण्यास अनुकूल वातावरण आहे. पृथ्वीवर असलेले हे वातावरण म्हणजे पचनहल्लू. या पचनहल्लूतापासूनच निसर्ग तयार झाला आहे. नैसर्गिक आपत्तीमुळे पृथ्वीवरील काही प्राणी, वनस्पती नष्ट झाले तर काहींनी बदलत्या परिस्थितीनुसार स्वतः मध्ये बदल करून घेतले व आपले अस्तित्वा टिकवले. पृथ्वीवर सर्वांमध्ये बुद्धिमान असा मानव प्राणी. त्याने आपल्या बुद्धीचा वापर करून निसर्गातील अनेक गोष्टींचा उपयोग आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी केला. परंतु जसजशी माणसांची संख्या वाढू लागली तसतशी त्याच्या गरजाही वाढू लागल्या. त्यामुळे निसर्गातील असमतोलास सुरुवात झाली. त्याची शिक्षा माणसांबरोबर इतर सजीवांनाही होऊ लागली.

माणसाने लावलेल्या नवीन शोधांमुळे माणसाचे जीवन सुखकारक होऊ लागले. त्याने निसर्गातील अनेक बाबींचा शोध लावला. पाऊस कसा पडतो? झाडांची पाने हिरवी का? रवसन म्हणजे काय? झाडांचे अन्न कोणते? अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधत असताना निसर्गातील बदल मानवाच्या लक्षात येऊ लागले. पृथ्वी तलावरील होणाऱ्या नुकसानीची त्याला जाणीव होऊ लागली. हे सर्व कशामुळे होते यासाठी पृथ्वीवरील वातावरणाचा आजूबाजूच्या घटकांचा बारकाईने अभ्यास सुरू झाला. त्यातूनच 'पर्यावरण' हा शब्द उदयास आला.

पृथ्वी एक पर्यावरण :

पृथ्वीवरील वनस्पती, मानव, मानवेतर प्राणी, सूक्ष्मजीव, हवा, पाणी,

जमीन हे सर्व जैविक घटक व अजैविक घटकांचा पर्यावरण सन्तुलन होतो.

पर्यावरण शिक्षण :

पर्यावरण शिक्षण म्हणजे पर्यावरणाशी संबंधित असलेले विविध पर्यावरण संरक्षण आणि निसर्ग व मानव यांचे परस्परसंपर्क समजावून आणण्यास ती सकारात्मक अभिवृत्ती व मूल्ये विकसित करण्यास प्रोत्साहित करणारी मदत होते. ज्ञान, आकलन, कौशल्य, जागृती आणि प्रेरणा अनुभव घेऊन आपली सकारात्मक मनोभूमिका निर्मितीसाठीचे शिक्षण म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय.

पर्यावरण शिक्षण म्हणजे निरनिराळ्या विचारांना स्पष्ट करणारी प्रक्रिया असून पर्यावरण विकासासाठी मानवाने आवश्यक कौशल्ये, दृष्टीकोन, जागृती व ज्ञान यांचे साधन करणे होय.

वैश्विक अर्थव्यवहारात स्थान असणारे योग्य निर्णय हा आवश्यक कौशल्ये, ज्ञान व इच्छा यांच्याविषयी जागरूक असणारे पर्यावरण संरक्षण नागरिक निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण शिक्षण.

पर्यावरण शिक्षण म्हणजे निरनिराळ्या विचारांना स्पष्ट करणारी प्रक्रिया असून ज्यामुळे आपल्या भौतिक गरजा ओळखून, समजून घेऊन त्यासाठी आवश्यक कौशल्ये, अभिवृत्ती विकसित करण्याचा प्रयत्न करतो.

शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण

पर्यावरणाबद्दल जाणीवजगती असणारा, पर्यावरणाशी आणि त्याच्या समस्यांशी संबंधितकी बाळगण्यास आणि पर्यावरणीय समस्यां कडे करण्यासाठी तसेच नविन समस्या उदभवू नयेत यासाठी लागणारे ज्ञान, कौशल्ये, अभिवृत्ती, प्रेरणा असणारा व एकट्याने तसेच सामूहिकरित्या आस्थेने काम करणारा जागतिक स्तरावरचा एक समाज निर्माण करणे विकसित करणे हे पर्यावरण शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. शाश्वत विकासासाठी

देशातील नागरिकांना सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने सर्वांना सतत नैसर्गिक स्रोतांचा हक्क मिळणे व त्यांच्या राहणीमानाच्या दर्जात वाढ होणे ही अभिप्रेत आहे.

पर्यावरणातून ज्या मद्दार्थांचा अभाव वस्तूचा वापर मानवांद्वारे होतो त्यास साधनसंपदा म्हणतात. साधनसंपदा ह्या दोन प्रकारच्या असतात.

1. अपुनर्नवीकरण संपदा
2. पुनर्नवीकरण संपदा

यापैकी अपुनर्नवीकरण संपदेला मर्यादा पडतात. पृथ्वीच्या पेटात जे विविध धातू अधातू व इंधने आहेत. यांचा अतिरिक्त वापर केल्यास त्या काही वर्षांनंतर संपुष्टात येतील. त्यातील काही धातूंचे मानवाला पुन्हा पुनर्नवीकरणतून धातूची निर्मिती करावी लागेल. परंतु दगडी कोळसा आणि नैसर्गिक इंधन, वायू याही संपणाऱ्या संपदा आहेत म्हणून त्यांचा शाश्वत विकास मर्यादित असल्यामुळे त्यांचा जपून वापर करून नंतरच्या पिढीसाठी त्यांचा साठा ठेवावा लागणार आहे.

शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेच्या व्याख्या अनेक विचारवंतांनी केल्या आहे. त्यातील काही महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

‘भावी पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठी निसर्गातील विविध संपदा क्षमतेला कोणताही धक्का न पोहोचता लोकांच्या आजच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.’

‘पर्यावरणाचे संतुलन कायम राखून मानवाचा आर्थिक विकास सक्षम असतानाच नैसर्गिक साधनसंपदाचे अस्तित्व दीर्घकाळ टिकून राहिल याची व्यवस्था करणे म्हणजेच शाश्वत विकास’

‘नैसर्गिक पर्यावरणाचे संतुलन दीर्घकाळ टिकवून ठेवण्यासाठी आणि मानवी जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी निसर्गास अनुसरून बदल करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.’

शाश्वत विकासाचा अर्थ लक्षात घेऊन अनेक देशात प्रयत्न होत आहे. शाश्वत विकासासाठी विविध परिसंस्था म्हणून कार्यक्षमता वाढविणे, नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संवर्धन करणे, स्थानिक स्वयंपूर्तता वाढविणे, मजदूरी करणे, समानता व सामाजिक न्याय या तत्वांचा अंगीकार करणे व बाबी प्रत्यक्ष व्यवहारात आणण्यासाठी विविध उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. कारण सतुल्य निरामय व समृद्ध पर्यावरणात होणाऱ्या शाश्वत विकासानुषंगेच सर्व सज्जिवांचे अस्तित्व चिरकाल टिकेल आणि हे पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण याद्वारेच शक्य होईल.

सद्य स्थितीमध्ये उच्च शिक्षणामध्ये, अध्यापक व शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयांमध्ये पर्यावरण शिक्षण दिले जात आहे. आजचे विद्यार्थी उच्चार्थे मावी नागरिक आहे. या मावी नागरिकांना जर पर्यावरण संतुल्य महत्त्व कळते त्यांच्यात पर्यावरण संबंधक मूल्ये रुजली, सवयी मिळेल त्या तरच आपण आपला शाश्वत विकास करू शकतो.

माणूस आपल्या जीवनात सुख दुःखाचे अनेक अनुभव घेऊन असतो त्या अनुभवांचे ठसे त्याच्या मनावर उमटत असतात. संस्कारांमन त्यातून ज्ञान ग्रहण करीत असतो. काही निष्कर्ष काढीत असतो. जे निष्कर्षांच्या मालिकेतून माणसाला काही विशिष्ट प्रकारचे वळण लागू असते. यानाच आपण त्या माणसाचे चारित्र्य समजत असतो. अशा व चारित्र्याचे संवर्धन शिक्षणातून होत असते. आपले जीवन घडविणारे, चरित्र विचार आत्मसात करणारे शिक्षण हवे आहे असे स्वामी विवेकानंदांनी म्हटले आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये योग्य मूल्य रुजविता यावेत या हेतूने प्रेरित होऊन शाश्वत सारदार मावी पिढीत योग्य आणि अपेक्षित बदल शासनाला अपेक्षित आहे.

आजच्या शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांच्या परिस्थितीकडे पाहिले तर अत्यंत दयनीय अवस्था आहे. आजच्या विद्यार्थ्यांना आपले विचार, भावना व्यवस्थित मांडता येत नाही. त्यांच्या नैतिकतेचा विकास करणे शैक्षणिक जबाबदारी पेलण्यास समर्थ बनविण्याची जबाबदारी आज शिक्षणशास्त्र

महाविद्यालयीन अध्यापकांवर येऊन पडली आहे. सहाय्यीय विद्याविद्यालयांमध्ये 'पर्यावरण शिक्षण' हा ऐच्छिक विषय म्हणून वी.एड महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आला आहे. त्याद्वारे वी.एड. प्रशिक्षणाध्यांच्या शाश्वत विकासातच एक प्रयत्न केला आहे. परंतु पर्यावरण शिक्षण या विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा वेगवेगळ्या दिसून येत आहे आणि म्हणूनच मी पुढील समस्या संशोधनासाठी निवडली.

संशोधन समस्या

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण यातून होणाऱ्या शाश्वत विकासाचा अभ्यास शोध निष्कर्ष.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरणीय जागरूकतेच्या क्षमतेचा शोध घेणे.
2. पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण क्षेत्रांना विद्यार्थ्यांच्या शाश्वत विकासात येणाऱ्या अडचणींचा शोध घेणे.
3. पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण यातून विद्यार्थ्यांच्या होणारा शाश्वत विकासाचा अभ्यास करणे.
4. पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण देताना विद्यार्थ्यांच्या शाश्वत विकासात येणाऱ्या अडचणींवर उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके

1. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरणीय जागरूकतेच्या क्षमतेत पूरक आहे.
2. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण देत असताना विद्यार्थ्यांच्या शाश्वत विकासासाठी विविध उपक्रम राबविले जातात.

न्यादर्श

संशोधिकेने चेंबूर सर्वकक्ष शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील पर्यावरण

शिक्षण' विषय घेतलेले 25 विद्यार्थी व आर.एम. भट शिक्षण
महाविद्यालय, परेल येथील 'पर्यावरण शिक्षण' विषय घेतलेले 25 विद्यार्थी
यादृष्टिक
पध्दतीने निवडले.

संशोधनाची पध्दती

संशोधिकेने संशोधन कार्यासाठी सर्वेक्षण संशोधन पध्दतीची प्रि
केली. कारण संशोधिकेने संशोधनासाठी निवडलेली सनस्य वर्तमानकाळातील
विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण यातून होणाऱ्या शास्त्र
विकासाशी निगडीय आहे.

संशोधनाची साधने

संशोधिकेने संशोधनासाठी प्रश्नावली व निरीक्षण या साधने
कफर केला. विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावली भरून घेतल्यानंतर विद्यार्थ्यांना गुणरूप
करण शकडेवारी काढली. आणि निष्कर्ष काढले.

निष्कर्ष

1. 85 विद्यार्थ्यांची पर्यावरणीय जागरुकतेची क्षमता उच्च आढळून आली.
2. 20 विद्यार्थ्यांची पर्यावरणीय जागरुकतेची क्षमता मध्यम स्वरूप आढळून आली.
3. 15 विद्यार्थ्यांची पर्यावरणीय जागरुकतेची क्षमता कमी स्वरूप आढळून आली.
4. विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण वि. एक जनजाग तीची आवश्यकता असल्याचे दिसून आले.
5. विद्यार्थ्यांसाठी पर्यावरण वि. एक जाणीव निर्माण करण्यासाठी राबावयाचे उपक्रमांचे आयोजन करतांना अडचणी निर्माण होताना दिसून आल्या.
6. विद्यार्थ्यांमध्ये परिणामकारक नैसर्गिक उपक्रमांचे आयोजन, संभा. ए. तटे, जगडे, वाद-विवाद या वि. यांचा कायदा लक्षात घेता अंमल

वजावणीत टाळाटाळ दिसून आली.

7. पर्यावरण संतुलनाचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना कळल्याचे आढळून आले.
8. पर्यावरण संवर्धक मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रुजल्याचे दिसून आले.

संदर्भ ग्रंथ

1. डी.एम. भांडारकर, पर्यावरण शिक्षण, नूतन प्रकाशन, पुणे, 30, 1997
2. रामावल्सम उपाध्याय, पर्यावरण शिक्षा, विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा
3. डॉ. जोशी, डॉ.सदावर्त, पर्यावरण शिक्षण, आदित्य पब्लिकेशन, नांदेड
4. डॉ. डी. कुलकर्णी, पर्यावरण शिक्षण, विद्या प्रकाशन, नागपूर प्रथमप्रवृत्ती, 2007.
5. शबिता भातेराव, मैत्री करुया पर्यावरणाशी, शिक्षण विकास प्रकाशन, पुणे 30.

पर्यावरण शिक्षण, निसर्गशिक्षण आणि शाश्वत विकास

सविता एन. सरोदे (एम. ए., एन. ए.
पीएच. डी. (शिक्षणशास्त्र, मराठी)

पृथ्वी सगळ्याच सरसल्ल्यापः
स्पर्शस्य वायुः ज्वलनं सतेजः
नमः सशब्द महताम् सदैव
सुर्वज्जु सर्वे नम सुप्रभातम् ॥

मानव हा निसर्गाचे अपत्य आहे. पृथ्वीतलावरील निसर्ग, पर्यावरण व त्यातील जैविक अजैविक घटकंना उत्क्रांतीच्या नैसर्गिक प्रक्रियेत तसा होण्यास कोटयावधी वर्षांचा कालावधी लागला आहे. या प्रक्रियेत मानव उत्पत्ती तुलनात्मक दृष्ट्या अगदी अलीकडील काळातील आहे. प्राणिकाळत पृथ्वी, वायु, नम, जल आणि सूर्यप्रकाश यांचे महत्त्व आपल्या पूर्वजंचे ओळखले होते ते वरील ओळीवरून लक्षात येते.

आणि म्हणूनच या सर्वाबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करून आपल्या दिवसाची सुखात होत असे. आपण प्रत्येक जन्म लहानाचे मोठे झाले ते व निसर्गाचे. निसर्गच आपला मित्र झाला वारा, पाऊस, पाने, फुले यांन आपल्याला सुखावले बंदी, डोंगर, समुद्र, प्राणी, पक्षी यांनी आपल्याला काही या काही शिकवले.

रविंद्रनाथ टागोरांचे विचार न. वि. माळगूळकरांच्या शब्दांत तर निसर्ग म्हणजे

“बिभर्भतीची उघडी शाळा, लाखो इधले गुरू
झाडे, बेती, परा, पाऊरे वरिशी गोष्टी कळ.”

म्हणून निसर्गाला आपण गुरू सुद्धा मानतो. आपल्या भोवती असणाऱ्या सर्व निर्जीव-सजीव घटकांचे व्यावहारिक महत्त्व आपण जाणून होतो.

मानवी जीवनातील निसर्गाचे स्थान -

निसर्गाजिमित्त मानवाच्या जन्मच मुळी निसर्गाची देण असल्यामुळे आपले शरीर बनते ते पृथ्वी, आप, वायु, तेज आणि आकाश या पंचमहाभूतांनी आणि याच पंचमहाते दिलीन होते. आपल्या प्राचीन साहित्यात पृथ्वीतील पंचमहाभूतांना आपण देवता मानले आहे म्हणजेच या आपल्या भोवती असणाऱ्या घटकांमुळेच आपले अस्तित्त्व आहे. वासुदेवी या सर्व घटकांची काळजी आपण घेतली पाहिजे हे पुराणातील पुढील श्लोकात समजते.

“जोपर्यंत या भूतालावर वने, पर्वत, सरोवरे आहेत तोपर्यंतच पुढी. पुढची मुले व भावी पिढ्या सुखाने जनतील.”

वाधाच अर्थ माणूस आपल्या भोवती असणाऱ्या घटकांशी नाते जाणून होता. पण काळ बदलला, माणूसही बदलला, विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या वाटेवरून जन्माला या भोवतीच्या घटकांना तो विसरला. निसर्गाचेर नात काळ लागला. मानव निसर्गाचा एक अंश आहे. परंतु तो आपल्या बुद्धीसामर्थ्याने या निसर्गाचा उतारोतार नाश करत असून त्यामुळे मानवी जीवनाचे निसर्गातील स्थान हे डळमळीत झाले आहे याल शंका नाही.

निसर्गाची सद्यःस्थिती -

मानवाने स्वार्था पोटी निसर्गाला वेढीस वरले आहे. आपत्तकाला वस्तानाही अनेक वस्तूंचा संग्रह करित बसणे ही सुद्धा एक विकृतीच आहे व अशा अनेक प्रकारच्या विकृतींनी मानव आज त्रस्त झालेला आहे. महात्मा गांधी म्हणत असत. “सुष्टी सर्व जीवांचे पालन-पोषण करण्यास समर्थ आहे, परंतु एकासुद्धा व्यक्तीच्या आवाशीपणाची पूर्णी करण्यास ती असमर्थ आहे.” म्हणजेच मानवाच्या आवाशीपणाला कोणतीही सीमा नाही. अद्युबिर्भोकरणाच्या ह्यासापोटी प्रदूषण करणारे अजस्र उद्योग उभारून तर कधी शोकाळापर वन्द प्राण्यांची शिकार करून तर कधी मोजे खातर निसर्गाचे शोषण करून मानवाने तो कोणत्या वराला जाऊ शकतो याचे पुरावे पावलो-पावली उपलब्ध करून दिले आहेत. सध्याच्या काळात निसर्गात मानवाचा हस्तक्षेप कनालीया वाढला आहे व त्यामुळे निसर्गाचे संतुलन ढळत चालले आहे. परिस्थिती त्रस्ताबाहेर जाण्यापूर्वीच आवश्यक ती उपाययोजना घेतली नाही, तर संपूर्ण

सजीव सृष्टीचे अस्तित्त्व घोट्यात आल्याशिवाय राहणार नाही. त्याचाच परिणाम म्हणून आधुनिक माणसाची निराशासनात तुटत घालली आहे ती पुन्हा जोडायचा प्रयत्न करावयाचा आहे. निराशासनाची मानवी जीवनाचे अतूट नाते अनुभवायचे आहे.

घिरंतन निसर्गाचा शरण जा -

“स्वतःच्याच चुकांमुळे, अतितुष्णेमुळे, भौतिकचढाप्रमुळे घिरंतन असुरक्षित झालेल्या मानसाला आता फक्त निसर्गाचा वाचू शकतो. निसर्गाचा वाचायचे असले तर निसर्गाचाच शरण जायला हवे”. असा संदेश अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष माऊली घिरंतन यांनी दिला आहे. मानवी जीवनातील वैफल्य असेल किंवा वाढते अपघात असो, कोसळत जाणारे परिवार असेल यावर एकच उत्तर आहे आणि ते निसर्गाशी प्रेम करून मैत्री करणे, त्याच्या हातात हात घालणे व त्याच्या ज्ञाने होव. वावरून एकच म्हणता येईल ते असे “निसर्गाचा शरण जाणे”.

निसर्गाकडे वळा -

तमजनाद ईश्वर जय धंजनातम हा रुसोचा संदेश आपल्याला काही सांगून जातो. नैसर्गिक प्रेरणेनुसार सर्व अवयवांचा व शक्तीचा नैसर्गिक विकास करायची शिक्कण रुस्तो देतो.

काय केले पाहिजे -

आपल्या भोवती जे जे दिसते ते सारे आपले पर्यावरण होय. आपण सृष्टीतील विविध प्रकारची प्रदुक्ते, ओझोबचे कवच धिरळ होणे, पिवळा पाऊ पृथ्वीचे तापमान वाढणे यामुळे अस्तित्त्व नयनवीन रोगांची निर्मिती, क्लिष्ट प्राणी, वनस्पती नष्ट होणे, या आणि अशा अनेक समस्या आज आपण समोर आहोत या सर्व जागतिक समस्या आहेत. माणूस हा असा प्राणी आहे, जो आपले पर्यावरण आपल्याला हवे तसे बदलू शकतो. आज त्यामुळे पर्यावरणाच्या अस्तित्त्वाचाच धोका निर्माण झाला आहे. मानवाने स्वतःच जगणे अशक्य करून टाकले आहे. आताच हे थांबवले नाही तर मानवासारखी पृथ्वी नष्ट होईल यासाठीच पर्यावरणाचा अभ्यास करणे, पर्यावरणाचे मानव

असणारे अतूट नाते समजून घेणे, पर्यावरणातील समस्या जाणून घेणे त्यावर उत्तरे शोधणे ही काळाची गरज आहे.

कशाच्या माध्यमातून -

आपले पर्यावरण चांगले राखण्यासाठी पर्यावरणाच्या विविध घटकांची जबाबदारी करायला शिकणे म्हणजे ‘पर्यावरण शिक्षण’ होय या शिक्षणाच्या माध्यमातून समृद्ध निसर्गातील विविधतेची ओळख करून घ्यायची आहे. निसर्गावरच प्रेम, मैत्री करून रममाण व्हायला शिकायचे आहे. आधुनिक माणसाची निराशासनातून नाल तुटत घालली आहे ती पुन्हा जोडायचा प्रयत्न करावयाचा आहे. निसर्गाचे आणि मानवी जीवनाचे अतूट नाते अनुभवायचे आहे.

पर्यावरण शिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्याला निसर्गाकडे आणि सृष्टीच्या पूर्णतेकडे दृष्टीने पाहण्याचे आहे. अजूनही वेळ मेलेली नाही. आपली भूमी, हवा, पाणी, वनक्षी आणि साधनसंपत्ती या सर्वांचे काळजीपूर्वक जतन व संवर्धन करणे आपल्या हातात आहे. त्यासाठी आपल्याला कारा घराची लागण ही म्हणजे पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण ह्यांची व ह्यातूनच मानव आपला विकास घडवू शकतो. नुसता विकासच नाही तर शाश्वत विकास.

सुरवातीला आपण पर्यावरण शिक्षणाची गरज, उद्दिष्टे जातून काय साध्य करता येते ते पाहू.

पर्यावरण शिक्षण -

पर्यावरण शिक्षण म्हणजे “पर्यावरणाशी संबंधित असलेले शिक्षण” असे पर्यावरण शिक्षण म्हणजे “पर्यावरणाचे, पर्यावरणासाठी, पर्यावरणातून शिकणे जाणारे शिक्षण होय”.

वावरून असे म्हणता येईल की, पर्यावरणातील सर्व घटकांचा योग्य समजोला राखण्यासाठी, नियंत्रणाची योग्य पध्दत हवी योग्य नियोजन, नैसर्गिक संधिसंपत्तीचा योग्य वापर व ती जतन करण्याच्या योग्य पध्दती यांचा अभ्यास किंवा त्यासाठी शिक्षण होय. पर्यावरण शिक्षणात वेगवेगळ्या घटकांचा समावेश

होते. त्यामध्ये पर्यावरण विषयक जाणीव जागृती, प्रत्यक्ष संरक्षण प्रयत्न, पर्यावरणाचे संरक्षण व फिरव्याची विकास. काही घटक, प्रक्रिया निर्मित तर काही मानवनिर्मित असतात.

पर्यावरण शिक्षणाची गरज -

पर्यावरणशिक्षण मानव अगुच शक्ती नाही म्हणजेच मानवाचे पर्यावरणाचे नाते कित्ती अतुट आहे हे आपणाले माहित आहे. तरी मानवाचे पर्यावरणावर वर्चस्व गाजवण्यास सुरवात केली आहे. त्यामुळे आज पर्यावरण दबावत असले आहे. सततसाठीची युद्धे, अनुवायण्या घेतल्या बॉम्बस्फोट घडविले, औद्योगिक प्रगतीसाठी जंगले साफ केली. हीच पर्यावरणाची हत्या केली. याद्वारे लोकसंख्येमुळे प्रदुषणे वाढली या साऱ्यांचा पर्यावरणाचा समतोल बिघडला.

निसर्गाचा देवा हा खूप मोठा आहे तो जसाच्या तसा पुढच्या पिढीला देताना आपल्या निसर्गाबद्दलची आपुलकीची भावना निर्माण करून देताना आहे. नवीन पिढीला हा निसर्ग म्हणजे काय ते समजावून देण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यासाठी पर्यावरणशिक्षणाची नितांत गरज आहे. तसेच पर्यावरण शिक्षणाची नुतीत साध्य करण्यासाठी काही गोष्टींची गरज वाटली ती पुढील प्रमाणे :-

- ♦ प्राथमिक स्तरापासूनच विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाची ओळख होण्यासाठी पर्यावरण शिक्षणाची गरज आहे.
- ♦ पर्यावरणाविषयी शोभ्य जाणीव व जागृती, पर्यावरणाविषयी माहिती, ज्ञान व पर्यावरणाविषयी वि- धायक दृष्टीकोन तयार करण्याचे काम पर्यावरण शिक्षणामधून करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी पर्यावरण शिक्षणाची गरज आहे.
- ♦ पर्यावरणाविषयी विद्यार्थ्यांमध्ये आवड निर्माण करण्यासाठी पर्यावरण शिक्षणाची गरज आहे.
- ♦ निसर्गाचे संतुलन बिघडून नये यासाठी काय करावे लागणार याचे ज्ञान मिळविण्यासाठी पर्यावरण शिक्षणाची गरज आहे.

निसर्गातील साधन संपत्तीचा योग्यरितीने वापर कसा करावा इत्यादी पर्यावरण शिक्षणाची गरज आहे.

- ♦ मानव लोकसंख्येमुळे ज्या पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या त्या समस्यांची ओळख करून त्या सोडविण्यासाठीचे उपाय करून त्याचे ज्ञान मिळविण्यासाठी पर्यावरण प्रशिक्षणाची गरज आहे.
- ♦ नगरीयतेच्या निसर्गांमध्ये कोणकोणत्या आंतरक्रिया घडत असतात त्या आंतरक्रिया ओळखून त्याचे आकलन करण्याच्या दृष्टीने पर्यावरण शिक्षणाची गरज आहे.
- ♦ पर्यावरणाविषयी जनजागृती, जनसंघर्ष संरक्षण, वन्यजतींचे संरक्षण व संवर्धन करण्याच्या दृष्टीकोन निर्माण होण्यासाठी पर्यावरण शिक्षणाची गरज आहे.

पर्यावरण शिक्षणाची ध्येय व उद्दिष्टे :-

कोणत्याही विषयाच्या शिक्षणाचे ध्येय, व्यक्तीविकास सर्वांगिय विकास हे असते. व्यक्तीच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच त्याचा भावनिक, शारीरिक विकासही शिक्षणातून अपेक्षित असतो. पर्यावरण शिक्षणातूनही एक गोष्टी अपेक्षित आहे. हे सर्व साध्य होण्यासाठी पर्यावरण शिक्षण एक वागणे माध्यम म्हणून उपयोगी येते.

ध्येये -

- ♦ पर्यावरण संरक्षणासाठी आणि सुधारण्यासाठी आवश्यक ज्ञान, मूल्ये, अभिप्रेतता, बांधिलकी व कौशल्ये प्राप्त करण्यासाठी संधी प्रत्येक व्यक्तीला देणे.
- ♦ पर्यावरण संवर्धन व संरक्षणाची जाणीव करून देणे.
- ♦ पर्यावरण संवर्धन व संरक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.
- ♦ पर्यावरण संवर्धन व संरक्षणाबद्दल कार्यकर्त्यांची घडन करणे, वरील ध्येय असून त्यानुसार काही उद्दिष्टे साध्य करावयाची आहेत.

उद्दिष्टे -

- ♦ पर्यावरणाचे स्वरूप समजण्यास मानवाला तयार करणे.

- ❖ पर्यावरणाची विकसारील म्हत्व शिकवणे.
- ❖ पर्यावरणाची गुणवत्ता राखण्यासाठी व सुधारण्यासाठी जागरण जाणवणे.
- ❖ ज्ञान, अभिवृत्ती व कौशल्ये यांच्या प्राप्तीसाठी योगदान करणे.
- ❖ पर्यावरणासंबंधीचे सर्व स्थितीतील उपलब्ध ज्ञान प्राप्त करणे व क्षमता निर्माण करणे.

पर्यावरण शिक्षणाचे साध्य :-

पर्यावरण शिक्षण ही काळाची गरज आहे हे आपल्याला मोष्टीतून साध्य करता येते. आपल्या परिसराचा व निसर्गाचा परिष्कार व मानव व निसर्ग हे ऐकजेकांशी कसे एकरूप आहेत हे जाणून घेता येते. पर्यावरणाचे समस्यांची गंभीरता लक्षात घेऊन निसर्गातील समस्यांविषयी काळजी जाणून घेता येतात. नैसर्गिक साधन संपत्तीचा काळजी घेणे व वापर करणे पर्यावरणाचे जतन, संरक्षण आणि संवर्धन करण्याची कृती करता येते. आपल्या गरजा नव्यात ठेऊन निसर्गातील विविधता जतन म्हत्व समजावून घेता येते पर्यावरणाबद्दल सकारात्मक माहिती घेणे मानवाची भूमिका पर्यावरण कायद्याची व नियमांची माहिती मिळविणे सोपे जाते. तसेच पर्यावरण चळवळी उभारण्याची प्रेरणा मिळते.

पर्यावरण शिक्षणातून बदल -

पर्यावरण शिक्षणाच्या अभ्यासातून आणि संबंधीत उपकरणातून आपल्याला अनेक बदल घडवून आणता येतात जसेच सामोवतालच्या परिसराचे निरीक्षण करून त्याच्या नोंदी ठेवता येते. पर्यावरणाचा आपण एक भाग आहोत ही जाणिव ठेऊन त्याचे रक्षण करण्यासाठी जबाबदारी उचलून, प्रदूषणाचे गंभीर दुष्परिणाम लक्षात घेऊन नैसर्गिक संपत्तीचा काळजी घेणे वापर करणे, निसर्गाला मित्र ठरवून त्याच्या आपुलकी, प्रेम, आदर वाळवून, ज्याप्रमाणे पर्यावरण शिक्षणातून आपल्या निसर्गाची व सामोवतालच्या परिसराची जवळीक साधायला शक्याचे असा त्याचप्रमाणे निसर्गातील अनेक घटनांचे निरीक्षण केल्याने आपल्याला त्या अनेक मोष्टी शिकायला मिळतात. निसर्ग नुसता आपल्याला शिकवित नाही तर निसर्गाचा आपला अन्नदाता आहे. आपल्या अन्न व इतर सर्व गरजे

मोष्टी कोवळ निसर्गाचे पुरवू शकतो, त्यामुळे निसर्गाचे संवर्धन व संरक्षण करणे अत्यंत गरजेचे आहे. निसर्गाचे म्हत्व जाणून त्यावर प्रेम करणे ते आपले मानवी कर्तव्यच मानले पाहिजे. मानवी समस्यांवरील उपायांसाठी जसे पर्यावरण शिक्षण गरजेचे आहे तसेच मानवाचा नैसर्गिक विकास घडवून आणण्यासाठी निसर्गशिक्षणाची गरज आहे.

निसर्ग शिक्षण -

आपण पाहिलेच आहे की, मानव व निसर्ग ह्यांचे नाते अद्भुत आहे. निसर्गाच्या कुशीतच मानव आपले जीवन व्यतीत करित असतो.

उदा. ज्याप्रमाणे एखादे मूल आपल्या आईच्या सहवासात वाढते व वाढत असताना अनेक नैसर्गिक मोष्टी आपल्या आईकडून शिकत असते, त्याचप्रमाणे मानव हा जगत असताना निसर्गात राहून नैसर्गिकरित्या नैसर्गिकक्रियांतून शिकत असतो. म्हणजेच तो शिकतो शिक्षण घेतो. ते शिक्षण तो कशाशिकतेने घेत असतो? का घेत असतो? कसे घेत असतो? कसा घेत असतो? त्याने ते कसे घ्यावे? किती घ्यावे? कशाप्रकारे घ्यावे? अशा अनेक प्रकारच्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी आपल्याला 'निसर्ग शिक्षण' ह्याची ओळख करून घ्यावी लागेल.

निसर्ग शिक्षण - निसर्ग, शिक्षण

निसर्ग -

- ❖ विविध निसर्ग तज्ज्ञांनुसार 'निसर्ग' शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत.
 - ❖ मानवास दिसणारे बाह्य भौतिक जग.
 - ❖ जगातील व्यवहारावर नियंत्रण करणारी.
 - ❖ शरीर व मन असलेला मानव.
 - ❖ शरीर व मन यांना कार्यमध्य करणारे नियम यात मानवाच्या अंतरीक गुणवैशिष्ट्यांचा समावेश होतो.
- म्हणजे निसर्ग शिक्षणाला प्राधान्य दिले त्यामुळे तो म्हणतो "निसर्ग म्हणजे बाह्य दृष्टी, वातावरण, नैसर्गिक प्रवृत्ती, जन्मजात शक्ती, उपजाऊ कला गुण यांचा संगम होय."

शिक्षण -

उत्सोष्या माताने शिक्षणाचा अर्थ -

- ♦ सर्व अवस्थांचा व शाकरीचा नैसर्गिक विकास म्हणजे शिक्षण.
- ♦ नैसर्गिक पेटनेद्वारा वागण्याची सवय.

निसर्ग शिक्षणाची गरज -

नैसर्गिक घटना, निसर्गाची विविधता यांचा अभ्यास करणाऱ्या लोकांचा तसेच ग्राहकी आरोग्य, पर्यावरण मुख्य यांची जोपासना पर्यावरणाच्या काराची त्याचबरोबर अभ्यासक्रम, अध्ययन-अध्यापन यांच्या विद्यार्थी-शिक्षक संबंध यांचा अभ्यास करणाऱ्यांसाठी निसर्ग शिक्षण देणे ही काळाची गरज बनली आहे.

निसर्ग शिक्षणाची उद्दिष्टे -

प्रत्येक शिक्षणाची काही उद्दिष्टे असतात व त्याद्वारेच तो शिक्षण विद्यार्थ्यांना शिकविला जातो. निसर्ग तज्ज्ञांच्यामते अनेक उद्दिष्टांद्वारे शिक्षण देता येते. त्यापैकी

- ♦ आधुनिक जीवनास उपयुक्त अशा सवयी व विचार नैसर्गिक क्रियांच्या माध्यमांने विद्यार्थ्यांत रुजविणे.
- ♦ भविष्यकाळात सुखी होण्यासाठी निसर्ग शिक्षणाची तरतूद करणे तसे निसर्गाशी समासोजन करण्याची क्षमता प्राप्त करण्यास मदत करणे.
- ♦ निसर्ग विद्येनुसार विद्यार्थ्यांचा विकास करणे.

अभ्यासक्रम -

- ♦ विद्यार्थ्यांच्या आवडीनिवडी, वर्तमानकालीन अनुभव व विद्येच्या स्वरूपात प्रकृती यांच्यानुसार अभ्यासाचे स्थिर ठरवावेत.
- ♦ निसर्ग हाच मोठा अभ्यासक्रम आहे. विद्यार्थ्यांनी निसर्गात रस घ्यावा व निसर्गाचे पुरतक वाचवे.
- ♦ विद्यार्थ्यांस पाठव्या वर्षापासून सहापासून दूर नैसर्गिक वातावरणात शिक्षणाकडे व्हावे. प्राचीन काळात मुख्यपृष्ठी जाऊन शिक्षण घेण्याची पध्दत होती.

- ♦ शिवाकांने विद्यार्थ्यांस मुवातपने निसर्गात फिरत द्यावे निसर्गाच्या झाडे, टेकड्या, नद्या, जंगले यांत फिरु द्यावे. निसर्गातील विविध बाबी सूर्य, चंद्र, पक्षी, प्राणी यांचे निरीक्षण करत द्यावे. या निरीक्षणानुन विद्यार्थी स्वतःच्या अनुभवातून जे शिकेल तेच त्याने शिक्षण व तोच त्याचा अभ्यासक्रम होय.
- ♦ विद्यार्थिनिचे शिक्षण मात्र आईच्या मार्गदर्शाखाली द्यावे त्यामळे आवश्यक त्यासर्व गृहकृत्यांचा समावेश असावा.

अध्ययन-अध्यापन पध्दती -

निसर्ग तज्ज्ञांनी परंपरागत शिक्षक केंद्रित अध्ययन अध्यापन पध्दतीला कसून विरोध केला आहे. अध्यापनात शिवाकांची भूमिका जवळ जवळ काढ्य असावी. आणि सर्व अध्ययन बालकांची स्वतःच्या अनुभवातून आणि निरीक्षणाच्या माध्यमातून करावे.

अध्ययन-अध्यापन पध्दती कशी असावी -

- ♦ निसर्ग हाच विद्यार्थ्यांचा जरा शिक्षक त्याच्या सारिखत स्वतः अनुभव पेट विद्यार्थ्यांने शिकाने. तसेच इतर निसर्गाची योग्य पध्दत म्हणजे निसर्गाचे अनुकरण करावे.
- ♦ प्रत्येक कृतीद्वारे शिक्षण द्यावे. पुस्तकांच्या माध्यमांने इतर प्रत्येक करण्यास निसर्ग तज्ज्ञाने विरोध केला आहे.
- ♦ भाषा शिक्षणात प्रत्येका पध्दती, शास्त्र व गणिताच्या स्वयंस्वतंत्र पध्दती, शास्त्राबाधत स्वयं प्रयोग पध्दती, प्रकल्प पध्दती, प्रयोग, प्रीकन पध्दती इ. पध्दतींचा निसर्ग तज्ज्ञ पुरतकार करतात. या सर्व पध्दती विद्यार्थी केंद्रित आहे.
- ♦ विद्यार्थ्यांनी खेळण्याच्या माध्यमातून स्वतः शिकाने. त्यांचा स्वतः खेळणी निवडण्याचा अधिकार असावा.
- ♦ विद्यार्थ्यांना कोणतीही कृती करण्याने स्वतंत्र असाने कारण या कृतीतूनच त्यांचे शिक्षण होत असाने.

शिक्षकांनी काय करावे / काय करू नये -

- ❖ शिक्षक - विद्यार्थी संबंधात अध्ययन - अभ्यासनात स्वतःची भूमिका दुय्यम ठेऊन विद्यार्थ्यांना अग्रगण्य द्यावा त्यासाठी योग्य वातावरण निर्माण करावे.
- ❖ शिक्षकांनी स्वतःच्या कल्पना किंवा आदर्श विद्यार्थ्यांना लादू नये.
- ❖ अध्ययनास अनुकूल वातावरण निर्माण करणे हेच फक्त शिक्षकांचा काम होव. विद्यार्थी स्वतःहून जालेतरच फक्त शिक्षकांनी त्यांच्या अध्ययनी दूर कराव्या. स्वतःहून पुढाकार घेऊ नये.
- ❖ विद्यार्थ्यांनी विद्यार्थ्यांच्या आंतरिक प्रवृत्ती लक्षात घेऊन मार्गदर्शन करावे.
- ❖ शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या वयानुसार शिक्षण द्यावे.
- ❖ शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांत ललित कलादिग्दी आवड निर्माण करताना प्रयत्न करावे म्हणजे त्यांच्यात सौंदर्यभिरुची निर्माण होईल.

स्वातंत्र्य व शिस्तितून निसर्ग शिक्षण -

शिक्षक व पालकांनी विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्षपणे शिस्त लावण्याचा प्रयत्न करू नये. विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या कृतीच्या नैसर्गिक परिणामांच्या माध्यमातून शिस्त शिकावी. शिक्षकांनी व पालकांनी विद्यार्थ्यांना सुकींच्या कृतीवद्दल शिस्त करू नये, तर त्याची सूच विदर्शनास आणून द्यावी. विद्यार्थी जर शाळेत जाऊन शिस्त घेत असतील तर त्यांची वर्गनिष्ठाची नियंत्रण करावी. विविध सानित्यां नियंत्रण करवी व या माध्यमातून शिस्त राखावी. विद्यार्थ्यांच्या निर्णयक्षमतेला स्वातंत्र्य असावे.

निसर्गशिक्षणातून साध्य -

- निसर्ग शिक्षणातून आपल्याला खाली गोष्टी साध्य करता येतील.
- शिक्षणप्रक्रियेत विद्यार्थ्यांना प्रथम अग्रगण्यत्वाचे स्थान देणे.
 - विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिक्षण देणे.
 - विद्यार्थ्यांनी प्रत्यक्ष कृतीच्या माध्यमातून शिक्षण घेणे.

- आपूण शिक्षणात पुढाकी शिक्षणापेक्षा निसर्ग शिक्षणास महत्त्वाचे स्थान देणे.
 - प्रत्येक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शक्तीनुसार विकास करू द्यावा त्यांच्यावर कोणताही गोष्टी लादू नये.
 - निसर्ग तज्ज्ञाने निसर्ग शिक्षणात बालमानसशास्त्र व विकास मानसशास्त्राच्या अभ्यासास चालना देणे.
- जसा प्रकारे आपण आपले माणवी जीवन हे पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण याद्वारे सुलभ करून आपला विकास करू शकतो. पण हा विकास हा तरपुढील नव्या तर तो शाश्वत म्हणजेच विरकाल टिकणारा असावा. तेव्हा ह्या 'शाश्वत विकास'ची चर्चा आपण करू या.

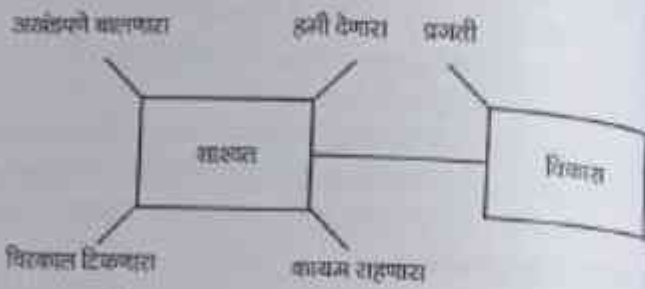
शाश्वत विकास -

मानवाचा कोणताही विकास हा पर्यावरणावर अवलंबून असतो आणि त्यामुळेच मानव पर्यावरणात हस्तक्षेप करतो. मानवी विकासाच्या कोणत्याही नोक्या अंमलात आणावयाच्या असल्यास यामध्ये पर्यावरणाचा अर्थात विश्वमावही सहभाग असतोच. मानवाला विकासाच्या झोतात पर्यावरणाचा वितर पडत जातो. मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडून अनेक प्रदुषणे व समस्या निर्माण होत असतात. पृथ्वीच्या जन्मापासून या समस्या आहेतच पण पर्यावरण शुद्ध ठेवण्याची एक अंगभूत अशी व्यवस्था पर्यावरणातच पण घटकांमध्येच आहे. त्यामुळे या समस्यांची तीव्रता जाणवत नव्हती. मात्र जसा जसा मानवाचा हस्तक्षेप निसर्गाच्या दारू लागला तसतशी ही अंगभूत व्यवस्था कोलमडू लागली. औद्योगिक क्रांती, विज्ञान, तंत्रविज्ञानाचा विकास यामुळे प्रगतीचे शिखर चढत असताना मानवाच्या हे लक्षात आले नाही की, पर्यावरणाची अधोगती ही फार मोठी किंमत आपण मोजतो आहेच.

मानवाने विकासाच्या दिशेने श्रेष्ठ घेतली तरी पण जो विकास त्याला अपेक्षित आहे तो क्षणभंगूर आहे. आर्थिक विकासाच्या स्वार्थी विकासाच्या सुकीच्या दिशेने आपण आज वाटचाल करित आहोत. आजच्या आपल्या पिढीचा हा विकास आपल्या मागून येणाऱ्या पिढीसाठी सर्वनाश ठरेल हे लक्षात कोण घेणार? असा विकास आम्हाला नको आम्हाला पुढच्या किम्वेक पिढ्यांपर्यंत टिकणारा विकास ह्या म्हणजेच 'शाश्वत विकास' होय.

शाश्वत विकास अर्थ -

शाश्वत विकास - शाश्वत टिकणारा विकास

पर्यावरण शिक्षण, निसर्ग शिक्षण वाने मानवाच्या सर्व गरजा भाग तर त्याची परतफेड म्हणून पर्यावरण सुद्धा सर्जीवांनी कोलेली हाची सद्भावना आणि त्यांच्याकडून करण्यात आलेल्या संवर्धनामुळे लाभार्थी होते. हेच शाश्वत विकासाचे सूत्र होय. उदा. पर्वतांना मिळालेले पावसाचे पाणी पर्वत वर देतात आणि जड्या ते पाणी दूर पर्वत पोचवतात. त्याचा लाभ अनेक जण होतो. या उदारतेमुळे पर्वतावर खूप पाऊस पडतो. पर्वत जितके देतात ते पुन्हा कमवतात. म्हणजेच जितके द्याल तितके मिळेल हा सृष्टीचा नियम आहे.

शाश्वत विकासाचे सूत्र -

“आपले पर्यावरण हा आपल्या पूर्वजांचा जनमोल वारसा आणि आपल्या भावी पिढ्यांचा ठेवा आहे व आपण पर्यावरणाचे स्वामी नसून विश्वत आहोत”.

ही भूमिका टिकवून घ्यायला येणे गरजेचे आहे. शाश्वत विकास हाच आहे.

शाश्वत विकासाचे साध्य -

शाश्वत म्हणजे कायम राहणारा, निसर्गाने किंवा अर्थव्यवस्थे चालणारा आणि विकास म्हणजे वाढ किंवा वृद्धी अर्थात शाश्वत विकास म्हणजे पर्यावरण अर्थव्यवस्थे चालू राहिल असा विकास परंतु विकास म्हणजे सुसंयोजित वाढ नव्हे कारण विकास हा शब्द संख्यात्मक किंवा गुणात्मक अशी दोन्ही स्वरूपाची वृद्धी दर्शवितो. विकास ही संकल्पना व्यापक स्वरूपाची असून या संकल्पनेत समाविष्ट अशा पुढील बाबींचा समावेश होऊ शकतो.

1. निसर्गाची सारणक्षमता
2. उत्तम जीवन स्तर प्रालींची संवर्धना
3. व्यावहारिक आणि पोषण स्तरात सुधारणा
4. शैक्षणिक स्तरात सुधारणा
5. नैसर्गिक स्रोतांची समृद्धता आणि उपलब्धता
6. निसर्गाचे आणि नैसर्गिक स्रोतांचे संवर्धन.
7. उत्पादनाचे विकेकपूर्ण वितरण.
8. मानव अधिकारांची सुरक्षितता.
9. जीवनाच्या गुणवत्ते सर्वोच्च स्वरूपाची वृद्धी.

विश्वात उपलब्ध असलेल्या सर्व प्रकारच्या नैसर्गिक स्रोतांना हाची न पोहोचवता त्यांचा विकेकपूर्ण उपयोग करून घेतल्यास 'शाश्वत विकास' साध्य येतो. शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणीय घटक, नैसर्गिक घटक, आर्थिक घटक, सामाजिक घटक आणि मानवीय घटक या सर्वांचा विचार करणे गरजेचे आहे. म्हणजेच निसर्गाचा पर्यावरणाचा विचार करून कोलेला विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय. जो हाजारो, लाखो वर्षे टिकणारा असेल.

“पृथ्वीतलावर देणाऱ्या भावी पिढ्यांचा जन्म भागवित्या

इतपत पर्यावरणाची मुणवतता कायम राखून वर्तमान पिढ्यांच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने साधण्यात येणारा विकास म्हणजेच शाश्वत विकास होय."

मानव साधत असलेला विकास शाश्वत आहे किंवा नाही याचा विचार करण्याची संपूर्ण जबाबदारी मानवाचीच आहे कारण मानवी हस्तक्षेपाने निर्माण झालेले वस्तू आणि तंत्रज्ञान अस्तित्वात असते. निरन्यामध्ये मानवाची मुणवत ही मुणवत स्वल्पाची आहे. त्याच्या गरजा ह्या वेगवेगळ्या व अनन्यते आहेत. आपण गरजा भागविण्यासाठी मानवाने आपल्या पर्यावरणाचा साकारात्मक वापर केला तरच शाश्वत विकास शक्य आहे वापर करत नकारात्मक स्वरूपाचा अस्तित्वात विकास दुष्परिणाम पर्यावरणातील इतर घटकाना वेगवेगळ्या स्वरूपात भोगावे लागतील.

पर्यावरणाचा विकासाशी संबंध -

मानवी जीवनासाठी आवश्यक असणारी साधने पर्यावरणापासून प्राप्त होतात. अन्न आणि ऊर्जास्रोतांसाठीचा कच्चा माल, दळणवळणासाठी रेल्वे, जगाण्यासाठी अन्न, पाणी हवा, औद्योगिक, फळे-फुले, विद्युत, वस्त्रे, सर्वच बाबी आपणस पर्यावरणापासून प्राप्त होतात.

एवढेच नव्हे तर जैविक शिवांसमधून निर्माण होणारे टाकडक प्याय्य सुद्ध सुस्थितीत असले तेवढाच विकास उत्तम होईल. पर्यावरणाच्या संतुलनाकडे दुर्लक्ष करून साधलेला विकास दिव्यकालीन आणि शाश्वत स्वरूपात असू शकत नाही मानव सध्या साधत असलेला विकास हा तात्कालीन स्वरूपात आहे. कारण तो पर्यावरणाच्या नुसातर उच्चाटलेला आहे.

आजची पर्यावरण नुसाती स्थिती पाहिली तर विकासाचा हा मग केवढाही कोराळू शकतो. कारण याचा आधार भक्कम नाही म्हणूनच म्हणत येईल की, शाश्वत विकासाचा पाया भक्कम विकासावर व विरकाल टिकणाने विकासावर आधारित आहे.

महिला शक्तीतून शाश्वत विकासाकडे -

आजच्या काळात स्त्रीने समाजात अनेक क्षेत्रात पुढारण्याची यत्नशीलता आजविश्वासाने पाऊल टाकले आहे. ती अनेक क्षेत्रात, उद्योगात जे विकसित

आहे तो विकास म्हणजे शाश्वत विकासच होय म्हणजे वर्तमान पिढ्यांच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने साधण्यात येणारा विकास म्हणजेच शाश्वत विकास होय."

आजची पर्यावरण नुसाती स्थिती पाहिली तर विकासाचा हा मग केवढाही कोराळू शकतो. कारण याचा आधार भक्कम नाही म्हणूनच म्हणत येईल की, शाश्वत विकासाचा पाया भक्कम विकासावर व विरकाल टिकणाने विकासावर आधारित आहे.

संदर्भसूची -

- डॉ. भांडारकर के. म. पर्यावरण शिक्षण, नूतन प्रकाशन, पुणे - ३०
- डॉ. पारसनीस हेमलता, डॉ. बडुलीकर जयश्री, पर्यावरण शिक्षण, नूतन प्रकाशन, पुणे.
- प्रा. पाटील गजानन, पर्यावरण शिक्षण, निराली प्रकाशन, ४१, बुधवार पेठ, पुणे.
- डॉ. देव यशुधा, शैक्षणिक चिंतन, विद्या बुक्स प्रकाशन, नानपूर.
- डॉ. साळी व झा. डॉ. तापकिर दत्तात्रेय, प्रा. लक्ष्मण दीपक, पर्यावरण शिक्षण, नित्य प्रकाशन, पुणे.
- प्रा. पाथरे नीला, पर्यावरण शिक्षण, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर
- डॉ. दुजाळे अरविंद, प्रथम शैक्षणिक तज्ज्ञान, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.
- डॉ. बडुलीकर जयश्री, पर्यावरण शिक्षण पुस्तिका, पुणे.

शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण

डॉ. वंदना विनय देश्पण्डे

बी.एस.सी., एम.ए.एन.एड., पी.एच.डी., नेट, एन.ए.ए.
 किन्नर शिक्षण महाविद्यालय, सेलू, जिल्हा कोल्हापूर
 मोबाईल नं. 942281049

प्रास्ताविक :-

"मानव निर्मिती" ही निसर्ग व भौजोलिक पर्यावरणातून होऊन असल्यामुळे आपल्या मानवी जीवनाच्या विकासाकरिता व त्याच्या सर्वांगीण शाश्वत विकासाकरिता निसर्गाला व पर्यावरणाला तसेच शक्य होणार नाही, किंबहुना पर्यावरण व निसर्गाशिवाय मानवाला शाश्वत विकास होणे कदापिही शक्य नाही.

शिक्षणातून मानवाचा शाश्वत विकास कायला पाहिजे व कसा द्यायला पाहिजे? विद्यार्थी विविध संस्थांमधून वेगवेगळे विषयांचे अध्यापन करून वेगवेगळे अनुभव मिळवतात परंतु विद्यार्थी जे ज्ञान, अनुभव घेतात ते खरोखर शाश्वत असतात का? ते विरकाल टिकवून असतात का? यावर विचार होणे गरजेचे आहे. आजच्या परिस्थितीत वर विचार केला तर आज अगदी बोटमाच व्यक्तींचे शाश्वत विकास घ्यावे आपणास दिसेल.

जसे की, डॉ. होमी भाभा, अय्यर सेन, कल्पना चावला व सारख्या तज्ञ व विद्वान व्यक्तींचा अप्रतिम अशी विचारसंगम व विविधंगी विचारप्रक्रिया लाभली त्याचप्रमाणे विवेक व बुद्धियापुर्वाक बळगट त्यांनी आपला विकास तर केलाच पण भविष्यातील पिढीसाठी एक आदर्श ठरले.

मानवाला आजपर्यंत जे काही ज्ञान झाले, संशोधने द्वारे ते ही निसर्गाच्या सानिध्यात घडून व त्याच्याच नियमांचे पालन करून मिळविलेली आहेत. म्हणूनच, भौजोलिक पर्यावरण व निसर्ग हे

मानवाचे सव्या अयनि "ज्ञानपीठ" आहे असे मला वाटते. निसर्ग निसर्गाच्याच जे काही घडत असते ते शाश्वत सत्य असते व असे काय घडते? याचे आकलन मानव मंतर आपल्या बुद्धी चातुर्व्यने करा असावी. निसर्ग नियमाला व पर्यावरणाच्या विरुद्ध कोणतीही गोष्ट कोल्यास त्याचे विपरीत परिणाम आपल्याला कालांतराने जाणवतात हे शाश्वत आहे व त्याचा अनुभव ही आपल्याला आलेला आहे. उदाहरण "प्लेवेल थर्मिन" होय.

निसर्गाने आपणास सर्व काही उपलब्ध करून दिलेले आहे. मात्र त्याचा उपयोग कसा करावा हे आपल्याला ठरवायचे असते व ते जर शाश्वत बुद्धी कौशल्याने व संस्कृतीने यापल्ले तर ते विरकाल टिकवू व संतुलित राहू शकेल.

पर्यावरण व निसर्गातून शाश्वत विकासाचे उदाहरण दाखवू शक्यास मला "सिद्धार्थ गौतम बुद्धांचे" घावे लागेल. ज्याप्रमाणे त्यांनी निसर्गाच्या व भौजोलिक पर्यावरणाच्या सानिध्यात राहून कुठल्याही गुरूकुळात न जाता निसर्गावर व विद्वानांच्या कसोटीवर अवलंबून असलेले शाश्वत ज्ञान एक युवा आली वसुन प्राप्त केले व ते जगापुढे मांडले की, निसर्गावर प्रेम करा, प्राणिमात्रावर प्रेम करा, अहिंसा, सत्य व शिल, आचरणाची शिवा (शिक्षण) दिली व त्यांनी सांगितले की, जे क्षिप्रत (खजीव) आहेत ते उषा मरणाचे (मृत होणारे) आहेत. प्रत्येक सजीव हा अणु रेणूंनी बनलेला आहे. (जन्म, वाढ, चाणी, मारी आणि खनिजे). त्यामुळे कुठलीही गोष्ट मृत होत नाही. फक्त त्याचे रूपांतरण होत असते. असे "शाश्वत सत्य" त्यांनी जगापुढे मांडले व आजही तीच सत्याता कायम आहे. याच तत्वावर जगात बरेचसे देश घाटाकृत करीत असून आपला सर्वांगीण शाश्वत विकास साधत आहेत. व आज ते "आदर्श देस" म्हणून जगापुढे मोठ्याने जातात. चीन, जपान, कोरिया व आज आपल्या देशाला अशा प्रकारच्या शाश्वत विकासाची अत्यंत आवश्यकता आहे व ही रुजविल्याकरिता प्राथमिक शिक्षणापासूनच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण शाश्वत विकासासाठी ज्ञान, कौशल्य, मूल्य, दृष्टिकोन, संस्कृती, समाज व

अद्यकालावर आपणित शिक्षण प्रणालीचा विकास करणे आजच्या काळातील अत्यंत आवश्यक बाब झालेली आहे. व त्याची आवश्यकता आहे. कारण आपण आज मितीला खुदल्याही स्तरावर विकसित होऊ शकत नाही. तरी आपली मानसिकता मनीषा इत्यादी शक्तींचा अभाव असल्यामुळे व निरार्ण निर्मित ज्ञानाचा मानवधर्मापासून व विचार नियमापासून दूर जात असल्यामुळे हाक्य नाही. प्रत्येक स्तरावर नैतिकतेचा रूस झालेला आपण अनुभवास येत आहे.

शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यांचा विकास कायला त्या त्मावप्रमाणे नैतिकता त्याला प्राप्त झालेली असली पाहिजे. तेव्हा त्याची विचारक्षमता व विचारप्रक्रिया सुद्धा विविध ज्ञान, अनुभव प्राप्त करून घेण्यास पोषक असेल तरच तो विद्यार्थी (व्यक्ती) होईल जबाबदार पेलण्यास समर्थ होवू शकेल म्हणूनच असे म्हणावेसे वाटते.

“ज्यांची जर्म जिंकल,
एक नवी दिशा दाखविली,
नवं शिखर निर्माण केले,
जगाला माजे कायला लावलं,
तोच खरा शाश्वत विकास,
तोच सगळ्या शाश्वत विकास”

पर्यावरण शिक्षण व शाश्वत विकास.

मानवाला पर्यावरण शिक्षणातून शाश्वत विकास घडवून आणायला असेल तर मानवाला आपली विचारक्षमता व विचारप्रक्रिया पोषक करावी लागेल. पर्यावरण शिक्षणातून मानवाचा शाश्वत विकास होण्याकरिता शाश्वत विकासाच्या प्रमुख घटकांच्या अनुषंगाने आपण विचार करावा लागेल.

ज्ञान :- पर्यावरण शिक्षणातून मानवाचा शाश्वत विकास होण्यासाठी ज्ञान हे घटक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. मानवाचे अन्तः

लक्षणपरमाणुपासून पर्यावरणाचे ज्ञान घेण्यास सुरुवात केलेली अनुभवास येते. पूर्वी मानव पर्यावरण शिक्षण अन्तःपर्यावरण शिक्षण प्राप्त करित होता पण आज याचे स्वरूप बदलले आहे. आज मानवाला पर्यावरण शिक्षण हे औपचारिकरित्या शिक्षण संस्थांमधून दिले जावू लागले आहे. हे शिक्षण प्राथमिक हातपासून ते उच्च स्तरपर्यंत देण्यात येत आहे. पर्यावरण शिक्षण हा विषय अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्याचे कारण हेच आहे, शिस्तबद्ध पर्यावरणीय समस्यांशी संबंधित स्वरूपात उद्भवू लागलेल्या अनेक समस्यांची जाणीव जागृती या विषयाच्या माध्यमातून करून देऊन विद्यार्थ्यांना (मानवाला) या समस्यांवर आज कासा घालता येईल याबाबतचे ज्ञान देण्यात येत आहे.

अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्यामुळे पर्यावरण शिक्षणातून मानवाला ज्ञान मिळवणे याकरिता पर्यावरण शिक्षण या विषयाचा समावेश अभ्यासक्रमात केला जातो आहे. पर्यावरण समस्यांमध्ये प्रासुद्ध्याने लोकसंख्येचा प्रत्योद, प्रदूषण, नैसर्गिक संतुलन हाता, जलसंपदेचा रूस अशा तर समस्या आहेत व या बाबेला ही संशोधन समस्या म्हणजे “ग्लोबल वार्मिंग” जी आज आपल्याला प्रचलित होत आहे. या समस्यांवर आज घालण्याकरिता विद्यार्थ्यांना या विषयातून ज्ञान दिले जाते. सद्यस्थितीत विद्यार्थ्यांना पर्यावरण शिक्षण या विषयातून जे ज्ञान दिले जाते ते प्रत्यक्ष ज्ञान नसते. कारण ते ज्ञान इतिहासे मिळत असल्यामुळे ते मानवाला विकसित ठिकठिकाणे असे ज्ञान नसते. विद्यार्थ्यांना नुसतेच पुस्तकी ज्ञान न देता त्यांना ते ज्ञान पूर्वीतून देऊन व त्याचे फायदे सांगून प्रत्यक्षरित्या त्या-त्या काळीचे निर्देशन करून दिले तर असे ज्ञान नेहमीच विकसित ठिकठिकाणे व सत्य ठाव आहे हे त्यांच्या लक्षात येईल व यामुळे मानवाला पर्यावरण विद्यार्थ्यांचा शाश्वत विकास होवू शकेल.

जसजसे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष ज्ञान प्राप्त होत जाईल तसतशी त्यांची विचारक्षमता व विचार प्रक्रिया दिवशीच अधिक पोषक व घालून होईल. हे प्रत्यक्ष अनुभवलेले ज्ञान तो इतरही काळीला देवू शकेल. कारण ते त्यांचे स्वतः अनुभवलेले ज्ञान असेल. ते त्यांचे शाश्वत ज्ञान असेल.

कौशल्य :- पर्यावरण शिक्षणात कौशल्याला फार महत्त्व आहे. पर्यावरणात अधिक पोषक, स्वच्छ व सुंदर बनविण्याकरिता कौशल्य अत्यंत आवश्यकता आहे. सद्यस्थितीत झालेल्या पर्यावरणीय हान्यांचा विचार केल्यास त्याची भरपाई करण्याकरिता खूप काळ लागणारा आहे. त्यामुळे मानव जीवनाला भौगोलिक पर्यावरणाचा धोका वाढतच आहे. यावर आज धातण्याकरिता आपल्याला विद्यार्थीदोषांपासून कौशल्यावर आधारित विज्ञानाच्या कसोटीवर उतरलेल्या कौशल्य शिक्षण देणे गरजेचे आहे. यामुळे आपल्याला कमी वेळात वेगळे असंतुलीत पर्यावरणावर मात देण्यास मदतच होईल व झालेली हानी, नसून काढता येईल. जेणेकरून मानव स्वस्थ व सुंदर, आरोग्य व सुखी जीवन जगू शकेल. त्या द्वारे तो स्वतःचा शाश्वत विकास घडवू शकेल.

मूल्य :- पर्यावरण शिक्षणात मूल्याला अधिक महत्त्व आहे. पर्यावरण शिक्षणातून मानव मूल्यांचा विकास होत असतो. जंगलतोड थांबवून वनीकरण करणे, जलसंपदेच्या होणाऱ्या हासाला आड पातून पाणी वापरविण्याचा स्वतः प्रयत्न करणे, घाळी, वायू, जल व किरणोत्सारी प्रदूषण इ. प्रकारच्या होणाऱ्या प्रदुषणाला आळा पातून पर्यावरण स्वच्छ व सुंदर ठेवण्यास मदत करणे, पर्यावरण समस्येबाबत इतरांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करणे, पर्यावरण संवर्धन व संरक्षण करणे इ. बाबी मानव आपल्या गरजा व पूर्ण करण्याकरिता करतो असतो. असे केल्याने मूल्यांची जोपासना होवून पर्यावरणाचे संतुलन कायम राखण्यास मदत होते. व त्यामुळे पर्यावरणीय शाश्वत विकासासाठी मदत होईल. व पर्यावरणाचा हास होण्यास आळा बसेल. असे म्हणता येईल म्हणून मूल्याधारित पर्यावरण शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता भासत आहे ही काळजी गरज आहे.

दृष्टिकोन :- पर्यावरणाप्रती मानवाचा दृष्टिकोन "सकारात्मक" असणे हा पर्यावरण शिक्षणाचा आत्मा आहे. ज्याची विचारक्षमता व विचारप्रवृत्ति पोषक असेल, वैश्विक जबाबदारी पेलण्यास तो समर्थ असेल त्याला

मौलिक प्राप्त झाली असेल तरच मानवाचा शाश्वत विकास होऊ शकेल. मानवाने सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला तर ते विरकाल टिपू शकते. पर्यावरण संतुलन साधण्यासाठी व त्याचे संवर्धन करण्यासाठी मानवाने सकारात्मक दृष्टिकोन बाळगणे जतिशय गरजेचे आहे. मानवाला पर्यावरण शिक्षणातून अनेक बाबी त्हात देतात त्या प्रत्येक बाबीप्रती योग्य तोच दृष्टिकोन ठेवल्यात मानवाचा शाश्वत विकास होवू शकेल व आपला दृष्टिकोन हा दुसऱ्यासाठी एक "आदर्श दृष्टिकोन" म्हणून प्रेरणादायी ठरू शकेल त्यामुळे पर्यावरणीय हानी टाळता येऊ शकेल.

संस्कृती :- आपला भारत देश हा विविधतेने नटलेला असल्यामुळे हा विविध जाती, धर्मांच्या वेगवेगळ्या संस्कृती आपणास दिसून येतात. आपल्या देशात अनेक सण साजरे केले जातात त्यापैकी प्रत्येक सणांचे महत्त्व वेग-वेगळे असते प्रत्येक सणांमधून एकच संदेश दिसतो. तो म्हणजे "पर्यावरणाचे रक्षण करणे होय". दुसऱ्या शाश्वत सांगायचे झाल्यास आपल्या सर्वच संस्कृती या पर्यावरणावरच आधारित संस्कृती आहेत. कारण त्या मानव निर्मित आहेत. त्यामुळे प्रत्येक संस्कृती ही पर्यावरणावर प्रेम करणारी व त्याला सुशोभित करणारी आहे. आज ही आपल्या देशात "दुस्तोड एक पाप" समजले जाते. व समाजात पर्यावरणाशी हानी करणाऱ्या वाईट दृष्टिने बघितले जाते. मात्र आज गितीस संस्कृतीला गावावर वेगळेच बघितले जाते आहे. संस्कृतीचा अतिरेक, उन्माद होत असल्यामुळे आदर्श संस्कृतीचा हास होतांना दिसतो आहे. हे संस्कृतीचे नावावर आदर्श पर्यावरणाशी छेड खंडोबा चालत असल्यामुळे व स्वार्थासाठी त्याचा वापर होत असल्यामुळे एकंदरीत संस्कृती धोक्यात आली आहे. त्यामुळे कळत-नकळत पर्यावरणाला धोका निर्माण झाला आहे. आज गितीस संस्कृती व संस्कारावर आधारित पर्यावरण शिक्षण देणे आवश्यक गरज आहे व ते शाश्वत विकासासाठी जत्यांत गरजेचे आहे.

समाज :- मानव हा समाजरीत प्राणी आहे. मानव समाजात

उहात असल्यामुळे समाजातील समस्यांचे निराकरण मानवाच्या
 करणे लागते. समाजातील प्रत्येकाने पर्यावरणाचे शिक्षण घेतल्याने
 त्यांचा शाश्वत विकास होवू शकेल. सर्वांगीण विकासासाठी कोट्यां
 असलेला घटक म्हणजे "समाज" होय. मानवाने स्वतःच्या विकासासाठी
 व रक्षणासाठी मग ते भौजोलिक असो वा वैसांखिक वा पर्यावरणीय
 असो, त्याला लक्ष देण्यासाठी मानवाने एकत्रित येवून समाजाची
 निर्मिती केली आहे. व हाच उदात्त हेतू मानव समाजाचा आहे. तो
 एकाच मोष्ट आपल्यासाठी सकारात्मक आहे. आपण एकत्रित येवून
 समाजातील वाईट गोष्टी ज्यामुळे आपणाला पर्यावरणीय धोका
 संभवतो, त्याची हानी होवू शकते, व त्याचा समाजाला धोका
 होवू शकतो. त्यासाठी गोष्टीवर समाजाद्वारे आळ घालता येवू शकतो.
 समाज हा सर्व स्तरावर विकाससाठी अभिप्रेत असलेला महत्त्व
 घटक असल्यामुळे समाजाकडून अपेक्षित घटना टाळता येऊ
 यासाठी आपल्याला एका "आदर्श समाजाची" निर्मिती करणे अजबा
 आहे. हाच आदर्श समाज आपणास पुढे नेण्यास व मानवाचा शाश्वत
 विकास करण्यास मदत करेल. संपूर्ण समाज जीवन व विकास
 पर्यावरणाशी संबंधित असल्यामुळे व पर्यावरणावर अवलंबून असल्यामुळे
 समाजाला पर्यावरणाला होत असलेल्या धोक्याची जाणिव करून देणे
 समाजाकडून होत असलेला दुरुपयोग समाजाकडूनच भरून काढणे
 व पर्यावरणाबाबत समाजात प्रेम निर्माण करून विकासासाठी पर्यावरण
 कसे गटव्याचे आहे हे पटवून समजावून देणे गरजेचे आहे. जे
 कोल्याने निश्चितच आपणास सर्व स्तरावर शाश्वत विकास साधून
 येईल.

अध्ययन :- पर्यावरण शिक्षणातून मानवाचा शाश्वत विकास
 होण्यासाठी हा घटक कारक महत्त्वपूर्ण आहे. पर्यावरण शिक्षणातून
 आपणास पर्यावरण समस्येवर मात कशी करता येईल त्यावर निवृत्त
 कसे ठेवता येईल, त्याला आळ कसा घालता येईल अशा अनेक
 बाबतीत मानव अध्ययन करित अडतो. मानवाची विचारप्रक्रिया

शिकार करण्याची क्षमता पोषक असेल तर तो जे काही पर्यावरण
 समस्येबाबत अध्ययन करेल ते विरकाळ ठिकणारे असेल. मानवाचे
 प्रकृतीचे विचार करून पर्यावरणात निर्माण होणाऱ्या समस्येचे आ
 काय करणे आवश्यक असते. कारण मानवाचा अध्ययन या घटकातून
 शाश्वत विकास घ्यायचा असेल तर त्याने प्रत्येक समस्या प्रत्यक्षपणे
 झालेल्या अनुभवाचा बोध घ्यायला पाहिजे. कोणतीही बाब (मोष्ट)
 काय वा अप्रत्यक्ष अनुभव घेतल्याशिवाय शिकल्या जात नाही. मानव
 हा जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत शिकतच असतो. अध्ययन ही आज्ञा
 प्रक्रिया आहे. मानव आपल्या जीवनातील विविध अनुभवातून नेहमीच
 शिकत असतो. चांगले-वाईट अनुभव त्याला येत असतात. समाजातील
 प्रत्येक व्यक्ती पर्यावरणाचे शिक्षण घेत असते काही औपचारिकरित्या
 तर काही अनौपचारिकरित्या हे शिक्षण घेत असतात. मानवाने
 पर्यावरणीय समस्यांचे अध्ययन विचारपूर्वक व बुद्धीचातुर्याने कोल्यामुळे
 त्याची गरज तर पूर्ण होईलच पण पर्यायाने समाजातील प्रत्येकाची
 व अभिव्यक्तीतील पिढीलासुद्धा याचा जूप मोठ फायदा होवू शकेल.
 पर्यावरण स्वस्थ असल्यामुळे मानव हा आरोग्यसंपन्न राहून वैयक्तिक
 राहू निर्माण करू शकेल व त्याला शारीरिक क्षमतेचे महत्त्व राहू
 निर्माणासाठी काय ते फळेच यामुळे पर्यावरणाला इजा पोहचणार
 नाही, धोका निर्माण होणार नाही. पर्यावरणात निर्माण झालेल्या
 समस्या सुटून पर्यावरण संतुलन साधले जावू शकेल. यामुळेच
 पर्यावरण संवर्धन व संरक्षण होवून याचा फायदा सर्वांचाच होईल.
 मानवाच्या या योग्य कृतीमुळे शाश्वत विकास होवू शकेल व या
 प्रसारे शिकलेली प्रत्येकथ बाब विरकाळ ठिकेल असे नसा पावते.

पर्यावरण शिक्षण आणि शाश्वत विकास

डॉ. दिगंबर उत्करश
प्रमुख, पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग
सीताबाई कला महाविद्यालय, अहमदनगर

प्रस्तावना :

'जिजो, जीवस्य, जीवनम्' अर्थात पृथ्वीवर अस्तित्वात असलेल्या जीवसृष्टी एकमेकांवर पूर्णतः अवलंबून आहे. एका जीवाचे पोषण प्रत्यक्ष दुस-या जीवाद्वारे वा त्या जीवाने केलेल्या भिन्न-भिन्न कृतीद्वारे केले जाते. पर्यावरणाचा संबंध जीवसृष्टीतील प्रत्येक जीवांशी येतो, तसा तो मानवाशी देखील येतो. मानवा अतिरिक्त सृष्टीतील प्रत्येक जीव पर्यावरणाशी निसर्गाला अनुसरून क्रिया करतो. अशा पर्यावरणाची हाणी होईल, पर्यावरणामध्ये असमतोल निर्माण होईल असे मानवोत्तर जीवांकडून काहीही घडत नाही. परंतु मानव हा आपल्या बुद्धी कौशल्याच्या जोरावर आपल्या स्वार्थाप वृत्तीमुळे पर्यावरणातील घटकांचा अतिरिक्त वापर करतो. मानवी युत्वाच्या अतिह्रस्वतामुळे आज पर्यावरणाचा बाध, पर्यावरणाचा असमतोल होण्यास प्रारंभ झाला आहे. केवळ मानव आणि मानवानुळेच आज पर्यावरण शिक्षणाची गरज निर्माण झालेली आहे. पर्यावरण शिक्षणातून पर्यावरणाची घटक गतिमान द्यावी आणि पर्यावरणाचे संवर्धन संरक्षण करावे अशी अपेक्षा आहे.

पृथ्वीवर शेवटचा उकांत होणारा सजीव म्हणजे मानव. उकांतीचा आलेख पाहिल्यास पृथ्वीवर मानवाचे अस्तित्व 20 लाख वर्षांपासून आहे. परंतु पर्यावरणाला हावी पोहचवणारे मानवाचे कर्तव्य केवळ 10 हजार वर्षांतील आहे. या 10 हजारच्या सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या टप्प्यातच मानवाने शेतीचा शोध, पशुपालना

प्रगती व तंत्रज्ञानात प्रगती केलेली आहे. परंतु ही प्रगती करतांना पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यास मानव कमी पडल्यामुळे आज पर्यावरण शिक्षणाची गरज भासू लागली. पर्यावरणाचे महत्त्व लक्षात घेवूनच आज विविध शैक्षणिक स्तरावर पर्यावरण शास्त्राचा अभ्यास आवश्यक वेला आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या निर्देशानुसार आज संपूर्ण भारतातील विद्यापीठांमध्ये पदवी स्तरावर पर्यावरण शास्त्र हा विषय आवश्यक विषय म्हणून शिकवल्या जाते.

विकासाशील अर्थव्यवस्था असलेल्या भारतातील लोकसंख्येचा बराच मोठा भाग अद्यापपर्यंत देशील दारिद्र्यावस्थेत जीवन जगत आहे. आज देशांतर्गत एकूण उत्पादनातील वाढ जी.डी.पी.द्वारे किंवा एवई उपजनातील वाढ म्हणजे विकास होय, ही संकल्पना काळाबरोबरच बदलत आते. 1970 च्या दशकांत भारतातील कृषी आणि औद्योगिक विकासात प्रचंड वाढ झाली. व्यापार, व्यवसायामध्ये वृद्धी झाली. वाहतूक, दळणवळण, बँक, विमा, रासायनिक व मूलभूत उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली, हे नाकारून चालणार नाही. परंतु खावटरोबर बालमृत्युचे प्रमाण कमी झाले का ? आदिवासी मुलांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण कमी झाले का ? रोजगाराच्या लढीत जगातील लोकांपर्यंत पोहचल्यात का ? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे आजही नाही अशीच आहेत.

वरील प्रश्नांच्या सोडवणूकीकरिता 'शाश्वत विकास' ह्या संकल्पनेचा विचार करण्याची आणि हा विचार कृतीत उतरवण्याची गरज आज निर्माण झालेली आहे. 1992 मध्ये, 'कुजायटेक नेशन कॉन्फरन्स ऑन एन्व्हायर्मेंट अँड डेव्हलपमेंट' ह्या प्रभावातून पर्यावरणाचा संरक्षण आणि संवर्धनातून 'शाश्वत विकास' (Sustainable Development) चा महत्त्वपूर्ण संकल्पनेला प्रतिष्ठ प्राप्त झाली.

पर्यावरणाची संकल्पना :

सजीवांच्या जीवित राहण्याच्या प्रक्रियेत निर्मिती, वाढ व नाशाला नैसर्गिक क्रिया करण्याकरिता वातावरणातील सजीव व निर्जीव

घटकांची मदत होत असते, या सर्व घटकांच्या परस्परतावळेदीनवापर त्यांच्या एकत्रीत स्थितीला पर्यावरण असे म्हणतात. वातावरणातील घटक सजीव अथवा निर्जीव असतात. काही घटक नैसर्गिक असतात तर काही मानवनिर्मित असतात. या सर्व घटकांचा परस्परसंबंधी संतुलन आहे व त्याद्वारे एकत्रीत स्थिती निर्माण होऊन पर्यावरण तयार होते. पर्यावरणाच्या सजीव घटकांमध्ये प्राणी, वनस्पती आणि सुस्पष्टतेने यांचा समावेश होतो. यांमध्ये मानवाचा सुध्दा समावेश असतो. निर्जीव घटकांमध्ये नूदावरण, जलावरण व वातावरण इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.

पर्यावरणातला प्रत्येक सजीव त्याच्या सभोवतालची स्थिती अनुभवत असतो. तसेच प्रत्येक सजीव आपल्या भोवतालच्या पर्यावरणावरून जोडून घेवून आपले अस्तित्व टिकवून असतो किंवा सभोवतालच्या सहाय्यकारणांवर आपल्या अंगभूत गुणधर्मांमध्ये बदल व स्थितीला अनुसरून बदल घडवून आणत असतो. मानव व पर्यावरण यांच्यात अतुट असे परस्परसंबंध सुठ्ठवाणीपासूनच निर्माण झालेले आहेत. किंबहुना अनुकूल पर्यावरणातच मानवाचे शिब संवर्धन व विकास होवू शकतो. परंतु अलिकडच्या 500 वर्षांका काळात निसर्गात मानवी हस्तक्षेप प्रचंड प्रमाणात वाढल्यामुळे पर्यावरण असंतुलन निर्माण झालेले आहे. पर्यावरणाच्या अवास्तव व अनिर्वाय वापरामुळे पर्यावरणाची अपरिमित हमी होत आहे. या सर्व घटकांम मानव स्वतः जबाबदार आहे. मानवाच्या भावी पिढ्यांमध्ये एका जबाबदारीचा जाणीवतून पहिल्यास आज पर्यावरणाचे संरक्षण करणे ही जबाबदारी गरज दिसली आहे. यासंबंधीची माहिती प्रत्येकास युक्त वाढरिता पर्यावरण शिक्षणाची गरज निर्माण झालेली आहे. व्यक्तीला वातावरणापासूनच यासंबंधीचे ज्ञान प्राप्त झाल्यास तो पर्यावरणासंबंधी जागृत होईल व भावी पिढ्या देखील जोकड्या वातावरणात जोकड स्वतः घेवू शकतील अशी माशा करण्यास हरकत नाही.

शास्वत विकास :

भावी पिढीच्या गरजा भावविण्याच्या निसर्गातल्या क्षमतेत

सभोवभावी घटक न लायता लोकांच्या आजच्या गरजा पूर्ण करणे या विकास करणे म्हणजे 'शास्वत विकास' होय. विसर्ग नियमांच्या संतुलित रूढ निसर्गाचा समतोल विघडेल अशी विद्या न करता शास्वत-समाजाचा विकास विविध नैसर्गिक घटकांचा वापर करून करणे म्हणजे शास्वत विकास होय. स्वतःचा, समाजाचा विकास करताना जर निसर्गाला घटक पोहोचत असेल तर असा विकास म्हणजे 'अशास्वत विकास' किंवा 'अघारणक्षम विकास' होय. नैसर्गिक पर्यावरणाचे संतुलन दिर्घकाळ टिकवून ठेवून, पर्यावरणाचे सतत संवर्धन व संरक्षण करून मानवी जीवनमान उंचावणे म्हणजेच घारणक्षम किंवा शास्वत विकास होय.

आज मानव आपल्या हव्यासापोटी, वाढत्या लोकांसंख्येची गरज पूर्ण करण्याकरिता निसर्गातील पेट्रोल, डिझेल, कोळसा, पाणी, व खनीजसंपत्तीचा वाटेमाप उपभोग करीत आहे. तसेच या खनीज संपत्तीच्या अतिरिक्त वापरामुळे हवेतील वातावरण, ओझोनचा थर कमी होवून वायु प्रदूषण होत आहे. हवेच्या प्रदूषणामुळे पृथ्वीचे तापमान वाढून हिमनद्यांचा जलस्तर वाढत आहे. मानवाच्या क्रियांची आचरणामुळे जलप्रदूषण सुध्दा मोठ्या प्रमाणात होत आहे. व सर्वांचा परिणाम मानवाला वर्तमानकाळात तर भोगाचा लागतोच आहे. परंतु भविष्यकाळातील भावी पिढ्यांचा याचे असंख्य दुष्परिणाम भोगावे लागतील यात शंका नाही. याकरीता आज शास्वत विकासची, विस्तृत विकासाची अत्यंत आवश्यकता आहे.

लोकांसंख्या वाढ आणि विकृताकरिता बेदुनार नैसर्गिक संसाधने वापरल्यामुळे येणा-या काही वर्षांत अक्षरघण, अतिपर्णा, पूर, दुष्काळ, दुष्काळ, रोगातर्, भूकंप, ज्वालामुखी, कुपोषण इत्यादी समस्यांना मानवास सामोरे जावे लागेल आणि स्वतः अन्न, पाणी, इंधन, विद्युत मिळणेही कठीण होईल असे मत प्रसिध्द शास्त्रज्ञ लेस्टर ब्रान्डने मांडले आहे.

पर्यावरण सावविषयासाठी जागतिक प्रयत्न :

पर्यावरणाचे संवर्धन व संरक्षण करण्याकरिता, जागतिक पायाची संकल्पना राबोर आली. त्याकरिता पर्यावरणासंबंधी जागरणाने शिक्षण आणि सामुदायिक परस्परसहाय अपेक्षित आहे. त्यालाच जागतिक पायाची पर्यावरण हुकमत असे म्हणतात. असे ब्रुन्टलँड (Bruntland) कमिशनने उपजिडीका विकास (Sustainable Development) च्या संदर्भात हुकतीवधियी खालील विवेका मांडले आहेत. हुकमत ही एक सज्जीय, आर्थिक, सामाजिक उत्पादकता, आंतरराष्ट्रीय आणि प्रशासकीय प्रणाली आहे. ज्याच्या जागरणाने परिणामकारक सहभाग अपेक्षित असतो, ठिकाणू पायाची तांत्रिक ज्ञानानुळे अधिकचे उत्पादन घेतले जाऊ शकते, परिस्थितीची फायदा विचारसाकारिता जपला जातो, वित्त व व्यापाराची ठिकाणू सतीध पोचली जाते तसेच ज्यात स्वयंदुःस्तीचे बल असते.

ही जागतिक पायाची पर्यावरण हुकमत प्रभावीपणे सावविषयाची तिला लोकसत्ताक बळवळीत रुपांतरीत करण्याची आवश्यकता आहे जीवे फलीत लोकशिक्षणातून साध्य होऊ शकते. जागतिक पायाची 1970 च्या दशकाअंतर पर्यावरण संरक्षण कार्यक्रमावर भर देण्या प्रवृत्त झाल्याचे दिसून येते. असा सर्वप्रथम प्रयत्न 1972 च स्टॉकहोम परिषदेतून झाला. त्यातूनच संयुक्त राष्ट्रचा पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP) त्यापन झाला. परंतु या परिषदेला केवळ 21 राष्ट्रांनी प्रतिपाद दिला. नंतर 1980 पर्यंत 140 पेक्षा जास्त देश राष्ट्रीय पर्यावरण प्रतिनिधी कार्यालये स्थापन झालीत. 1992 च रिओ डि जॅनेरो येथे भरलेल्या पृथ्वी शिखर परिषदेत 178 देशां 7,000 सदस्य उपस्थित होते. सन 1997 चे कोटो आणि 1998 चे बुचनत एअर्स यातील आंतरराष्ट्रीय प्रयत्नांमुळे जागतिक तापमान कमी करण्याच्या बाबतीत प्रयत्न झाले. सन 1972 ते 2001 सालापर्यंत पर्यावरणसंबंधातील 130 करार झाले. दक्षिण अफ्रिकेतील जोहान्सबर्ग येथे 26 ऑगस्ट ते 4 सप्टेंबर 2002 या काळातच शास्वत व विरह्याई विकासासाठी जागतिक परिषद घेण्यात आली.

पर्यावरण संवर्धन संदर्भात भारतामध्ये उत्तर प्रदेशातील धामोली जिल्ह्यात वृक्षतोड सावविषयासाठी धांदीप्रसाद भट्ट यांच्या नेतृत्वात झालेले विपक्षी आंदोलनाने सर्व जगाचे लक्ष वेधून घेतले होते.

1976 मध्ये भारतीय राज्य घटनेच्या 42 व्या दुःस्तीच्या वेळी पर्यावरण संरक्षणासंदर्भात काही तरतुदीचा समावेश घटनेत करण्यात आला. पर्यावरण संरक्षणाबाबत भारतात पारित झालेले कायदे खालीलप्रमाणे आहेत.

- 1) वनजीव संरक्षण कायदा-1972
- 2) जलप्रदूषण प्रतिबंधक व जलप्रदूषण नियंत्रक कायदा-1974
- 3) वनसंवर्धन कायदा-1980
- 4) हवा प्रदूषण प्रतिबंध आणि हवा प्रदूषण नियंत्रन कायदा-1981

कायदयाच्या आधारे पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न भारतामध्ये होत असला तरी पर्यावरण जनजागरण कार्यक्रम, लोकशिक्षणातून पर्यावरण शिक्षण तसेच विद्यालये, महाविद्यालयांच्या शरारवर देखील पर्यावरण शिक्षणाचा अभ्यासक्रम आवश्यक केलेला असल्यामुळे पर्यावरणासंदर्भात लोकमानसामध्ये जागृती करण्याचा प्रयत्न आजही सुरुच आहे.

पर्यावरण व शास्वत विकास - शिक्षणाची आवश्यकता :

पृथ्वीवरील सजीव दुष्टीच्या दृष्टीने पर्यावरणाचे अत्यंत महत्त्व आहे. संतुलीत पर्यावरणशिक्षण सजीवांचे जीवन सुकर व आरोग्यदायी असून शकत नाही. म्हणूनच दुखाटन महाराज आपल्या अभंगनामच्या म्हणण्यात 'वृक्षवल्ली आम्हा लोकरे' अर्थात वृक्ष, पेली मानवास आप्तासारखे मदतशर आहेत. पूर्वी पर्यावरणासंदर्भात फारसा अभ्यास करण्याची गरज नव्हती. परंतु आज औद्योगिक क्रांतीमुळे व मानवाच्या अतिरिक्त हव्यालापोटी पर्यावरणाचा अतोनात नाश होत आहे. कोणत्याही प्रकारचा मानवी विकृत पर्यावरणाकडे

होण्याक करून करत येणार नाही. म्हणूनच आज पर्यावरण गुणवत्ता कायम ठेवण्याकरिता व विविध मानवी उपयागातील 'विकसित' करण्याकरिता पर्यावरणासंदर्भात शिवाय देण्याची जबाबदारी काळाची गरज बदली आहे. त्या संदर्भात खालील काही मुद्दे पर्यावरण शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करतात.

- 1) निरुध्द व सजीव, पर्यावरण व मानव यांच्यातील परस्परसंबंधी समजून घेण्याकरिता पर्यावरण शिक्षणाची आवश्यकता आहे.
- 2) संतुलित पर्यावरणशिवाय पृथ्वीवरील मानव आरोग्यासाठी जीव जसूद शकत नाही, याचे आकलन होण्यास पर्यावरण शिक्षण भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.
- 3) वनसंपत्ती, जलसंपत्ती, खनिज संपत्ती तसेच वातावरणातील ओझोन, प्रचलणू यांचे मानवी जीवनातील महत्त्व जाणून घेण्यासाठी पर्यावरण शिक्षणाची आज आवश्यकता आहे.
- 4) विसर्जक ताल क्रियाशील राहण्याच्या दृष्टीने मन, जल व वायूंचे महत्त्व समजल्याकरिता पर्यावरण शिक्षण महत्त्वाचे आहे.
- 5) पर्यावरणाचे दुष्परिणाम जनमानसांपर्यंत पोहचविण्याकरिता व संदर्भात जनजागृती करण्याकरिता पर्यावरण शिक्षण आवश्यक आहे.
- 6) पर्यावरणाच्या समस्येचे मुळ असलेल्या अतिरिक्त लोकसंख्येकडून जाणीव वृद्धीलात करण्याकरिता पर्यावरण शिक्षण महत्त्वाचे आहे.
- 7) 'जगा आणि जगू या' हा मुलमंत्र सर्व मानवी समाजाच्या पोहचविण्याकरिता पर्यावरण शिक्षण काळाची गरज होवूच बसले आहे.

असाप्रकारे बेसुमार जंगलतोड, वायु प्रदूषण यामुळे ओझोन थरात होवू लागलेला हाय वांशविण्याकरिता व शास्वत विकसनासाठी

मानवी विद्येच्या जगण्याची तत्सूद करण्याकरिता आज पर्यावरण शिक्षण आणि शास्वत विकास ह्या दोन्ही संकल्पनांचा विचार करण्याशिवाय तरणोपाय नाही. अव्यया आज पेट्रोलकरिता होणारे शुद्ध उठा पाण्याकरिता करणे लागेल. याची दखल घ्यावी.

संदर्भग्रंथ सूची :

1) डॉ. विजय कुमार तिवारी	:	पर्यावरण और परिस्थितीचा
2) जोहटापूरकर, जवाहर चौधरी	:	पर्यावरण जाणीव जागृती
3) डॉ. टी.व्ही. भावसार	:	पर्यावरण प्रदूषण
4) ए.ए.डी.बके, डॉ.डी.जे.पाटील	:	पर्यावरणशास्त्र
5) जलिझाद, अहिरराव व इतर	:	पर्यावरण विज्ञान
6) श्रीपाद देशमुख	:	पर्यावरणाची ओळख
7) श.स. चौधरी	:	पर्यावरण व आर्थिक क्रिया
8) अहिरराव वा.र., धापटे सं. सा.	:	पर्यावरण विज्ञान

पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास

डु. शर्दा बा. देशपांडे

स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महर्षि
ता. तिवस्ता जि. अहमदनगर

“शिक्षणाशिवाय व्यक्ति विकास नाही.”

“व्यक्तिविकासाशिवाय समाज विकास नाही.”

“समाज विकासाशिवाय राष्ट्रविकास नाही.”

“राष्ट्रविकासा शिवाय विश्वविकास नाही.”

एकुण शिक्षण हे व्यक्तीपासून ते विश्वाच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक साधन आहे. शिक्षणाचा विकास फार झपाट्याने झाला व ज्ञानाचा स्फोट होऊन शिक्षणाच्या विविध शाखा निर्माण झाल्या. त्यामध्ये

- १) मूल्यशिक्षण
- २) लोकसंख्या शिक्षण
- ३) निरंतर शिक्षण
- ४) पर्यावरण शिक्षण
- ५) संगणक शिक्षण
- ६) दूरस्थ शिक्षण

पर्यावरण -

जगामध्ये पर्यावरणाच्या अध्ययनास, अभ्यापनास फारच प्राप्ती झाले आहे. पर्यावरण वाचवा, पर्यावरण वाचवा, नेहमी अन्वेषण एकाचला देते पर्यावरण हा शब्द अलिकडे सर्वांच्या जिज्ञासुत्वात आला आहे. सामान्य माणसापासून राज्यकर्त्यांपर्यंत, विद्यार्थ्यांन्ये शास्त्रज्ञांपर्यंत ह्या विषयाला महत्त्व प्राप्त झाले म्हणून के.जी. पासून

पर्यावरण हा विषय शिकविला जातो.

पर्यावरण शिक्षण - संकल्पना

पुरावातील पृथ्वीवरील मानवाच्या गरजा अत्यंत कमी होत्या ती शार पशुसारखाच जंगलात राहत होता. त्यामुळे त्याच्या कुठी पर्यावरणाचा काळजी नव्हत्या. परंतु औद्योगिक क्रांतीनंतर मानवाने वेगळे प्रगती केली. मानवी जीवन सुखी करण्यासाठी विज्ञान व संश्र्ज्ञानात प्रगती केली.

नैसर्गिक साधन सामग्रीचा वारेनाप वापर केला. त्यामुळे वेगवेगळ्या समस्या निर्माण झाल्या. जलप्रदूषण, वायुप्रदूषण, भू-प्रदूषण, ध्वनी-प्रदूषण, जलजल बागींग, हरीतगुरू परीणाम, जोड्रोले पायूचा शय, आपत्तवर्जात अशा विविध समस्या निर्माण झाल्या. आता हे प्रदूषण मानवाच्या हाताकडचे येत्यामुळे मानवावर आपत्ती येऊ शकते याची जाणीव मानवाला झाली व त्यामुळे पर्यावरण शिक्षणाची संकल्पना निर्माण झाली व १९६० म्हणून पर्यावरण शास्त्रज्ञ हा स्वतंत्र विषय उदयास आला.

“पर्यावरणाशी संबंधित असलेले शिक्षण म्हणजे पर्यावरण शिक्षण” असायला भोवतालच्या सर्व घटकाना ते स्पर्श करते म्हणून ते सर्वसमावेशक आहे. आता पर्यावरणीय प्रश्नावर मात करायची असेल तर पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे वेगळ्या भावी पौढीला जाणून करून पर्यावरण शिक्षणातून शाश्वत विकास साधता येईल.

निसर्ग शिक्षण -

पृथ्वीवरील माणसाच अस्तित्त्व निसर्गावर अवलंबून आहे. पृथ्वीवर माणूस असला तरी निसर्ग फळतपुलत राहिल. पन्तु निसर्ग वसला तर माणसाला जगता येणार नाही म्हणून शाश्वत विकास कटावचा असेल. करणमस्वरुपी विकास करायचा असेल, तर निसर्ग शिक्षण शिवाय समाज नाही.

रविद्वनाथ टागोर नांनी सुद्धा निसर्गातूनच विद्यार्थ्यांना शिक्षण द्यावे असे सांगितले आहे. त्याच्या मते निसर्ग हाच खरा शिक्षक.

“निसर्गातील विविध संकल्पनाद्वारे दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे

निसर्ग शिक्षण होय

आज आपल्या देशातील भावी पीढीला पर्यावरण शिक्षणाचे व निसर्ग शिक्षणाची आवश्यकता आहे. भावी पीढीला निसर्गातील प्रत्येक जीव जंतूच्या विकासास पाहिले जाणे, पाणी, प्राणी, वनस्पती, नैसर्गिक संपदा इत्यादी गोष्टीबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीव जागृती जागृत करणे पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास.

आज शाश्वत विकासापासून दूर जात आहोत. नवे नवे वीज आले, गाड्या आल्या, हातात मोबाईल आला, बगले व इनांश्टी सहील्या. म्हणजे खरा विकास नव्हे. आपल्या विकासाच्या कल्पनेत खोब्या आहेत. कोणत्याही विकासात राष्ट्रीय भावना नसेल तर विकासाला काही अर्थ नाही. प्रत्येक विकास कामाला पर्यावरणाकडे व निसर्गाकडे विचार ह्या.

देशाचा खरा अर्थाने विकास करायचा असेल तर पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षणातूनच शाश्वत विकास करता येईल.

शाश्वत विकासाची संकल्पना -

शाश्वत विकासाची संकल्पना दोन दशकापूर्वीच विकसित झाली. शाश्वत विकास या शब्दाचा सर्वप्रथम वापर जागतिक संतुलन रणनीति (World Conservation Strategy) मध्ये इ.स.न. १९८० ला केला गेला. या पिढीच्या गरजा पूर्ण भागविण्यासाठी निसर्गातील विविध संपदा क्षमतेला कोणत्याही धाका न पोहोचता लोकांच्या आजच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.

पर्यावरणातून होणाऱ्या विकास हा शाश्वत असावा, परंतु जो विकास होत आहे तो अशाश्वत आहे, क्षणीक आहे. नैसर्गिक संसाधनांचे वारेमाप वापर, वृक्षतोड, औद्योगिकीकरण वाढती लोकसंख्या अशा अनेक कारणामुळे एक दिवस नैसर्गिक साधनसंपदा, पाणी, शुध्द हवा संपत आहे. त्यासाठी आताच पर्यावरण शिक्षणातून, निसर्ग शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीव जागृती करणे आवश्यक आहे.

पर्यावरणातून निसर्ग शिक्षणातून खऱ्या अर्थाने विकास सकारण होईल तर आपण शाश्वत विकासासाठी उपाय योजना करू पाहिजे.

पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षणातून शाश्वत विकासासाठी उपाय योजना - शाश्वत विकासासाठी खालील उपाय योजना करणे आवश्यक आहे.

- 1) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संवर्धन करणे.
- 2) ऊर्जा संधानांचा योग्य वापर करणे.
- 3) लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण.
- 4) शाळेमध्ये विविध अभ्यासपूरक कार्यक्रम राबविणे.
- 5) वृक्ष लागवड व वृक्ष संवर्धन करणे.
- 6) पार्लोट व्यवस्थापन व जलसंवर्धन करणे.
- 7) रेलीचा शाश्वत विकास करणे.
- 8) पर्यावरण विषयक प्रदर्शने, पर्यासत्रे, व्याख्याने आयोजित करणे.
- 9) पृथ्वीचे वाढते तापमान कमी करणे.
- 10) घनाकचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे.
- 11) पृथ्वीची पोषण क्षमता कायम ठिकतून ठेवणे.
- 12) सत्कारी योजना राबविणे.
- 13) समाजात जाणीव जागृती करणे.
- 14) पर्यावरणावर काम करणाऱ्या संघटनेची स्थापना करणे.
- 15) पर्यावरणीय समस्यांबाबत लोकांना जागृत करणे.
- 16) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संवर्धन करणे.

नैसर्गिक साधन संपत्तीचा भनकाने अवैधित वापर केल्या तर शाश्वत विकास साधता येईल. म्हणून पर्यावरण शिक्षणातून नैसर्गिक साधन संपत्तीचे महत्त्व सांगणे आवश्यक आहे.

२) ऊर्जा साधनाचा योग्य वापर

ऊर्जा साधनाच्या ज्वलनाचे किंवा वापराने मानवाला विविध कामे करायला शक्ती मिळते. म्हणून ऊर्जा साधनाचा व्यवस्थित वापर करणे गरजेचे आहे.

३) लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण

लोकसंख्या वाढीमुळे अनेक प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. म्हणून वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालणे व त्यासंबंधीचे शिक्षण व त्यासाठी कडक कायदांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

४) शाळेतून विविध अभ्यासपूरक कार्यक्रम राबविणे

भावी पिढीला पर्यावरणाविषयी आस्था वाटावी, निसर्गावरून जाणून घ्यावी म्हणून शाळेत विविध अभ्यासपूरक कार्यक्रमां आयोजित करावे.

- ◆ पर्यावरण दिन, वसुंधरा दिन, जागतिक ओझोन दिन, जागतिक लोकसंख्या दिन,
- ◆ पर्यावरण विषयक वक्तृत्व, निबंध, चित्रकला स्पर्धेचे आयोजन करणे
- ◆ वृक्षदिंडी काढणे
- ◆ पथनाट्य सादर करणे.
- ◆ वृक्ष लागवड करणे त्याचे संवर्धन करणे आणि पर्यावरण सहल काढणे.

५) वृक्षलागवड व वृक्ष संवर्धन करणे

वृक्ष आपल्याला प्राणवायू देतात, वृक्ष नसतील तर शुद्ध हवा मिळत नाही व आपण जगू शकणार नाही म्हणून वृक्ष लागवड व वृक्ष संवर्धन करणे गरजेचे आहे.

६) पाणलोट व्यवस्थापन व जलसंवर्धन करणे

आपल्या डोंड्यासमोर पाणी, माती वाहत जाते, म्हणून 'माती अडवणे' हे काम करणे गरजेचे आहे.

पाणी जोरवा' असे पाणलोट व्यवस्थापनाचे कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये शेततळी, विविध बंधारे, पाझर तलाव, मातीचे उबे बंधारे आवश्यक आहे. तसेच वाहून जाणारे पाणी उबवून जलसंचयन करावे. त्यामुळे जमिनीची पाण्याची पातळी वाढते. उदा. छतावरील पाणी विहिरीत सोदणे त्यामुळे सुध्दा पाण्याची पातळी वाढते.

७) शेतीचा शाश्वत विकास करणे

शेतीमध्ये रासायनिक खताचा अती प्रमाणात वापर केल्यामुळे सुपीक जमिनीचे पडीत जमीनीत रूपांतर होत आहे. म्हणून रासायनिक खताऐवजी सैदीय खताचा वापर करून शेतीचा शाश्वत विकास करावा.

८) पर्यावरण विषयक प्रदर्शने, चर्चासत्रे, व्याख्याने आयोजित करणे

पर्यावरण विषयक प्रदर्शने, चर्चासत्रे, व्याख्याने आयोजित करून पर्यावरण तज्ज्ञांनी मार्गदर्शन करावे.

९) पृथ्वीचे तापमान कमी करणे

पृथ्वीचे तापमान कमी करणे राखण्यासाठी पर्यावरण व निसर्ग रक्षणातून लोकांना जागृत करणे आवश्यक आहे. नाहीतर पृथ्वीवरील १ डिग्री सेंटीग्रेड एवढी तापमानवाढ पृथ्वीवर हाहाकार माजू शकते.

१०) घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे

जो जमीनीवर कचरा पडून असतो त्या कचऱ्यापासून खत तयार करणे उदा. कॉम्पोस्टखत, नॅडेम कॉम्पोस्ट खत, कचरा गोळा करून वृक्ष जाळण्या ऐवजी कचऱ्याची होळी करणे.

११) पृथ्वीचे घोषणक्षमता जाणून टिकवून ठेवणे

१२) सरकारी योजना तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचविले. पर्यावरण संवर्धन व निसर्ग संवर्धनाविषयी ज्याकधी सरकारच्या कल्याणकारी योजना आहेत त्या कागदोपत्री न ठेवता त्या योजनांना गावातील तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचविले आवश्यक आहे.

तदा ग्रामस्वच्छता व्यवस्थापन, तटामुक्ती व्यवस्थापन, वीजेज योजना, एकव्यक्ती एक झाड कार्यक्रम, घन कचरा व्यवस्थापन परसबाग योजना राबदिणे.

- १३) समाजात जाणीव जागृती करणे
- १४) पर्यावरणावर काम करणाऱ्या संघटनेची स्थापना करणे
- १५) पर्यावरणीय समस्याबाबत लोकांमध्ये जाणीव जागृती करणे

निष्कर्ष -

- १) पर्यावरण व निसर्ग शिक्षणातून जाणीव जागृती करून शाश्वत शिक्षण सध्या देवू शकतो.
- २) भावी पीढीमध्ये निसर्गाबद्दल पर्यावरणाबद्दल आवड निर्माण होणे गरजेचे आहे.
- ३) पर्यावरण व निसर्ग शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका महत्वाची आहे.
- ४) नैसर्गिक साधन स्मृतीच्या मर्यादीत वापर करायला शिकविणे आवश्यक आहे.
- ५) पर्यावरणाचा हास रोखण्यासाठी व देशाच्या विकासासाठी पर्यावरण शिक्षणाची निसर्ग शिक्षणाची आवश्यकता आहे.
- ६) सामान्य जनतेमध्ये पर्यावरण शिक्षणाचा प्रसार करणे गरजेचे आहे त्यांच्यामध्ये अजूनही याविषयी जाणीव जागृती दिसत नाही.

शिफारशी -

- १) सरकारच्या कल्याणकारी योजना कागदोपत्रे न ठेवता जनसामान्य पर्यंत पोहोचवीणे आवश्यक आहे.
- २) वृक्षतोडीबाबत कडक कायदे असावेत. मुसती कायदे नको तर त्या अमलबजावणी होणे सुद्धा आवश्यक आहे.
- ३) पर्यावरणावर निस्वार्थपणे काम करणाऱ्या व्यक्ती, संस्था यांच्यासाठी पर्यावरण पुरस्काराची, शिष्यवृत्तीची सोय असावा.
- ४) पर्यावरणाच्या समस्यांविषयी अजूनही जाणीव जागृतीची गरज आहे.
- ५) पर्यावरणातून शाश्वत विकास साधण्यासाठी सर्वच स्तरातील व्यक्ती पाऊले उचलणे गरजेचे आहे. ते फक्त सरकारचे काम नव्हे.
- ६) येणाऱ्या भावी पीढीमध्ये पर्यावरण मूल्य शिकवून शिकविण्याची गरज आहे.

समारोप -

जशा तऱ्हेने पर्यावरण व निसर्ग शिक्षणाद्वारे आपला समाजाचा, राष्ट्राचा व देशाचा शाश्वत विकास होईल व तेव्हाच आपला भारत देश जागतिक महासत्ता बनेल व ए.पी.जे. अब्दुल कलामाचे स्वप्न साकार होईल.

संदर्भ ग्रंथसूची -

- १) बरधडे, सुरेशचंद्र (२००४), 'पर्यावरण रक्षण शिक्षण आणि ग्रामविकासाचे प्रयोग, पुणे वनश्री प्रकाशन
- २) चारपुते, विठ्ठल, (२००५) 'पर्यावरणशास्त्र', नागपुरे, पिंपळपुरे प्रकाशन
- ३) कस्तुरे, प्रविणकुमार (२००८) 'पर्यावरण शास्त्र', नागपूर दसमर्थ प्रकाशन
- ४) शरसनैस, हेमलता (२००७), पर्यावरण शिक्षण, पुणे, नित्य नूतन प्रकाशन

पर्यावरण शिक्षण व निसर्गशिक्षण आणि शाश्वत विकास

डॉ. मीना कृ. पटिल
सहायक प्राध्यापिका
श्री. शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय, अहमदनगर

प्रास्ताविक :-

सर्वात्म्यात्म्यपणे पर्यावरण ही संकल्पना निसर्ग या अवधारणेपेक्षा उच्च मानली जाते. त्यामुळे पर्यावरण ही प्राकृतिक आणि जैविक संकल्पना आहे ज्यामध्ये पृथ्वीवरील जैविक व अजैविक घटक समाविष्ट होतात. जैविक घटकांचे पृथ्वीवरील अस्तित्व निसर्गशास्त्रातून स्पष्ट अशा संतुलित परिसंस्कार अचलंभूत आहे. विविध परिसंस्कारांच्या रचनात निसर्गनियमावर आघातभूत असतो. पृथ्वीवरील सर्वांत उच्च अस्तित्वाची परिसंस्कारांमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण गुणधर्म झालेले असते. त्यांच्या अचलंभूत त्यांच्या होत असलेल्या अनियोजित व अनियंत्रित वापराने परिसंस्कारांचे संतुलन विघटित होते. त्याचा परिणाम पर्यावरणाचा वास्तविकता होते. पर्यावरणातील मानवाच्या अतिरेकी हस्तक्षेपाने प्रदूषण, वायूदूषण, उर्जादूषण, वृक्षतोड, अवर्षण, ओझोनक्षय इत्यादीसारख्या भयानक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

पर्यावरणाचा अर्थ :-

सृष्टीव्यवस्था व-याचशा सजीव गोष्टींची निर्मिती झाली आणि कोणत्याही सजीवाची निर्मिती, वृद्धी व नाश या नैसर्गिक प्रक्रिया आहेत. आपल्याभोवती हवा, पाणी, कळसपती, प्राणी, जमीन, सूर्य इत्यादी अशा विविध गोष्टी आहेत. मानवाभोवती असलेल्या या सर्व नैसर्गिक गोष्टींचा पर्यावरण म्हणता येईल. पर्यावरण म्हणजे सभोवतालचा

पर्यावरण होय. त्यात अनेक सजीव, निर्जिव, नैसर्गिक आणि मानव निर्मित अशा अनेक घटकांचा समावेश होतो.

पर्यावरण म्हणजे व्यक्तित्व विकसनावर परिणाम घडवून आणणारी अनेक घटक असून या सर्व घटकांचा व त्यांच्या परिणामाचा मानवी जीवनाच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे म्हणजे पर्यावरण होय.

पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण :-

मनुष्याचे शरीर आप,तेज, वायु, पृथ्वी व आकाश यासारख्या अणुव्यवस्थांनी बनलेले आहे. म्हणजे मानव हा पर्यावरणाचेच अपत्य आहे. निसर्गाच्या किमवेतून उदयाला आलेला मानव निसर्गाच्या अणुव्यवस्थावर मोठ होऊन अखेर निसर्गाच्या कुलीनत्व विसावतो आणि त्याच्याशी एकठांय होतो. मानव व पर्यावरण हे दोन्हीही एकमेकांचे पूरक घटक आहेत. मानवाच्या जन्मपाण्यात निसर्गाचे घटक मोठे योगदान आहे. याचरून मानव व निसर्ग यांचे अटुट नाते अस्तित्वाचे निदर्शनास येते. 'निसर्ग माझा सखा सोबती, जवळ उपकार त्याचे मानवावरती.' निसर्ग हा शब्द अतिशय व्यापक आहे. निसर्गात वृक्ष, वेळी, पशुपक्षी, नद्या, समुद्र, चटखंड या सर्वांचा समावेश होतो. निसर्गशिक्षण मानवाला जीवन जगणेच शक्य आहे आणि म्हणून निसर्गाचे रक्षण करणे ही आज काळाची गरज ठरली आहे. पर्यावरणाची रूपरचना दिवसेंदिवस बदलत आहे. आजचे विद्यार्थी उद्याचे नैसर्गिक आहेत आणि त्यांना पर्यावरणाविषयी ज्ञान देणे अत्यंत गरजेचे आहे. पर्यावरणाच्या संरक्षणेचे, स्वरूपाचे आणि विविध पैतृके सर्वकाळ ज्ञान प्रत्येक व्यक्तिला दिले, तरच पर्यावरणाचे संवर्धन करणे शक्य होईल. निसर्ग हा एक अवमोल ठेवा आहे. तो एका पिढीपर्यंत अवाचित ठेविले तसेच चेपा-या पिढ्यांच्या गरजा भागविण्यास सक्षम राहिल या बाबीची दक्षता प्रत्येकाने घेणे आवश्यक आहे.

विकासाने मानवाला मुक्त हस्ताने अनेक गोष्टी करता येऊ शकतात. पण मानवाने त्यांचा अवास्तव व अतिरेकी वापर केला. त्यामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाचे संतुलन बिघडून गंभीर अशा पर्यावरणीय आव्हाने मानवाला तोंड द्यावे लागत आहे. नैसर्गिक साधन संवर्धन करणाऱ्या वापर निर्माण झाली आहे. वृक्षारोपण व वृक्षारोपण करणे, जंगलांचे संवर्धन, पुनर्ज्वीकरणीय उर्जा साधनांचा वापर, पडीक जमीनीच्या ठिकाणी वनीकरण, जैविक वायूचा इंधन म्हणून वापर, सेतीसाठी रासायनिक खते व कीटकनाशकांपेक्षा जैविक खतां वनस्पतींचा वापर इत्यादी उर्वरित अवशेषांचा खत म्हणून वापर वाहनांचा नवीन वापर, सौर उर्जा वापर, भूगर्भातील पाण्याचा वापर वाढवा म्हणून पावसाचे पाणी अडवून ते जमिनीत तिरपा पाण्याची नासाडी टाकणे तसेच वायुप्रदूषण, जलप्रदूषण, धुक्याचे प्रदूषण, घनकचरा प्रदूषण होऊ नये म्हणून काळजी घेणे. अशा प्रकारे नैसर्गिक साधन संपदेच्या संवर्धनात मोलाची भर टाकण्यास मानवाला भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली जाते. मानवाच्या सुयोग्य कृतीद्वारे त्याच्या निसर्गाप्रती कृतार्थ भावनेतून, त्यागातून, संयमातून नैसर्गिक साधन संपदेचे संवर्धन घडून येईल आणि तिचे अस्तित्त्व नैसर्गिक पिढ्यांपर्यंत टिकू शकतील. नैसर्गिक साधन संपदेचे संवर्धन करणे प्रत्येकाचे नैतिक कर्तव्य आहे व त्याचे पालन करणे अत्यंत गरजेचे आहे. अन्यथा पृथ्वीचा पर्यायाने मानवाचा विकास अटळ आहे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना :-

शाश्वत म्हणजे कायम राहणारा. निरंतरपणे किंवा अखंडपणे चालणारा आणि विकास म्हणजे वाढ किंवा वृद्धी. अर्थात शाश्वत विकास म्हणजे वर्षानुवर्षे अखंडपणे चालू राहिल अशा विकास. शाश्वत विकास म्हणजे नुसती वाढ नव्हे तरच विकास हा शब्द संकल्पना

विकासात अशा दोन्ही स्वल्पाची वृद्धी दर्शवितो. विकास ही संकल्पना वापक स्वल्पाची असून या संकल्पनेत समाविष्ट काही गोष्टी पुढीलप्रमाणे आहेत.

- दरबोई चालनात काढ
- उत्तम जीवनशैली प्रचाराची संधी
- स्वास्थ्य आणि पोषण सहाय्य सुधारणा
- शैक्षणिक सहाय्य सुधारणा
- नैसर्गिक संपदांची समृद्धता आणि पालनपद्धत
- कल्पनांचे विवेकपूर्ण निरक्षण
- मानव अधिष्ठाणेची सुधारणा
- निसर्गाचे आणि नैसर्गिक संपदांचे संवर्धन
- जीवनाच्या गुणवत्तेत सर्वोच्च स्वल्पाची वृद्धी
- जीवनात सुख, समृद्धी आणि शांतीची प्रवृत्ती

आपणासाठी उपलब्ध असलेल्या सर्व प्रकारच्या नैसर्गिक संपदांना हानी न पोहोचवता त्यांचा विवेकपूर्ण उपयोग करून विकास शाश्वत विकास साधता येतो. शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणीय घटक, आर्थिक घटक, सामाजिक घटक आणि मानवीय घटक यांच्या विचार करावा लागतो. "जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगांद्वारे शाश्वत विकासाची व्याख्या पुढील प्रमाणे आहे. "Sustainable development as meeting the needs of present without compromising the ability of future generations to meet their needs." "भावी पिढीच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या पर्यावरणाच्या समतोल राखणे न करता वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजेच शाश्वत विकास होय." प्रदेशातील नैसर्गिक आणि भौतिक परिस्थिती, नैसर्गिक संसाधने, पर्यावरण, लोकसंख्या इत्यादी घटकांचा सखोल अभ्यास करून पर्यावरणीय घटक तसेच नैसर्गिक संसाधनांचा नवीन वापर करणारी नवीन जीवनप्रणाली जातमानत करणे म्हणजेच शाश्वत विकास होय.

पर्यावरणाचा विकासाशी संबंध :-

मानवाला जगण्यासाठी आवश्यक अशी सर्व संपदांचे आपण आपले पर्यावरणापासून प्राप्त होतात. उद्योग आणि वनवनांमध्ये जीव जगण्यासाठी अन्न, पाणी, राने, वन्यजीव, फळे-फुले, निवारा, वस्त्रे इत्यादी सर्वच बाबी आपण पर्यावरणापासून प्राप्त होतात. एवढेच नव्हे तर जैविक विविधतेचा निर्माण होणारे विकासाचे पदार्थसुद्धा पर्यावरण स्वतःमध्ये सामावून घेऊन अर्थात पर्यावरण जेवढ्या सुस्थितीत असेल तेवढ्याच विकासाचा वेग होईल. सामान्य स्थितीत आपण भौतिक विकासासाठी खूपच जागरूकता घ्यावी लागते. पर्यावरणाच्या संदर्भात दुर्लक्ष करणे म्हणजेच विकासाची दीर्घकालीन आणि शाश्वत स्वरूपाचा असू शकतो. आज मनुष्य साधत असलेला विकास तात्कालिक स्वरूपाचा आहे, कारण तो पर्यावरणाच्या -हातावर आधारलेला आहे.

आपण साधत असलेला विकास शाश्वत आहे किंवा नाही याचा विचार करण्याची संपूर्ण जबाबदारी मानवाचीच आहे कारण मनुष्य आपल्या हस्तक्षेपानुळे निसर्गात बदल घडवून आणित जगणे निसर्गाच्या मानवाची भूमिका केंद्रीय स्वरूपाची आहे. त्याच्या मर्यादा वैविध्यपूर्ण आणि अनन्यद्वय आहेत. आपल्या गरजा भागविण्यासाठी मनुष्याने आपल्या पर्यावरणाचा सकारात्मक वापर केला तरच शाश्वत विकास शक्य आहे.

शाश्वत जीवनशैलीसाठी संपदाचा योग्य वापर :-

मानवाने निसर्गाचा पूरपूर उपयोग घेतला परंतु त्याने निसर्गाचे अजिबात विचार केलेला नाही. त्यातून पर्यावरणाबाबतचे विविध प्रकारचे जसे दुष्काळ, उपासमार, कुपोषण, पर्जन्यमानातील घट, प्रदूषण, भूकंप इत्यादी निर्माण झालेले आहेत. मानव नैसर्गिक साधन संपदा अतिरेकी वापर करीत असून ती संपदा मोठ्या प्रमाणावर दुर्बल बनवितो आहे. सर्व लोकांचे जीवन सुखी व सुसह्य बनविण्यासाठी समता निसर्गात आहे. पण या नैसर्गिक साधनसंपदेचा योग्य वापर करणाऱ्या गरज आहे. पुनर्नवीकरणीय व अपुनर्नवीकरणीय संपदांचे संवर्धन व योग्य वापर शाश्वत जीवनशैलीसाठी

शाश्वत आहे. निसर्गाच्या चौकटीत राहून निसर्ग नियमांचे पालन करून आर्थिक विकास करण्याचे शाश्वत जीवनशैली आत्मगत होते. विकासाची परिस्थितीत वृशालागवड व संवर्धन, नैसर्गिक साधन संपदाचा योग्य वापर, जलसंयोजन, रासायनिक खाते, क्रीडाकलातून व अविद्यमानतेत पुनर्नवीकरणीय वापर करणे अशी आणि पर्यावरण संतुलनाबाबत जनजागृती करणे गरजेचे आहे.

शाश्वत विकासाचे उपाय :-

शाश्वत विकासाची अशी मान्यता आहे की, योग्य तांत्रिकज्ञान आणि सामाजिक व्यवस्थेद्वारे परिसंस्थेतून किंवा पर्यावरणातून पर्याय प्राप्त करून घेऊन संपदांची पूर्तता होऊ शकते. ज्यामुळे मानवी समाजाची वर्तमानकालीन व भविष्यकालीन गरजांची पूर्तता करू शकते. शाश्वत विकास हा पर्यावरणाच्या सकारात्मक संवर्धनावर जोर देतो.

पृथ्वीवरील सर्व नैसर्गिक घटकांपैकी ज्या ज्या घटकांचा मानवाला प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्ष उपयोग होतो. त्या सर्व बाबी मानवाने व्यवस्थित वापरल्यात म्हणजे सुयोग्य विकास साधता येईल. पर्यावरण सुस्थित, स्वच्छ आणि मुणवत्तापूर्ण असेल तरच मनुष्याचे अस्तित्त्व कायम

सहीत अन्वया नाही. पर्यावरणापासून मनुष्याच्या सर्व गरजा बळकट तर बदलत्या पर्यावरण युद्ध सजीतांनी केलेली नाही सध्या आणि त्यांच्याकडून करण्यात आलेल्या संघर्षांमुळे लवकरच हे हेव शक्यत विकसनाचे सूत्र होच.

संघारोप :
पर्यावरणाचे महत्त्वाचे घटक अनेक प्रकारचे असतात त्यांचा उपयोग व परिणाम सर्वच सजीवसृष्टीवर व विशेषतः मानव जीवनावर होत असतो. पण मानव समाज निर्माण केली, जीव मिळवून नवी साधने बनवितो व या सर्वांच्या साहाय्याने पर्यावरणाचा जबाबदार जास्त वापर केवळ स्वतःसाठी करण्याचा स्वार्थीपणा दाखवितो. निसर्गाकडून मानवाला असंख्य देणग्या साधनसंपदेच्या स्वरुपात मिळालेल्या आहेत. पण केवळ स्वार्थीमुळे मानवाने या देणग्या पर्याप्त व उचित लाभ न घेता त्यांचा अधिवेत्तीपणे अवसाद घेतो. त्यामुळे या साधनसंपदेचे अस्तित्त्व धोक्यात आते व आपले पर्यावरण हा आपल्या पूर्वजांचा अन्नगोल घट्ट होऊन आपल्या भावी पिढ्यांचा ठेवा आहे व आपण पर्यावरणाचे लक्ष नसून, विश्वस्त आहेत ही भूमिका स्विकारून प्रत्येक लक्षा घेऊन विवेकाने वागले तरच शाश्वत विकास शक्य आहे. विज्ञान तंत्रज्ञानावर आधारित उपाययोजना राबवितांना निरंतरच सैल पावित्र्य जोपासणे गरजेचे आहे. त्यासाठीच शाश्वत विकासाची रचना निर्माण झाली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची -

1. डॉ. मांडारकर, के.म. (2006) पर्यावरण शिक्षण, नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे
2. डॉ. धारपुरे, विठ्ठल (2007) पर्यावरण शास्त्र, पिंपळपुरे अँड स पब्लिशर्स, नागपूर
3. प्रा. अहिरराव, व.ए. आणि अन्य (1993) पर्यावरण विज्ञान, निराली प्रकाशन, पुणे
4. डॉ. शेवतकर, शारदा (2002) उपयोजित पर्यावरण शिक्षण, सुरभार प्रकाशन, लातूर
5. डॉ. गोयल, एम्.के. (2003) पर्यावरण शिक्षा, विनोद पुस्तक मंदिर, जयपूर

A Study of Environmental Awareness level of Teachers With Reference to Sustainable Development.

- Ms. Sarita S Ogale,
Lecturer, G. H. Raisoni International
Academy for Creative Teaching, Nagpur.

INTRODUCTION :

Sustainable development is seeking to meet the needs of the present without compromising those of future generations. Sustainable development is a pattern of resource use that aims to meet human needs while preserving the environment so that these needs can be met not only in the present, but also for future generations.

"Environmental sustainability is development that meets the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs."

World Commission on Environment and Development. Our Common Future. (1987).

Education for sustainable development must continue to highlight the importance of addressing the issues of natural resources (water, energy, agriculture, biodiversity) as part of the broader agenda of sustainable development.

The efforts to environmentalize teaching - learning in schools started way back in the 1960's and environmental concerns started to be reflected in curricula and text-books.

The **National Policy of Education, 1986** identifies 'Protection of the Environment' as a value which must form an integral part of curricula at all stages of education. The policy states-

"There is a paramount need to create a consciousness of the Environment. It must permeate all ages and all sections of society, beginning with the child. Environmental consciousness should inform teaching in schools and colleges. This aspect will be integrated in the entire educational process."

The National Council of Educational Training and Research (NCERT) in India, has, in the last two decades, not only developed textbooks and teacher guides incorporating environmental concerns, but also prepared guidelines for preparation of textbooks.

The Honorable Supreme Court of India in 1991 made environment education compulsory at all levels of education.

The importance and need for environmental education can hardly be stressed at present. In order to protect and conserve the environment, enabling people to lead quality life, emphasis has been given to environmental education in both formal and non-formal systems of education. In formal system of education, teachers can play an important role in educating their students about environment related issues, which is possible only when the teachers themselves have mastery over environmental awareness. Environmental awareness of teachers plays a very important role in developing the environmental values among the students.

Teaching society should know how to behave responsibly towards the environment as it lies at the core of education for sustainable development. Teachers should be equipped to help pupils identify and think about the complexities of issues from the perspectives of all stakeholders.

The present study is aimed at identifying the levels of awareness among teachers of Nagpur city in Maharashtra. Although the author had a contention that the respondents would differ on demographic variables such as gender, subject base, age and school types, it was not possible to hypothesize either in directional or alternative hypothesis form about their significant difference, due to non-availability of sufficient time.

OBJECTIVES

- ♦ To find out the awareness level of teachers about Environmental and Environmental Education.
- ♦ To compare the awareness level of teacher gender wise, age group wise, on basis of type of school, category of teachers and on basis of science graduate/ post-graduate teacher and other subject faculty graduate / post-graduate teachers about environment.
- ♦ To find out the opinion of teachers about Environmental Education.

METHOD

Sample - The sample for the present study consisted of 40 school teachers (13 male and 27 female) teaching to different classes in different government/aided and private schools of Nagpur city Maharashtra. Teachers teaching different subjects like Science, Social Studies, Mathematics, Languages and environment science, etc. and to different classes were randomly selected as the sample for the study.

Tools Employed - A self made tool consist of 60 statements/questions having two options YES and NO to respond was used for data collection. There were both positive and negative statements to avoid monotony. The respondents were asked to put a right mark (✓) on any one option for each statement to answer and express their opinion. The researcher tried to cover maximum major dimensions of environmental awareness to assess the environmental awareness of teachers like, pollution, population, conservation, current problems related to environment, role of teacher, teaching skills and environmental education, etc.

Procedure of data collection - The researcher personally communicated with some teachers, to some teachers the questionnaire was send by email and to some teachers the questionnaires were passed on through other teachers. Total 50 questionnaires were distributed out of which 47 were received back. After rejecting the incompletely attempted questionnaire finally the number of completely attempted questionnaire remains was 40 in all. Thus, the final sample of study was 40 teachers.

Statistical Analysis

After collection of data, statistical analysis of the collected data was done. For this a scoring key was prepared. Scoring: '1' mark was given for each correct answer and '0' for every incorrect answer according to answer key. The teachers then graded on the basis of scores obtained by them with reference to following table No. 1

TABLE NO. 1

Grade	Awareness/Knowledge Level	Range of Scores	Range of Percentage
I	Very Good	55-60	91-100
II	Good	43-54	71-90
III	Average	31-42	51-70
IV	Poor	19-30	31-50
V	Very Poor	0-18	Below 31

Though the teachers holding and not holding professional education were also taken as a variable for study but as the sample no.1, the grade are from I to V but there were no respondents in Grade I and V, thus the columns for these two grades are not shown in following table no.2

TABLE NO. 2: Frequency and percent values of teachers on different levels of environmental awareness with respect to gender, age groups, and type of school type of teacher and subject background of teacher on and results of statistical tests. (Fre = Frequency, %age = percentage)

TABLE NO. 2

Variables		Environmental Awareness level			Total
		Poor	Average	Good	
Overall		Fre	1	14	25
		%age	2.5	33	62.5
Gender	Male	Fre	-	6	7
		%age	-	46	54
	Female	Fre	1	8	18
		%age	3.7	29.6	66.1
Age group	Below 35 years	Fre	-	3	14
		%age	-	26	74
	35 & above	Fre	1	9	11
		%age	4.8	42.9	52.3
Type of School	Granted	Fre	-	6	9
		%age	-	40	60
	Private	Fre	1	8	10
		%age	4	32	64
category of teacher	Primary level	Fre	1	6	13
		%age	5.2	31.6	61.2
	Sec/Hig.Sec	Fre	-	8	13
		%age	-	38	62
Subject background	Science	Fre	1	2	12
		%age	6.7	13	80
	Non Science	Fre	-	12	13
		%age	-	48	52

RESULTS

Overall awareness level about environment and Environmental Education: Of the 40 teachers assessed for Environmental awareness, it was found that only 2.5% of them had poor awareness, 35% of the teachers had average awareness and 62.5% of teachers had good level of environmental awareness.

Environmental awareness level and gender: Gender-wise comparison revealed a significant association between gender and level of awareness. From the table it is clear that only 54% of male teachers had high/good awareness as against 66.7% of female teachers.

Environmental awareness level and Age Group: For comparison one more variable had taken into consideration i.e. Age group of respondents. For this the respondents were categorized in to two group on of age group below 35 and another was 35 and above age group. Even age-group comparison revealed a significant association with level of environmental awareness. From table 2 it is clear that teachers with age group below 35 years show good awareness level (74%) compared to the teachers of age group 35 and above (52.3%).

Environmental Awareness and School Type: A significant association was observed between school type and levels of environmental awareness as observed in table 60% of teachers of granted school show possess average awareness and 40 % possess good awareness, whereas in case of private and non-aided school teachers it is observed that 32% had average and 64% had good environmental awareness level. As far as the school type is considered teachers working in private schools had little better awareness as compared to government schools, but this difference is not much vary and noticeable, this could be due to the reason that now a days in schools, the emphasis would be given to recent developments, encouragement in participation on various programs on environment related issues.

Environmental awareness level and category of teachers: From table 2 it is observed that there is not much remarkable difference in the awareness level of teachers teaching to primary and secondary/higher secondary level as the percentage of awareness level for both category of teachers found to be same i.e. 61.2 and 62 % respectively had good environmental awareness level, similarly percentage of

teachers had average level of environmental awareness found to be approximately same i.e, 31.6 & 38 respectively

Environmental awareness level and Subject background of teachers : Again the comparison done on the basis of subject /stream background of teacher's i.e to which their basic degree / education belong. They were grouped in to two one was of the teachers who has obtained their basic degree in science and second group of teachers who has obtained their basic degree in subjects other than science (Like, art, commerce, language, etc.) On comparing the responses it is found that the teachers obtained degree from science stream has more awareness level about environment as compared to the non science stream teachers. From table it can prove as 80% teachers with science background have good awareness level compared to non-science background group who has only 52% teachers with good environmental awareness. Which indicates the need of environmental education for all course of study as conservation and prevention of environment for its sustainability is responsibility of every individual and not only of the person belongs to science faculty.

The questionnaire contains 10 questions to find the opinion and awareness of teachers about the environmental education. The question framed in a way to cover the areas related to environmental education such as, aim, objectives importance, scope, implications, need etc. By applying statistical process separately to these questions the data recorded as in table no. 3

TABLE NO.3

Scores in terms of %age : 50% 60% 70% 80% 90% 100% Total no. of teachers

Frequency/No. of respondents : 3 2 10 9 13 3

From table no. 3 it becomes clear that 35 teacher respondents out of total sample of 40 teachers, score 70% and above while answering the questions related to environmental education, it indicates that the teachers have positive opinion and good level of awareness about environmental education. From this data it can be concluded that overall the teachers had clear ideas about environmental education.

DISCUSSION/CONCLUSION

Main findings of the present study are as in the followings:

Objective one is achieved by finding that majority of the teachers had good levels of environmental awareness.

Objective second said to be achieved when it has observed that female teachers found to have higher levels of environmental awareness compared to male teachers. Teachers in the age groups of below 35 years had higher levels of awareness as compared to age group of 35 and above. When other two variables i.e, type of school (private and govt.) and category of teachers (level of classes they are teaching primary/secondary and high. Secondary)) are considered not much mark able difference was recorded in the level of their environmental awareness. Teachers with basic degree (graduate/postgraduate level) in science had higher level of awareness towards environment as compared to the teachers with their degree from subjects other than science.

The overall analysis revealed though majority of the teachers had average and good awareness, but no of them had very good levels of awareness. This calls for change in the curricula designed at all level of course of study. In today's scenario of environmental depletion there is an urgent need to educate the public regarding the phenomena related to environmental problems and its adverse effect on living beings, like global warming, environmental degradation, etc. If children at their early age learn about these negative effects, as they grow at least they can make some effort for sustainable development.

Objective 3 was also achieved as from table 3 it can be noticed that the teachers had positive opinion and clear ideas about need, importance, objectives and importance of environmental education. It is required that this positive attitude should be maintained in teachers and should be inculcated and developed in the students also. This can be very well initiated at school level by giving advanced training to teachers on environment related aspects by different methods. For this again the updating and modification in curricula of teacher education course is required as at present environmental education is optional subject in different teacher education courses. To obtain the environmental sustainability to get sustainable development it is required to keep the subject environmental education as compulsory subject instead of elective.

Environmental awareness need to be integrated in curricula at all levels. Proper instructional material and method need to be designed and implemented in formal education.

SUGGESTIONS FOR FURTHER STUDIES:

Research is an unending process and every research provides ideas for further research and investigation. Therefore, the present research opens up certain ways / path for further research study which are listed below:

1. The present research was confined to school teachers of Mumbai city of Maharashtra only; the inferences derived from it therefore may not be applicable to other school teachers of other places of Maharashtra. So for further research the area and sample size can be widened to include more number in sample so as to obtain more reliable and valid inferences.
2. The present study was done on awareness level of school teachers only. So, in future such type of study can be done on students and teacher educators also.
3. For future research the tool would be needed to be updated and can also be modified according to the requirement of research.

REFERENCES:

Best John W & Kahn, 2005 Research in Education: New Delhi
Prentice Hall of India Pvt.Ltd.
www.google.com & www.ask.com

पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास

प्रा. कु. संगीता बंधूनी खैरणे
स्व. शकुंतलाबाई देवामुख जगन्नाथ
निवास्तव तिरुवा नि. अमरावती.

प्रस्तावना-

आज २१ शतकाच्या प्रारंभी जगामध्ये अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत जगातील अनेक विविध समस्यांपैकी प्राधान्याने व तातडीने लक्ष पुरविले जाईल या इमार सर्वांपुर्वी मानवाला श्रेतीचा शोध लागला, त्यामुळे मानव वसाहती करून स्तूलाणला. सामाजिक जीवन जमू लागला. तेव्हापासून समाजामध्ये अनेक सामाजिक आर्थिक स्थित्यंतरे घडून आली त्यामुळेच अठराव्या शतकात औद्योगिक क्रांती झाली. यामुळेच मानवाचे राहणीमान उंचावले व मानवाचा पांखाल वाढ झाली. एकंदर सामाजिक व आर्थिक जिप्सनात परिवर्तन झाले पण या परिवर्तनाचा पर्यावरणातील मूलभूत साधन संपदावर अतिरेकी स्वरूपाचा ताण वाढला त्यामुळेच शाश्वत विकासाची क्षमतांचे चिंतेची विकासची संकल्पना उदयास आली. या विकासात सर्व देशातील नागरिकांचा सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने सर्वांना समान नैसर्गिक श्रोतांचा हक्क मिळणे व त्यांच्या राहणीमानाच्या दर्जात वाढ होणे अपेक्षित आहे.

प्राचीन काळातील मानवाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्याचे संपूर्ण जीवन निसर्गाच्या मानिभ्यात व्यतीत होत असे. मानवाला जीवन जगण्यासाठी पोषक पदार्थांची सुरुवातच पोषक वातावरणाची आवश्यकता होती त्यात स्वसनलासाठी हवा पोषक अन्न व शुध्द पाणी या घटकांचा समावेश होतो. अन्न, वस्त्र, निवास ह्या गरजा सन्वीचतालया परिसरालून भागविल्या जात होत्या. मानवी जीवनास पोषक अन्नी साधनसामाग्री मिळत असे हि साधनसामग्री जेव्हा कमी पडते किंवा प्रदुषित होते तेव्हा पर्यावरण विषयक समस्या निर्माण होतात. आपल्या संस्कृतीत पर्यावरणाला अन्वन साधारण म्हत्व दिले जाते. निसर्गाचे संवर्धन, संरक्षण, संतुलन वावर भर होता. जसे असाधारणही त्यावेळी पर्यावरण या संज्ञेचा जन्म झालेला नव्हता आज या संज्ञेला म्हत्व कदापुढे प्राप्त झाले तर निसर्गा मध्ये तैल्या जाणा-या मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाचे संतुलन

बष्ट होण्यास मुरुबत झाली. आणि निसर्ग व पर्यावरणाची स्थिती धिंताऊनच त्या पर्यावरणाची अथवा निसर्गाची गुणवत्ता दिवसेंदिवस वाढतच आहे. 'निसर्ग म्हणजेच पर्यावरण संवर्धन हे आजच्या काळातील सर्वात मोठे आव्हान आहे. पर्यावरण विषयक समस्यांची व्यापकता लक्षात घेता त्याचे स्वरूप महत्त्वाचे परंतु समस्या कितीही मोठी असली तरी तिचे समाधान शिक्षणाच्या माध्यमातूनच करता येते सर्व समस्या विरुध्द लढण्यासाठी शिक्षण ही एक धारदार तलवार व अस्त्र आहे. आजच्या काळातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणून पर्यावरण व निसर्ग समस्यांच्या काळासाठी पर्यावरण व निसर्ग शिक्षणातून पर्यावरण विषयक जाणीव जागृती वाढवणे महत्त्वाचे आहे.

पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकासाची संकल्पना - पर्यावरण म्हणजे काय - उत्पत्ती आणि अर्थ

दुस्ततीसाखाच्या दृष्टीकोणतून विचारबोल्यास पर्यावरण म्हणजे पूर्वनिश्चित विशिष्ट नागाशी निगडित असलेली समोबतालची परिस्थिती, इंग्रजीत 'Environment' वा शब्दाचा अर्थ (To surround) असा होतो. सोबतपास पर्यावरण म्हणजे समोबतालची परिस्थिती होय.

पर्यावरण - "सजीवाने अनुभवलेल्या प्राकृतिक ससायनिक व जैविक परिस्थितीत तसेच वातावरणाची गोळाबेरीज म्हणजे पर्यावरण होय".

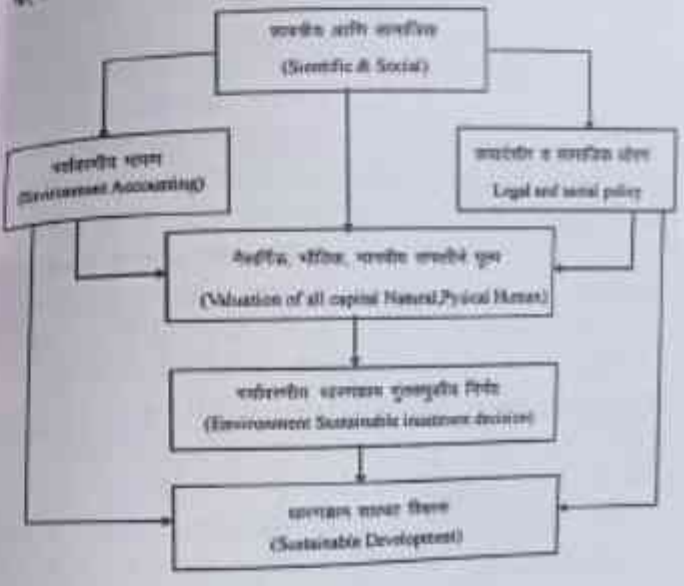
पर्यावरण शिक्षण - "पर्यावरणाबद्दलचा एकात्मिक दृष्टीकोण निर्माण करणाऱ्या विविध विद्याशाखांचे आणि शैक्षणिक अनुभवाचे पुनर उद्बोधन व समिद्धीकरण करणाऱ्या कलात म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय".

निसर्ग शिक्षण - "जे शिक्षण निसर्गाला केंद्रीभूत मानून विद्यार्थ्यांचा निसर्ग कारणासाठी निसर्गातील अनुभव ज्या शिक्षणातून दिले जाते त्या शिक्षणाला निसर्ग शिक्षण म्हणतात."

शाश्वत विकास - १. शाश्वत विकास म्हणजे मानवाच्या अनेक पिढ्यांसाठी दिवकाळापर्यंत कल्याण साधण्यासाठी होणारी प्रगती होय.

"Sustainable development as meeting the needs the present without compromising the ability of future generation to meet their own needs"

आर्थिक विकास आयोग (१९८७)
 "पर्यावरणाचे संतुलन कायम राखून मानवाचा आर्थिक विकास साधत असतानाच वैज्ञानिक साधनसंपदाचे अस्तित्त्व टिकवताक टिकवून राखीव पायी करण्याकडे म्हणजेच शाश्वत विकास होय".

१. शाश्वत विकासाची तत्वे -

- उत्पादक ग्राहक, मानवी समाज, वैज्ञानिक संस्था यामध्ये सहजीवनात्मक नाते असणे जरूरीचे आहे.
- पर्यावरण आणि विकास या दोन्ही गोष्टी पूर्णपणे स्वतंत्र नाहीत योग्य आर्थिक विकासासाठी योग्य पर्यावरणाची आवश्यकता असते ही बाब पालन केली गेलीच आहे.
- ज्यामुळे - हास झाला अशा भूतकालीन पुढाक टाकल्या पाहिजे.
- विकास म्हणजे केवळ वाढ नव्हे विकासातून सामाजिक परिवर्तनाचे उद्दिष्टे साध्य झाले पाहिजे.

- पिंरंतीची विकासाचा संबंध पर्यावरण, संसाधने जतन तसेच रोजगार सेवा विकासाचा संबंध अस्तित्वात पाहणे.
- शाश्वत विकास गरीबांसाठी निगडित आहे त्यामुळे गरिबांना शाश्वत विकासाची त्यांना उपजिदिकेची पुरेशी साधने उपलब्ध आहेत.

४. शाश्वत विकासासाठी आवश्यक बाबी.

पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षणाचे महत्त्व -

मानवी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाची गुणवत्ती उगडत चालली असून पर्यावरणाची अवस्थाही होत आहे. त्याचे दुष्परिणाम संपुर्ण जग भोगते आहे. पाविष्येची शोषणामध्ये जागृती निर्माण करून पर्यावरणाचा -हाय कसा संवर्धित करू शकते याचे धर्नादने पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षणाच्या माध्यमातून उपलब्ध होते.

"The air is Guru, water our father & Great earth our mother"
 हीच सर्व घटकांना, क्षेत्रांना पर्यावरण व निसर्ग शिक्षण स्थलं करणे, म्हणून त्याचे शाश्वत अर्थपूर्ण साधारण आहे.

'श्रीवत्स वार्मिंग' मुळे पृथ्वीवरील उष्णतावाढविषयाने सागराची पातळी वाढत चालली आहे. पाऊस पडण्याच्या प्रमानातही अनियमितता आली आहे. हायमानातही सातत्याने बदल होत आहे उष्णता वाढीमुळे उत्तरेकडील बर्फ वितडत असल्याने सागराची पातळी वाढत आहे त्यामुळे जेथे सच्छल माण आहे तेथे पुढचे प्रमाण वाढत जाईल शास्त्रज्ञांच्या निष्कर्षाप्रमाणे अंटार्क्टिका वगैरे वषांची पातळी प्रत्येक १००० इतक्या दराने वाढत चालली आहे. २००३ साली आसल्या अति उष्णतेच्या लागते पुढे २००० इतक्या दराने भारतात १५०० बडे घेतले. महासागराच्या पाण्याची उष्णता सागरामुळे त्यांच्यात उठणा-या बर्फावाढीचा प्रचंडत वाढत आहे. काही शास्त्रज्ञांनी तर जेथे वर्षाविले आहे कि वा नैसर्गिक आपत्तीमुळे पृथ्वीवरील व-माच बसावली उ-कात होईल. अनेक शिक्षण निर्मनुष्य होतील नवेवत वार्मिंगमुळे उगडतचाली आपली पाणर निर्मितय आहे त्यामुळे त्याला आज घालणे ही आपली जबाबदारी आहे.

६. पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षणाची गरज -

निसर्गाने काही घटक पृथ्वीवर निर्माण केले त्या घटकांचा सृजिवांच्या जितित्वाला व विकासाला उपयोग झाला. सृजिवांमध्ये मानव हा सर्वश्रेष्ठ प्राणी ठरला आहे. मानवाने वैज्ञानिक प्रयत्नांचा कडक वाडत आपले जीवन अधिकाधिक दुष्कर बनविले आहे. त्या गुणामध्ये बुद्धी, स्मरणशक्ती, प्रतीभा, कल्पनाशक्ती, पाषा संशोधन क्षमता विविध भावनांचे जाविधार करणाऱ्या शक्त मानवाला मिळाली आहे. आपले निसर्गावर वर्धतय प्रस्थापित करणाऱ्या आनंद वाट लागला अधिकाधिक बुद्ध, सुविधा प्राप्तीसाठी मानवाने निसर्गाच्या मुळ संरक्षनेत कातर घडवून आणला जग नैसर्गिक घटकांचा अर्थही वापरचा विचार केला नाही.

औद्योगिकीकरणाने आजचे पर्यावरण प्रदुषित होऊन ते दुष्पत्रे व लोचनेतून शिक्षण व निसर्ग शिक्षणाची गरज काही मुदयापरून स्पष्ट होते.

१. पर्यावरणातील व निसर्गातील घटकांचे अस्तित्व कायम राखण्यासाठी.
२. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर कसा करावा हे समजण्यासाठी.
३. नैसर्गिक आपत्तींचे परिणाम समजवून घेवून ते टाळण्यासाठी.
४. निसर्गाचे मानवी जीवणातील महत्व समजण्यासाठी.
५. सर्वत्र दृष्टीतील समतोल टिकविण्यासाठी.
६. मानवी जीवन व निसर्ग यांच्यातील परस्पर संबंध लक्षात आणून देण्यासाठी.
७. नैसर्गिक साधन संपत्तीचे जतन करण्यासाठी.
८. लोकसंख्येला आळा घालून निसर्गाचे संतुलन राखण्यासाठी.
९. पर्यावरण व निसर्ग समस्याविषयी जाणीव जागृती करून देणे.
१०. पर्यावरणाविषयी शिक्षाळा निर्माण करण्यासाठी.
११. पर्यावरण संवर्धनात मानवाची भूमिका विशद करणे.
१२. औद्योगिक क्रांतीचे रूपांतर पर्यावरण व निसर्ग प्रदुषणात होते ते टाळण्यासाठी.

७. पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षणातून शाश्वत विकास -

मानव बुद्धीमत्तेच्या सामर्थ्यावर निसर्गाला समजून घेण्याचा प्रयत्न रस्त्याच्या जीवणाचा मार्ग आम्हांत असतो. तथापी मानवाच्या काही लोभी स्वार्था निच्छळजी मुखांमुळे त्याचे संपदा म्हणून महत्व आज कमी होत आहे मानवाची जण बुद्धीमत्ता व तंत्रज्ञान विकासांमुळेच त्याची उत्तुंग झेप अवकाशातल्या ग्रह ता-काचे पोहचली हे खरे झाले असले तरी मानव हा निसर्गाचाच एक अविभाज्य अटक असतो निसर्गाला कमी लेखून घालत नाही. मानवाचा विकास सर्वस्वी निसर्ग लक्ष अवतंबून आहे. निसर्गातल्या साधनसंपदाचेही काही परिस्थितीक समतोलताच्या लक्षात अधिष्ठान आहे.

पर्यावरणातील संपदाचे तात्विक अधिष्ठान समजून घेतल्यावरच मानव हा विकासची योग्य वाटचाल करू शकतो.

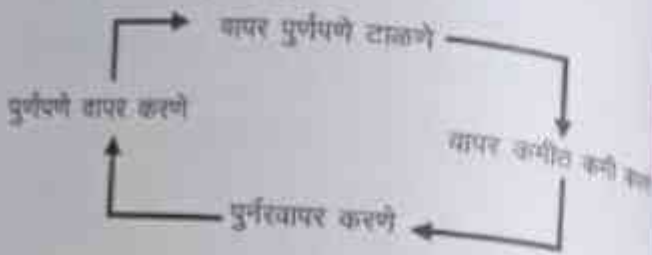
१. पर्यावरण विकासासाठी पर्यावरणाधिष्ठित अभ्यासक्रमाची रचना - आजच्या शालेय स्तरांमध्ये विद्यन ते उच्च स्तरांपर्यंत पर्यावरण विषयकाचा उपादेश करून पर्यावरणाची स्थिती लक्षात घेवून पर्यावरण संवर्धनासाठी आवश्यक घटकांचा समावेश अभ्यासक्रमात असावा.
२. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा - हास टाळण्यासाठी प्रयत्न - निसर्ग निर्मित संपदांचा वापर करतांना त्या मर्यादित साधनांसाठी निसर्ग विषयांच्या चीकटीत राहून उपयोग केला पाहिजे.
३. पर्यावरण विकासासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन - पर्यावरणाचा विकास करावयाचा असेल तर रचनात्मक, सर्वांगी, परिमंडित वसेच अन्य कार्यक्रमांचे आयोजन करणे गरजेचे आहे.
४. विविध प्रसार माध्यमातून जागृती करणे - पर्यावरणावर आधारीत विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करून मुलांला, विद्यार्थ्यांला व पर्यावरण संवर्धन कसे साधले जाईल याची माहिती देवून पर्यावरण समस्या विषयी माहिती दिली पाहिजे. पर्यावरण संरक्षण करण्यासाठी विविध जागृतीनामाची माहिती दिली जाते.

५. सौर ऊर्जेचा वापर केला पाहीजे -

निसर्गात मुक्त: अक्षणा-चा संपदाचा वापर केला पाहीजे विपुल उर्जा सौरऊर्जेचा जास्तीत जास्त वापर करावा.

६. वस्तु:मुत्रीचा अवलंब -

वात वार घटकांचा समावेश होतो.

१. वापर पूर्णपणे टाळणे -

निसर्गातील घटकांना ज्या बाबींपासून दहानी होते त्या घटकांचा वापर टाळणे. उदा. प्लास्टिक वापर टाळणे.

२. वापर कमीत कमी करणे -

निसर्गा व मानवनिर्मित संपदाचा वापर कमीत कमी करणे. उदा. पार्ले, हो

३. पुर्णपणे वापर करणे -

निसर्गातील घटकांचा पुर्णपणे वापर केला पाहीजे. उदा. कपडे.

४. पुनर्वापर करणे -

वापर केलेल्या वस्तुचा पन्ना वापर करणे. उदा. सांठ्याच्या परसबाग पुतळविण्यासाठी वापर केला पाहीजे.

५. लोकांमध्ये पर्यावरणाविषयी जाणीव जागृती -

पर्यावरणातील समस्यांची ओळख करून देवून मानवी जीवनात पर्यावरण महत्व ओळखण्यास लोकांमध्ये जागृती घडवून आणणे. प्रदूषण निर्माण करणारे घटकांची माहीती देणे.

१. स्वयंसेवी संस्थेची मदत -

पर्यावरणाविषयी माहीती प्रसारित करण्यासाठी समस्या व त्याबाबत जाणवोजनाची माहीती जनतेला माहीती करून देण्यासाठी विविध प्रयत्नांत लागून परिश्रमपूर्वक आयोजन करण्यास स्वयंसेवी संस्थांची मदत घ्यावी.

२. सैद्धीय क्षर्तांचा वापर -

सांख्यिक किटकनशाकांचा वापर टाळून शेतीचे संतुलन राखण्यासाठी सैद्धीय क्षर्तांचा वापर करावा.

३. विज्ञान तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर -

जगज्या प्रगतशिल आपुनिक पुगत प्रत्येक क्षेत्रात विज्ञान तंत्रज्ञान विकसित आहे. पण त्याचा अतिरिक्त वापरामुळे नैसर्गिक संतुलनास धोका पोहचत आहे. पर्यावरण व निसर्ग यातील नैसर्गिक संपदेचा विनाश होत आहे.

४. निसर्ग म्हणजे मानवी समाज हि संकल्पना रुढ करणे -

निसर्ग मानवी जीवनात किती महत्वपूर्ण आहे याची जाणीव जागृती निर्माण करणे म्हणजेच स्वस्वपूर्ण निसर्ग म्हणजे आरोग्य संपन्न मानवी समाज हि विचारसरणी लोकांमध्ये प्रेरित करणे गरजेचे आहे. निसर्ग मानवी जीवनाचा अविभाज्य अंग आहे.

५. शाश्वत विकासात पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षणाची भूमिका -

आपला विकासत पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षणात विद्यार्थ्यांच्या विचारप्रक्रियेतून 'इ इ' ची संकल्पना पुढील मुद्रयावरून महत्वाची वाटते.
'इ इ' - पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण

१. स्वावलंबन -

१. पर्यावरणातून जिवभरीलीचा स्विकार
२. पर्यावरण विद्याशाळा पोषक दैनंदिन जिवनावश्यक वस्तुंचा पुरस्कार.
३. वायु प्रदुषण करणा-या वाहनांविषयी गॅसबंद चालणा-या वाहनांचा स्विकार

२. स्वानुभव -

आपले जीवन आणि पर्यावरण यांचा अतूट संबंध आहे. मानवाचे 'पंचमहाभूता' पासून बनले आहे हे प्रचीन भारतरातील तत्वज्ञांना ठामक ही वाच मुत्तभूत घटक आहेत.

पृथ्वी (जमीन) आप (पाणी), तेज (अग्नी), वायू (हवा) व जल (अवकाश) पृथ्वीवरील पर्यावरण व मानवासह सर्व सजीव मुळ घटकांचे म्हणजे बनलेले आहेत असे आपल्याला आधुनिक प्रगत शास्त्रामुळे कळून आलेले आहे. यातूनच पर्यावरण व मानवाची एकरूपता व्यक्त होते.

३. स्वस्थिस्त -

विद्यार्थ्यांना आपल्या पर्यावरणातील घटकांबद्दल आपुलकी निर्माण करणे ही पर्यावरणमुळे आपल्याला आवुध्युधर जीवनाचा सोबती आहे. या पर्यावरणमुळे

पर्यावरण करण्यासाठी त्यांना अर्पणीय अनंद मिळतो व आपल्या मृगातीसाठी - पृथ्वीसाठी विद्या शांतीसाठी कारीतरी उपयुक्त प्रेरणा विद्यार्थ्यांच्या मनात निर्माण होते.

४. संतुलन -

आधुनिक कालखंड हा विज्ञानाचा कालखंड होय. या काळामध्ये पर्यावरण संतुलनाचे अपवाद वापर करून पर्यावरणामध्ये असमंतोल निर्माण झाला कारण आधुनिकीकरणामध्ये करण्यात येणा-या कृत्रीम वस्तुंचा वापर करी करून पर्यावरण संतुलन साधता येते.

५. संवर्धन -

पर्यावरणाला आपल्या साहाय्यभूत घटक समजून प्रत्येकाने त्याचे जतन करणे आणि पर्यावरण संपदेचा विकास घडवून आणता. म्हणजे पर्यावरणचे संवर्धन होय.

६. संरक्षण -

पर्यावरणचे संरक्षण करण्याकरिता ज्येष्ठेने पर्यावरणाला आपला मित्र समजून पर्यावरणातील विविध साधनसंपत्तीचा - हास न करता त्याचा जतनीत जात विकास करण्यासाठी प्रयत्न करणे म्हणजे पर्यावरण संरक्षण होय.

समाप्ती - जागतीक स्तरावर पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण यांचा विचार करता जायत विकास साध्य करण्यासाठी पर्यावरण संरक्षण, संवर्धन, संतुलन, स्वानुभव, स्वावलंबन, स्वस्थिस्त या तत्वांचा विचार करून त्यानुसार आपल्या कर्णे यत्नेचे आहे.

संदर्भसुची

१. पर्यावरण शिक्षण - डॉ. डी. आर. कुलकर्णी
२. पर्यावरण शास्त्र - श्री प्रमोद मुंजे विद्या प्रकाशन प्रथमवृत्ती - १ जाने २००१
३. भारतीय शिक्षण - डॉ. प्रविणकुमार नासरे राज गणु प्रकाशन, नवम्बर प्रथमवृत्ती मे २००८
४. भारतीय शिक्षण - भारतीय शिक्षण मंडळ प्रकाशन ऑगस्ट २००१
५. भारतीय शिक्षण - महाराष्ट्र भारतीय शिक्षण मंडळ सप्टेंबर २००१
६. शिक्षण सेवा - महती नैतिकता मासिक संगणक - डॉ. सुर्यभान सुतारराय पवार
७. शिक्षण संकल्प - वसुंधरा दिन - एप्रिल २००१ महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे.

पर्यावरण शिक्षणातून शाश्वत विकास

डॉ. निर्मला अ. कुलकर्णी
प्राचार्य, श्री शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय
अहमदनगर

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे महत्वपूर्ण साधन आहे. बदलत्या समाजात परिस्थितीमुळे निर्माण होणा-या समस्यांना समर्थपणे तोंड देण्यासाठी अत्यावश्यक बळ होणे आवश्यक असते. वाढते औद्योगिकरण, लोकसंख्या विस्फोट, नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वाढता-हास यामुळे पर्यावरणातील अनेक घटक नष्ट झाले व होत आहेत. हीच परिस्थिती कायम राहिल्यास पृथ्वीसारख्या सर्वांगसुंदर ग्रहावरील मानवी अस्तित्त्व धोक्यात आल्यावाचून राहणार नाही याची जाणीव झाल्यामुळेच पर्यावरण शिक्षणाची आवश्यकता वाढायला लागली.

पर्यावरण ही एक व्यापक संकल्पना आहे. पर्यावरणात पृथ्वीवरील सगळे जैविक व अजैविक घटकांचा समावेश होतो. श्मानव, परिसर व निष्पत्तीतील हे घटक सांघ्या परस्पर संबंधांचा विचार म्हणजे पर्यावरणच. आणि पृथ्वीवरील जैव अजैव घटकांमधील आंतरक्रियांचा परिणाम त्यांच्या निरनिराळ्या परिस्थिती, कालावधी व कालावधीत यांचे अध्ययन व अध्यायन म्हणजे पर्यावरण शिक्षण.

वर्तमानकाळात हरितगृह वायूचे वाढते प्रमाण, विविध प्रकारचे प्रदूषण, तापमानत झालेली वाढ, वातावरणात झालेला बदल यासारख्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. वातावरणातील बदल ही नैसर्गिक घटना असली तरी मानव हस्तक्षेपामुळे या बदलांचा वितरण यती प्राप्त होत आहे. औद्योगिक क्रान्तीत शक्ति, तेज, बौद्धता, आम लावून जंगलांचा होणारा नाश यामुळे कार्बन डायऑक्साईडचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे हरितगृह वायूची वातावरणात भर होत आहे. पृथ्वीचे तापमान वाढल्यामुळे त्याचा परिणाम सजीव प्राण्यांवर होणारे जैवविविधता धोक्यात आली आहे.

जैवविविधता व जैवप्रणालीचा नाश:

पर्यावरणातील बदलाचा नैसर्गिक परिसंस्थावर परिणाम होवून अनेक प्राणी जातींचा स्थानांतर करावे लागत आहे. तर काही जाती पूर्णतः नष्ट होत आहेत. हीच परिस्थिती कायम राहिल्यास संवेदनक्षम परिसंस्थांचे शिकवणे बर्बात करून व वेगळे प्रभाव होईल.

ओझोनचा नाश :

पृथ्वीवरील प्राणीमात्रांसाठी ओझोनचा थर हे एक संरक्षक आवरण आहे. ओझोन हा सूर्यापासून येणा-या अल्ट्राव्हायोलेट किरणांचे शोषण करीत असल्यामुळे पर्यावरण रक्षक होते. परंतु हल्ली औद्योगिक प्रदुषण, हवाई वाहतूक, शेतातील रासायनिक व कृषिमे सत्तांचा अतिवापर ओझोनच्या नाशाला कारणीभूत ठरत आहे.

मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम :

पर्यावरण बदलामुळे रोग प्रतिकारक शक्ती कमी झाल्याने लोक अनेक रोगांसह जन्माला बळी पडत आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार प्रयोगशाळात वृद्धीमुळे व हवामान परिवर्तनामुळे रोगांमुळे व रोग प्रसार करणा-या वायू, मळाम, यासारख्या किटकांची वाढ होऊन मानवी आजाराने बळी पडत आहेत.

आपण २१ व्या शतकात पदार्पण केल्यानंतर ज्ञान, विकसित, संपन्न राष्ट्र निर्माण व शाश्वत विकासाची संकल्पना पुढे आली आहे. देशाच्या शाश्वत विकासाकरिता पर्यावरण रक्षण, पर्यावरण नियंत्रण व पर्यावरण संवर्धन ही प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी ठरणार आहे. पर्यावरणपूरक, सुद्ध नागरिकांची निर्मिती करण्याचे कार्य मुख्यतः शिक्षणाला करावचे आहे. शाश्वत विकासाकरिता पर्यावरण शिक्षण व नियोजनात खालील गोष्टींना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

- १) वनसंवर्धन
- २) जलसंधारण
- ३) भूसंधारण
- ४) संपदाविकास
- ५) उर्जा
- ६) लोकसंख्या
- ७) शहरीयन.

शाळा ही औपचारिक शिक्षण देणारी संस्था असून ज्याचा नागरिक निर्माण करणारे ते बौद्ध आहे. त्यामुळे शाळेत विविध उपक्रम राबवून पर्यावरण शिक्षण विकासास पर्यावरण निष्ठा जोपासता येईल.

पर्यावरण शिक्षणातून समाजजागृती :

पर्यावरण शिक्षणातून विद्यार्थी व समाजाला जागृत करणे हे शिक्षणाचे उद्देश्य आहे. पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाची जाणीव करून दिली पाहिजे. नैसर्गिक साधनांचा उपयोग करून घेण्याची जाणीव देणे हे शिक्षणाचे उद्देश्य आहे. पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाची जाणीव करून दिली पाहिजे. नैसर्गिक साधनांचा उपयोग करून घेण्याची जाणीव देणे हे शिक्षणाचे उद्देश्य आहे. पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाची जाणीव करून दिली पाहिजे. नैसर्गिक साधनांचा उपयोग करून घेण्याची जाणीव देणे हे शिक्षणाचे उद्देश्य आहे.

विविध शालेय विषयातून पर्यावरण शिक्षण :

विज्ञान, भूगोल, भाषा, इतिहास व सामाजिकशास्त्रे या विषयांतून पर्यावरण शिक्षण देणे शक्य आहे. विज्ञानातील वनस्पती व शेती संवर्धन या घटकातून वनस्पती व शेतीवर असणारे उद्योगधंदे, शेतीचे नुकसान करणारे उपद्रवी प्राणी, त्यांच्या निवृत्तीसाठी वैज्ञानिक उपायांवर भर देण्याची आवश्यकता, वनस्पती व शेतीच्या संवर्धनासाठी वृक्षपारंपरे, मधमाशा व इतर किटकांची उपयुक्तता याची माहिती करून देणे यातून पर्यावरण शिक्षण देणे शक्य आहे. नैसर्गिक साधन सामुदायीय व्यवस्थापन, उर्जास्त्रोत, संकलित कचरे याविषयी माहिती देता येईल.

भूचोलातून नद्या, महासागर, लाटांचे कार्य, जंगले, नद्या व जलावरण व वातावरणाची माहिती देता येईल. मराठीमधील शुकुण्यमात्रे व त्यापाठून भारतातील नद्यांचे रुपांतर कसे घटायला येते याचे विवेक देता येईल.

संरक्षण व समृद्धीकरिता पर्यावरण शिक्षण :

आपल्या हेतूक प्राथमिकच नव्हे तर अनेक गरजा पर्यावरणातील संपत्तीतून भागविल्या जातात. पर्यावरण संरक्षणात व संवर्धनात वृक्ष लागवडीची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. याची जाणीव विद्यार्थ्यांना करून दिली पाहिजे.

उर्जावृत्तीसाठी व प्रदूषण टाळण्यासाठी सायकलसारख्या वाहनांचा वापर करणे, शाळा, कॉलेजेस व हॉस्पिटल्स हे शांतता विभाग आहेत याचे मान देणे, पाण्याची काटकसर, प्लॅस्टीकच्या कॅरीबॅगचा मर्यादित वापर, अपायकारक उर्जास्त्रोतांचा वापर, टाकाऊ वस्तूंचा पुनर्वापर, कचराची योग्य विल्हेवाट घेणे.

पर्यावरण शिक्षण करून पर्यावरण संरक्षणातून शाश्वत विकासाकडे वाटचाल करता येईल.

पर्यावरणविषयक विविध उपक्रमांचे आयोजन :

- 1) पर्यावरणविषयक विविध विषयांवरील वर्गांमध्ये निरीक्षणे व मोठी टेबले, वेळ, सर्वनशील कृती, परिसर अभ्यास व प्रकल्प राबविणे.
- 2) पर्यावरणविषयक साहित्याचे वाटप करणे, दृक-श्राव्य साधनांचा वापर करून जाणीवजागृती करणे, दूरदर्शनवरील विस्कळीत सारणे कार्यक्रम पाहणे, वर्तमानपत्रे व मासिकांमधून वेणारे लेख संकलित करणे.
- 3) वक्तृत्व, वादविवाद, प्रश्नमंजूषा, निबंधलेखन स्पर्धांचे आयोजन करणे.
- 4) वृक्षदिहया, वृक्षारोपण, वृक्षसंवर्धन, परिसर स्वच्छता यासारखे कार्यक्रम राबविणे. यासारखे विविध उपक्रम राबविता येतील. कारण समस्या कितीही मोठी असली तरी त्यावर उपाय करणे शक्य झाले आहे.

शाश्वत समृद्धीसाठी उद्योगजगत व तरुणांच्या सहभागाने जाणीवपूर्वक नियोजन करून वातावरण बदलासंदर्भात आपल्या देशात सुद्धा असलेली कडवडे आहे. त्यापेक्षा जास्त वेगाने सुरु राहणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जबाबदारी करून उत्सर्जनाला आळा घालणारे तंत्रज्ञान मिळविणे, कार्बनचा कमी वापर होणे या पायाभूत सुविधा उभारणे, उर्जाविषयक धोरणे तयार करणे व त्यामाध्यमातून उर्जा सुरक्षा व नवीन संशोधनाला चालना देणे आवश्यक आहे.

पर्यावरणाशी संतुलन साधून सामाजिक व आर्थिक विकास साधण्यासाठी राष्ट्रीय व राज्यपातळीवर पर्यावरण बदलाशी संबंधित धोरणांचे एकात्मिकरण करणे गरजेचे आहे. यात लघु, मध्यम, जलविद्युत प्रकल्प व आणखी प्रकल्पांचा समावेश होणे आवश्यक आहे. मुख्य विकास धोरणाचे एकात्मिकरण करून पर्यावरणासुद्धा कार्यक्रमात राबविल्यास वा कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचा कमी खर्च येऊन पर्यावरणाचे प्रमाणही वाढविता येईल. यात राष्ट्रीय प्राचीण रक्षणारक्षणीय योजना स्थानिक पातळीवर राबविली जात असल्यामुळे ती महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. या विविध योजनेतर्गत कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढविल्यास रक्षणारक्षणीयतेची क्षमता वाढून वास्तव्य निर्मुक्तताचे उद्दिष्ट साध्य करता येईल.

वन्यी, खनिजसंपत्ती यांचा उपयोग करून सधुीय विकासाला व संपन्नतेला हातभार लावता येईल. बाळ्या लोकांसंवेदक निर्यंत्रण, अपांडुता, तणांच बापर, कुष्ठलागबद, बाहंतुक साधनांवर मर्यादा, नैसर्गिक लकांन बापर, दाबिणम, वनसंरक्षण, टाकाऊ पदार्थांवर परिशीलन करून पुनबांध, पुनसंरक्षण करणे यासारख्या ज्यायांचा अवलंब केव्यास मानव व पर्यावरण बांध्यामध्ये बांध्या राहून शाश्वत विकास साधण्यास मदत होईल.

पर्यावरणविषयक समस्येवर विनय मिळविण्यासाठी आपण सर्वांचे जीवनशैली पर्यावरणपूरक ठेवणे आवश्यक आहे. इंग्रजीत एक प्रसिध्द वचन असेल की 'वृक्ष वृक्षे वाप्ये गते वृक्षे मृतम' असेल तर मग आपण सर्व कामातच निश्चितच शाश्वत विकासाला पाथरी गाठण्यास आपणाला यत्न मिळेल.

संदर्भ सूची :

- 1) डॉ. एस. सी. - श्वर्पावरणशास्त्र पुणे, प्रशांत पब्लिशिंग
- 2) डॉ. ए. व्ही. - श्वर्पावरणशास्त्र एक अभ्यासक जीवशास्त्र स्कुला प्रकाशन.
- 3) शेवतेकर डॉ. शास्त्र - (२००२) उपयोजित पर्यावरण शिक्षण सुरभारती प्रकाशन.
- 4) Patham G.C. (1995) - Environmental Awareness Among Teachers : AIU, New Delhi.

पर्यावरण शिक्षण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकास

प्राचार्य डॉ. अनुपिता वि. देसमुख
सूर्यकांता देवी सोटे शिक्षण महाविद्यालय,
अमरावती, ४३०३०५५५५५

संवेदकामा प्रकारचे जीव व मानवी समूह, (समाज) ज्या टिकाणी राहतात, त्या विज्ञानातील सर्व घटकांना पर्यावरण असे म्हणतात सामान्यतः पर्यावरणाला बाह्य जीवशास्त्रीय नैसर्गिक घटक आढळतात. पर्यावरण हे भौतिक व जैविक घटकांचे बनलेले आहे. जैविक घटक हे धनस्यारी प्राणि, सुडनातील सुडम जीव इ. समाजाला होते व जैविक घटकांमध्ये पाणी, जमीन उष्णतामान आणि हवा इ. समाजाला होते. जैविक घटक धनस्यारी व प्राणी ज्या पर्यावरणाला राहतात त्या पर्यावरणातील विविध घटकांचे संतुलन निर्माण झालेले असते. सर्वघटकांच्या एक घटकाने त्याच वेळाला सधुीय घटकांना पोषनाकारिता द्याय असा शकते. या परस्यारकाळकनामुळे पर्यावरणाला संतुलन बाळगणे शक्य राहाण्यास मदत होते.

पृथ्वीवरच्या पर्यावरणाला अनेक प्रकारच्या भौतिक, रासायनिक आणि जैविक क्रिया प्रक्रिया घडून येतात. मानव आणि इतर प्रकारचे सजीव जीव समाजातील घटकांच्या समायोजन करून राहतात. प्राण्यांच्या नैसर्गिक प्रक्रियामुळे जैविक घटक निर्माण होते व आजूबाजूच्या वातावरणामध्ये धरता. परंतु काही प्राणि स्यारच्या बदलनिर्वाह करिता निसर्गातील घटकांचा वापर करतात. त्यामुळे काही प्रमाणात परिसर वातावरणातील असुधुधता कमी होण्यास मदत होते. अशा पध्ते आपण पर्यावरण व निसर्ग विषयी जोडवण्यास माहिती द्याय.

शाश्वत विकास :-

शाश्वत म्हणजे वापर राहणारा अजोडपणे विकास होत राहणे असावयाला निसर्ग व पर्यावरण हे दोन्ही परस्यारकाळी घटक हुंध्याने ठेवणे आहे आणि याच

संपूर्ण स्वोत्पांचा पाप मानवाने सर्वसद् पिवेक बुध्दीने केला तरच शाश्वत विकास घडवून आणण्या जावू शकतो कोणत्याही परिस्थितीचा शाश्वत विकास घडवून आणेल तर त्याकाळा तेथील भौगोलिक घटक, सामाजिक घटक, सधर्मी घटक, शैक्षणिक घटक इ. विचार करणे गरजेचे आहे.

सध्या मानवाने वैज्ञानिक पातळीवून एवढा विकास करून घेतला आहे की नेहमीक संस्था व स्वोत्पांचर वाईट परिणाम होईल किंवा ते नष्ट होतील याचा विचार केलेला दिसत नाही म्हणून निसर्ग व पर्यावरण यामध्ये अंतर्गुणन निर्माण झाले म्हणून अज्ञ पर्यावरण व निसर्ग यांच्या शाश्वत विकाससाठी गरज भासावत आता आध्या पूर्वेकानी दिलेल्या विचारांचा पुन्हा अभ्यास करण्याची गरज भासावत आहे. मानवाच्या जन्म मूल्येचं चक्र पृथ्वीवर सुरुच राहणार आहे. "आ पूर्वेक येनाच्या पूर्वीच मानवी व मानवेतर प्राण्यांच्या प्राथमिक व दुय्यम वस्तूंची पूर्वेक काळ झाली पर्यावरणाचा समातोल टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने घडवून आणलेली विचार मजबूत शाश्वत विकास होव."

पर सांगितलेल्या विविध घटकांमधी शैक्षणिक घटक हा एक पर्यावरण शाश्वत विकासकारिता महत्वाचा आहे. त्यातील पहिला घटक इंग्रजात शैक्षणिक शिक्षण घालातून इंग्रजात कमीचर अशाच अनेक प्रकारच्या वस्तुमिदून कोणत्याही संस्था पर्यावरण बनत असते. एका शैक्षणिक संस्थेच्या निर्मिती करिता संघील वास्तव्यच महत्वापूर्ण तय आहे. शैक्षणिक संस्थामध्ये प्रमुखा घटकांकडून जर सशक्त विचार मिळाले तर विद्यार्थ्यांच्या संवेदनशिल मनाला अधिकच प्रभावित करता येईल. विद्यार्थ्यां इच्छासक्तीला विकसीत करायचे असेल तर सांस्कृतिक दृष्टिने त्यांना जगूत सल्लामोस आणि ही प्राथमिक उद्देश्य असोत. पारश्वात्य सांस्कृतिक तत्वांमधील जे चंमूक व सुसंगत असोत त्या सधर्मा आत्मसात करून त्यांना भारतीय नागरिकांच्या लालच संसंध प्राचीन संत महत्कीच्या पंशजाच्या स्थायमधे विकसित करावे लागेल.

Environmental Education and Nature Education & Sustainable Development

Bageshree Raulk
Asst. Prof. Zulekha College of Education
Shanti Nagar, Nagpur

Amol Gabbhar
Asst. Prof. Zulekha College of Education
Shanti Nagar, Nagpur

|| Prologue :

In our Country science is witnessed to be taught from early days. We find that early in civilization India developed a great interest in nature, environment, maths and Ayurveda.

Unfortunately the present greedy humans have forgotten the ecological significance of nature and natural vegetation. Man has played a key role in modifying the environment in his constant efforts. Towards improving the standard of living which has resulted in careless industrialization, urbanization and over exploitation of natural resources. The serious environmental problems are not only posing a threat to man's survival but also to flora and fauna.

After seeing all the destruction by the human towards the nature. We remember Dr. Ravindranath Tagore and his view about the nature. He is incorporated into Naturalism and perceive bonds between all human beings and the external nature. Nature is nothing but reflection of God in physical form. Education should promote this unity through love of nature. Child should enjoy complete freedom to develop according to his nature. Nature is an effective and powerful teacher.

Environmental influences begin since the time of conception of the child into womb of his mother. When child opens his eyes in the

physical world. He immediately comes in contact with the environment. Physical and geography conditions of the environment play an important role in shaping the personality of the individual. People living in deserts, hilly areas and plains have great difference in their strength, height, structure, mode of living, habits etc. Climate of the region also affects the behavior, body built and resistance to fight environmental factors.

In short environment and nature both affect the human life from birth till death. Now it is our duty to keep it safe. Care is needed to be developed for our future generation i.e. sustainable development. The environment, nature is necessary to keep our future safe for the purpose we must alert our student & given them proper education regarding environmental education and nature education. It is a prime duty of the teacher.

III] Environmental Education :

The simple meaning of the environment is a surrounding external condition generally speaking the environment is equated with nature. But specific definition of the environment is the total sum of the stimulation that the individual receives from conception until death. Environmental education is the new areas of study of the discipline of education.

The area of environmental education has been discussed thoroughly at several national and international seminars, workshops and conferences. Most of the people have recognized the urgent need of environmental education, but only some have clear ideas and understands about the meaning, purpose, needs and the courses of content of environmental education.

There are many definition made on the environmental education but only few are quoted here, the first is stated in UNESCO seminar 1976. "Environmental education is a way of implementing the goal of environmental protection. It is not a separate branch of science and should be carried out according to the principles of life-long integral education."

Environmental education involves life-long education. It prepares the individual and communities for life through an understanding of the major problem of the interaction. In order to enable people to enjoy good health & high quality of life. It also aims at developing the child and awareness and understanding of the physical and social environment and prepare himself to solve the problems for improving his life.

Main objectives of environmental education is to provide learning experiences to obtain knowledge, understanding skills and awareness with desirable attitudinal change about man's relationship with nature and man made surrounding which includes the relation of population, pollution, resource allocation, transportation technology. It should be continuous life long process beginning at the pre-school stage and continued till higher education and so on.

The Environmental education now a days have done needful to all but the foots in Rigveda that the dust (Dhula) of mother earth and light of father sky has closed relation with our welfare but land, air, water which is most important to man kind became polluted by man only to acquired more luxury and happiness, so adverse effect on human being effect is facing now and may be future so need of Env. Edu. & alternatives among them should be needed from early childhood to develop the awareness understanding in early stage in country Kothari Commission 1966 recommends. It is a subject in the curricular in provide nature education.

III] Nature Education :

During early time man had to struggle for survival like animals, but by adjustment with nature and with the help of education he has become the dominant species in biosphere. He has achieved position due to nature education. Whatever the natural treasure present on the earth like plant, trees, animals, forest, ecosystem with living and non living components man use all of this from nature because of education. The brain & education took while using all the precious things of nature without thinking of the future results, the used of all thing to extreme limits dense forest get converted into the barren land, disap

physical world. He immediately comes in contact with the environment. Physical and geography conditions of the environment play an important role in shaping the personality of the individual. People living in deserts, hilly areas and plains have great difference in their strength, height, structure, mode of living, habits etc. Climate of a region also affects the behavior, body built and resistance to fight with environmental factors.

In short environment and nature both affect the human life from birth till death. Now it is our duty to keep it safe. Clear environment developed it for our future generation i.e. sustainable development of the environment, nature is necessary to keep our future safe for the purpose we must alert our student & given them proper education regarding environmental education and nature education. It is a proper duty of the teacher.

III] Environmental Education :

The simple meaning of the environment is a surrounding external condition generally speaking the environment is equated with nature. But specific definition of the environment is the total sum of the stimulation that the individual receives from conception until death the environmental education is the new areas of study of the discipline of education.

The area of environmental education has been discussed thoroughly at several national and international seminars, workshops and conferences. Most of the people have recognized the urgent need of environmental education, but only some have clear ideas and understandings about the meaning, purpose, needs and the courses of content of environmental education.

There are many definition made on the environmental education but only few are quoted here, the first is stated in UNESCO seminar 1976. "Environmental education is a way of implementing the goal of environmental protection. It is not a separate branch of science and should be carried out according to the principles of life-long integral education."

Environmental education involves life-long education. It prepares the individual and communities for life through an understanding of the major problem of the interaction. In order to enable people to enjoy good health & high quality of life. It also aims at developing the child and awareness and understanding of the physical and social environment and prepare himself to solve the problems for improving his life.

Main objectives of environmental education is to provide learning experiences to obtain knowledge, understanding skills and awareness with desirable attitudinal change about man's relationship with natural and man made surrounding which includes the relation of population, pollution, resource allocation, transportation technology. It should be continuous life long process beginning at the pre-school stage and continued till higher education and so on.

The Environmental education now a days have done needful to all but the foots in Rigveda that the dust (Dhuta) of mother earth and light of father sky has closed relation with our welfare but land, air, water which is most important to man kind became polluted by man only to acquired more luxury and happiness, so adverse effect on human being effect is facing now and may be future so need of Env. Edu. & alternatives among them should be needed from early childhood to develop the awareness understanding in early stage in country Kothari Commission 1966 recommends. It is a subject in the curricular in provide nature education.

III] Nature Education :

During early time man had to struggle for survival like animals, but by adjustment with nature and with the help of education he has become the dominant species in biosphere. He has achieved position due to nature education. Whatever the natural treasure present on the earth like plant, trees, animals, forest, ecosystem with living and non living components man use all of this from nature because of education. The brain & education took while using all the precious things of nature without thinking of the future results, the used of all thing to extreme limits dense forest get converted into the barren land, disap

pearance of the plants species and animal species we are facing. The ecological balance of the nature get disturbed. Habitats get destroyed. Over exploitation of natural resources.

The international union of conservation of nature and natural resources maintain the record of animal and plant species. If the human being come to know about the nature and importance & used of naturally occurring thing in detailed then only the nature of man while become secured in future.

Treasure of Nature must be preserved. Advancement in technology has led to increase in population. Rise in standard of living and high expectation for better life. All these increased the demand on natural resources. So the balance exists in nature and human being is disturbed and stress on natural resources leads to ecological crisis. The only way to save man kind is the nature education for conservation and sustainable development of nature.

IV] Sustainable development :

The earth is like a globe when all the biotic and abiotic components lives together, each ecosystem is interrelated with each other. We can use all the natural resources on the earth with disturbing or hurting them. In this way we can help the sustainable development. The actual definition of sustainable development we can do like using the environment in present so safely that it can be preserved & conserved for the next generation in safe manner called as sustainable development i.e. what ever use are using it so kindly that it will remain for the future generation. If we used without any planning we have to face the deficiency of that in future. For ex. Man is depend on the Air, Water, Soil, Energy, and he is using it beyond the limit. It is misused if we all the create air pollution, soil pollution, water pollution and energy crisis. Each of the above mention things have ill effect on the human life. Every pollution leads to danger for the mankind. The bad effect now we are facing but the future generation taking birth in this have very less life span. Man is now become the killer of the man. To stop all this sustainable development of nature & environment must be done

While explaining the model of the sustainable development the example of egg model is given by IUCN (International Union for Conservation of Nature) the yellow portion in the egg is consider as a living thing i.e. embryo and the white portion yolk is the environment. If the environment is safe then the living thing can live safely. Environment must provide all basic need to living things but in returned living thing protect the environment.

The Saint in Vedas said (अग्नें सुभ्रुवं शश्वत् एवमुत्तं त्वां विद्मः) the meaning the rain water received by mountain is given to the river and river to other people. So because of this nature of mountain almost all rain falls on the mountain. (Ref. Vinoba Bhave Shri Gade Guruji's book on life) If we conserve the environment, Environment will protect you.

V] Used of Environment and Nature By the Human being :

As per the news report on Saturday to breath in the cities become the vary dangerous phenomenon, because the level of pollution in the air extended. This is all because the progress taking place, the area of the cities are increasing, the construction works in cities taking place at very rate. This is the only things because of that the pollution level in the air increases. If we find out the reasons we come to know that 1) there is a construction work going in each part of cities 2) Daily transportation of 5 to 6 thousand heavy trucks. 3) To more number of star buses 4) Autos running on Ketosene. 5) More than 2 & half lakhs two wheeler and four wheeler 6) wood, coal used in slum area 7) bursting crackers during Diwali 8) Rate of planting trees is very less 9) Deforestation on large quantity. All above mentioned are the research work and the basic reason in each and every cities in India to increase the pollution level in air. Because of the construction work the gases like carbon dioxide Nitrogen and sodium oxide have no space to get dissolved as so many other things are also them in air.

After doing the survey by per pollution control Board RSPM (Respiratory Suspended particular matter) is 60 microgram / MMGB

in this ratio is present in the air, due to this only the diseases of man have increased.

Man got a license to exploit nature which was not longer considered sacrosanct. Unlimited exploitation of nature by man has disturbed the ecological balance between living and non-living. Our country is one of the first ten industrialized countries of the world. Our country has a good industrial infrastructure in core industries like metal, chemicals, fertilizers, petroleum food etc. and pesticides detergents solvents etc. are produced in it. Due to progress of atomic energy the radio activity in the biosphere also get increased.

The pollution is a necessary evil of all development. It is a man made problem. The developed countries have been in a mad race to exploit every bit of natural resource to convert them into goods for their comfort. Pollution of air, water, soil, noise and so many other areas is not left by human being.

In case of air pollution is caused by mixing of all pollutants that come out of the industries. There are natural and man made sources of air pollution. It causes several kinds of damages to man, animal, plants. Weather, climate there are several types of air pollution can be controlled by employing modern technology and scientific research. The main sources of air pollution are automobiles, Industrial development, power plants - coal based and thermal power plant. Thus steps are to be taken to control air pollution at source and after the release of pollutants.

Water is most important Natural resource. It is vital for the maintenance of all forms of lives and vegetation. So many activities are depend on water our water bodies are ponds, lakes, sea, river, ocean which become polluted due to industrial development and urbanization. Again the source of water pollution is natural & man induced. There are various methods and programs have been introduced to assess the quantity of water and prevention and control of water pollution. The water pollution prevention and control act aim at the maintenance of good water quality for human use.

Soil is very important environmental component for human animals, plants. It is the basic medium for food, vegetation and natural resources. It is also the base for the development of human culture and civilization. There are various aspects and components of soil structure.

The contamination of soil with excess of chemicals, fertilizers, insecticides, herbicides is known as soil pollution. The decrease in the quality of soils either due to human activities or natural sources. The soil pollution is caused due to soil erosion, decrease in plant nutrients.

It is very essential to control and prevent soil pollution because the existence of man, animals and vegetation depend upon the quality of soil. It is necessary to maintain and also increase the quality of soils. The essential commodities required for man, animals and plants come from soils. So it is essential to control soil pollution.

Noise pollution is the state of discomfort and restlessness caused to man by unwanted high intensity sound known as noise. It is both from natural sources and human activities. The effect of noise pollution is auditory effect and Non-auditory effect. The noise pollution has psychological effect, it causes many behavioral changes among human as well as animals disco music produces temporary deafness in the listeners.

The noise pollution is control by using gadgets, ear plugs, ear muffs, the atmosphere gases envelope surrounding earth. Though there are secular changes in the weather and climate have affected and controlled the origin evolution and development of plants and animals in the biosphere. But the un activity and pollution created by man in some crises in the Environment which leads to ozone layer depletion, green house effect Acid rain. Rise of sea level, polar melting.

Harmful effect of all the above mentioned hazard. We have to face, which have direct or indirect effect on the life of the earth. If we want to overcome this hazard. We must stop polluting the environment and nature and efforts to be made by all of us from the childhood.

so that the sustained development of the environment can be done in right manner.

VI] Role of Environment Education & Natural Education in Sustainable Development :

Education is considered as an instrument of social change as well as social control. Education plays significant role in controlling and solving the social problem. Environmental education (EE) is an effective process to develop the understanding of environmental problems and it is the most important aspect of environmental education.

In order to help students grow in knowledge, skills and attitudes, and awareness relevant to environment teacher is expected to be not only dispenser of information and knowledge, but also managers to teaching learning situation.

The environment and nature experiences of the students outside the school and colleges. Vary from place to place consequently the activities provided them by teachers would also vary so that knowledge, attitudes, skills and commitment can be built on the solid foundation of experiences the student draws from the environment.

Teacher should also suggest the student to see T.V. programmes to read news papers and hear the radio news as regard with environment. He should show environmental teaching aids such as charts, models of environment in which it is bitterly going to be polluted and damaged.

In present situation man and environment are considered as interrelated and there in interdependence in them. The nature or environment becomes a source of sorrow and in happiness as there are adverse effects on human beings. Therefore it widely recognizes the need of introduction of environmental education.

The country has accepted the need of environmental & nature education with the recommendations of the Tiwari Committee (1980). Many recognize as urgent need of environmental education. We must given much emphasis on the new approaches and programmes of environmental education.

Most of the people recognize the urgent need for environmental education. But only some have clear ideas about what needs to be done and very few have either the actual experience or the knowledge about the courses that need to be taught.

Environmental education and nature education consists of curricular courses that is formal one and co-curricular activities that is non formal one. When organized by a teacher for a whole class can play an important role in sustainable development of the environment and nature. Teacher should use a variety of different teaching methods which may enable teacher to reach the goal of sustainable development.

Projects, field trips, games, role playing surveys are useful in involving students in asking why questions and seeking answers to them. "Environmental sensibility, sensitivity awareness are the aims of environmental education."

Education is a powerful instrument to control social problem every one is concerned and affected by the problem. To avoid the different kinds of pollution, the legal steps have already been taken by state and central government to prevent and control the pollution. Due education about nature and environment among student awareness about the pollute develop.

Educational Institute should introduce some programme in the curriculum for improving the organizational climate in terms of environmental and natural education. So by developing the sense for environment and nature the sustainable development will take place easily. So it is said education is the only things which can develop the future of all the mankind in positive manner.

VII] Conclusion :

As per the statement made by sustainable development, "Sustainable development is development which meets the need of present without compromising the ability of future generations to meet their own needs."

Environment is a source of happiness to man and his happiness will be heightened if he learns to love and appreciate the order in the various phenomena of nature and appreciate the functioning of various things contributing to the harmony in nature.

The environment and natural degradation brought about by a multitude of factors poses the greatest problem in India. Industrialization and consequent urbanization, injudicious application of science and technology with exposition of resources have participated in a serious environmental crisis.

It is being greatly realized that it is only through "Education" the people could be made awake of the environmental degradation. The education may be formal or non formal system adopted through mass media for imparting knowledge.

During the "India International Trade fair", the environmental education and nature education was set of as a part of environmental education for our future.

In New Delhi (IITF) New Delhi 1989 organized annual exhibition on theme of Environment. An section of Joy Of Learning (JOL) was a part of the wider theme. Our Environment our future formed an important legend of the IITF section JOL aimed at introducing school and college students and all those who well concerned with environment to the vistas of Environment education and its promotions. With its emphasis on learning through active participation and interaction and underlying motto, "Catch them Young."

As we already know that earth is the only planet on which life is possible. Population on this earth is also increasing at alarming rate putting stress on natural resources. Basically there are two main reasons for the exploitation of environment and its resources. One is poverty and other is the rich people. Both have over exploited the environment and nature.

Although development is necessary for man but it should be sustainable and should not destroy environment and nature for the development. Environmental conservation means proper management

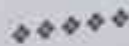
of available resources on this earth should be used in such a way so that they should not be depleted, and sustainable development is possible only by the awareness among people.

Environmental education is the most important aspect of sustainable development among with nature education. To improve the quality of environment and preserve the quality. Nature the awareness among the student, people must be develop, then only the conservation and the suitable development will occur. The example of Shri Anant Hajare is good model for all (Ex. Ralegaon Siddhi)

Many organizations, programmes and project which are actively engaged in developing the awareness of environmental education. One should took beautiful of it and protect our environment, nature. There is urgent need of environmental education to compromise the ecosystem, ecological balance and human material progress and the natural education, and so it is now one of the major subject in the curricular. But still not given the 100 percent weight in the syllabus, still it is one of the optional subject in the school level. If one want to maintained the sustainable development there the environmental Education must be the major subject from the lower level. There only impact assessment will be helpful to maintain the quality of man as well as quality of the environment.

References :

- 1] Dr. Bhandarkar, K.M. (2006) Environmental Education, Nitya Nutan Prakashan Pune - 4
- 2] Ghanta R. & Rao (2006), Environmental Education Problem & Prospects - Discovery Publishing House, New Delhi -2
- 3] Ganta & Rao (2004) - Environmental Science - Methods of Teaching - Discovery Publishing House - 2
- 4] Sharma, R. A. - Environmental education, R. Lall book - Meerut (U.P)
- 5] Sirohi S. S. - Env. Edu. - Tonkon Publication, Ludiyana - 8

For Sustainable Development of Environment **YOU CAN DO THIS**

Prof. Kumar K.A.
Chairman, Aapatkalin Vyavasthapan Samiti
Maharashtra Jetha Negrik Maharashtra

Prof. Mahesh Satyanarayan B.
Smt. Maherbaru College
Science and Commerce, A.

INTRODUCTION :

These days news about environment is always in the lines of media of all types. Sometimes the news is about research. The scientists have successfully invented a bacteria which convert carbon dioxide or a news like to protect the environment one has undertaken the plantation of 5 lakh trees. Ever since Mr. Al Gore Ex-Vice President of America and Mr. Pachori an Indian scientist honored with Nobel Prize for their work on "Global Warming", an event on industrial front is somehow related to Global Warming. This brings us to a naughty situation, with a question "Is industries are necessary for so called DEVELOPMENT, and then to what extent? Development of industries is necessity?"

REALITIES :

There is no one answer to this question, because the development on industrial front is different from the "Scientific Development". Development of industries uses the scientific development to maximize its production. Both qualitatively and quantitatively irrespective of demand. E.g Over extraction of Coal by private company in Chotia Block of Korba District, by destroying the thick forest of the area. Plentiful food grain production in India by using chemical fertilizer at the cost of reproductive capacity of soil. Etc. All these

industries are linked with the social setup because they use public services like electricity, waste disposal system, water supply and many others. Any load on public services directly affects the physical environment.

BRAHMANDEEY ENVIRONMENT :

The word environment includes the interplanetary spaces. Our Rishis, who are great thinkers, at that time some 15000 years B.C., put up the concept of "Brahmand". They described the probabilities of relation between different forces. Because of which Brahmand came into being. They described their limitations as **Where from this Brahmand came into being? How it was produced? Who can understand this? Who can speak about this? Because all the scientists are born after the Brahmand came into being. Hence who can tell the truth about the Birth of Brahmand?**

In other words no one is capable of answering the question how, when and what are the limits; No scientific development, no spiritual development and for that matter no development of any other type can educate us about the truth behind the birth of **BRAHMANDEEY ENVIRONMENT.**

OUR LIMITATIONS :

Hence the fact limits our concern only to those aspects of our environment- which is a very small part of Brahmaandey Environment - within which all the living beings on the earth spend their life. This environment is limited to 80 km above sea and 7 km below sea level. All the systems of nature, which keeps a living being physically fit, work within these 87 km. Some of these systems of nature work only for few hours in year, to activate colorful life, which lasts for few days. Whereas some system helps the life to live over 100 years. These systems purify the Air, Water, help to produce nutritious food and work continuously by themselves to keep the optimum level. These system balances by themselves to keep the optimum level of efficiency. Unfortunately the industrial Revolution has put these systems out of order and hence the problem of Environment.

INDUSTRIAL REVOLUTION :

Industrial revolution all over the world, gave a number of readymade products useful to human being in a short duration of 200 years. The definition of developed, developing and under developed got related to the quantum of use of industrial products. Being developed, most of nations, counted on their Natural Resources irrespective of their own requirements. Very soon the Natural Resources got exhausted and there was no replacement.

E. g. on the field of transportation, the developments were on foot, by cart, by cycle, by scooter, by motor, by railway, aero plane and now by rocket. At every stage manufacturing of these machines yielded carbon dioxide which was let loose in the atmosphere. For the carbon dioxide let loose by living being. The man has its own system of converting carbon dioxide into carbon and oxygen. No such system is available for the carbon dioxide let loose by industries. Which create an imbalance in atmosphere?

There are many other factors which are adding fuel to the fire resulting in global warming. Let us take another example we are using a number of electronic machines in our daily life like ATM, computer, Laptop, Remote etc. within few years each of the machine is replaced by new version of delicate machine gets out of order. Hence it comes "E-waste". This E-waste is extremely dangerous and cannot be disposed in the present day routine manner, as the e-waste contains poisonous material like mercury, lead, cadmium etc. as yet there is no established system for the disposal of E-waste, anywhere in India. These extremely poisonous elements may be disposed in one way or other, by the living beings including humans.

ASPECT PHYSICAL ENVIRONMENT :

There are many sensitive aspect of environment, which are necessary for all living beings but these are being disturbed by human activities. e. g. Tropical forest, use of petrol and diesel as fuel which emits carbon dioxide, water supply and use roads. Tree cutting, chemical

industries of all types, economic development, national and international laws on pollution etc. All these aspect cannot be dealt with in details in short time. Hence we spell the action oriented educations in certain schemes for "Sustainable Development of Environment". To make the environment more bearable - You and only you can do this.

YES - YOU CAN DO THIS.:

1. **To protect tropical forest**
 - a. Do everything to protect the trees around you from being cut.
 - b. Use the furniture of wood of those trees which are planted for the purpose, following definite time purpose
 - c. Under any circumstance do not waste the paper. Paper which serves your purpose made from the waste is available in local market- Use it
 - d. Prepare your own scheme for tree plantation, for the lane you are living in, for the ward you are moving through and implement it taking help of your neighbor.
 - e. Take all lawful manners of established "Vriksh Pradhikaran" in your city, with the help of nagar sevak so that tree cutting in the urban areas is curbed.
 - f. Actively take part in any tree plantation scheme without any reservation.
 - g. Take active part in tree plantation scheme of local self government of your city. Keep in mind that dues, laws are already planned by Maharashtra Government to serve the cause of Environmental Protection.
2. **To reduce the use of Carbon dioxide emitting fuel**
 - a. Use the vehicle running on Petrol Diesel or Kerosene only when there is urgency
 - b. For your pretty work be on foot or use cycle.
 - c. Always keep it in mind that energy of vary type is very costly in India.
 - d. Put off all those equipments running on electricity when not in use
 - e. Use public transportation system for your dissident works.

- f. Write again and again to the local political leadership for preparing scheme about global warming and local situation.
- g. Prepare and implement your own scheme to reduce the use of carbon emitting vehicle
- h. Use only pro-environment fuel which does not pollute.

3. To reduce the water problem

- a. At any cost save water
- b. Release the used water of house below the ground level
- c. Stop all leakages of tap in your house
- d. Take only a bucketful water to clean your scooter or car
- e. Write to The Principal of the school to ensure that change in life style as are required to save water and teach to the students
- f. Water your garden before sunrise and after sunset
- g. Write to local administration to take necessary step to construction of soak pits to improve the underground water
- h. Take all precaution for filtering, distilling and purifying drinking water as the water supplied to you may be impure and infected.

4. While Driving on Road

- a. Let any animal cross the road first. Take this precaution while travelling in night
- b. Take special care, during the reproductive crop that they are not killed by your vehicle
- c. As and when required use dipper of your vehicle to ensure safe passage to your fellow traveler from opposite direction
- d. Save the tree planted along the roads as these trees are best guides while travelling
- e. Strictly follow all the traffic rules to ensure your own life
- f. Always keep in mind that roads are constructed by human being for their us animals, insects do not know this

5. To Stop illegal tree cutting

- a. Purchase the wood you require only from a registered trader merchant never mind even if wood is bit costlier

- b. Report the tree cutting to nearest police station.
- c. To take action against the tree cutting is lawful duty of police.
- d. Instead of wood furniture use furniture made from other material like Polymer, glass, particle boards, etc
- e. For any further information about the tree cutting visit forest stewardship councils, or on www.tcoax.org

6. About the chemical pollution

- a. Do not use as far as possible room fresheners, detergents and soaps or power foams, insect killing sprays.
- b. Electronic or electrical machines which are out of service is "E-waste". Chemicals like cadmium, lead mercury, etc
- c. Keep in mind that removal of chemical pollution is not under any single agency of administration. Hence write to local political leader.
- d. Take active part in all programs run by local political leader to remove / reduce / eradicate the chemical pollution.
- e. In nature, the waste created by human being is eaten up by birds, animals. The entire agencies created by nature are being eradicated by human beings. So take active part in any program aimed to save them.

7. About the Laws

- a. Always keep in mind that no international help of any type can help to improve the environment in which you are living. Hence help yourself.
- b. In Maharashtra number of laws has been passed by the State Assembly to protect you from being dragged in legal complication and to ensure good, healthy environment. But only you can implement them, hence be always active.
- c. A healthy and safe environment is your birth right but for fruit you have to use legal means & methods.

8. About Tourism and Local Environment

- a. To take a break from busy life schedule and go for outing is

your right. Before you go for outing first decide your accompaniments.

- b. Always save water while on tour.
 - c. To reduce further difficulties because of any changes think yourself first and let the difficulty be known to your fellow tourist.
 - d. Know the habit of local people living at your destination about local modes of travel and their availability. Study the information in the light of your time.
- 9. About Global Warming**
- a. Stop the use of filament bulbs
 - b. Using and reusing the material available at your home for day to day work
 - c. Keep appropriate air pressure in wheel of the vehicle you are using
 - d. Using the water at normal temperature for washing your clothes or sweeping your home.
 - e. Reducing the waste from your home by 10%
 - f. Adjusting the thermo state of your freeze as per requirement of season.

You know to be effective about the purity of Environment issues. You are required to change your life style properly.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND INDIAN JUDICIARY

Dr. Aparna C. Panchabhai.
She is a co-ordinator at RTM Nagpur University's
Dr Babasaheb Ambedkar College of Law,
City Branch, Nagpur

Ever since the 'Earth-Summit' in Rio-de-Janeiro in 1992, Sustainable development has been emphasized for overall socio-economic development. According to United Nations World Commission on Environment and Development, sustainable development must meet the needs of the present generations without compromising the ability of the future generations to meet their own needs and aspirations.

It is possible to have development without destroying the environment provided man ensures that any single use does not deplete the environmental resources to such an extent that they are no longer capable of sustaining any other use. To ensure sustainable development the depletion of renewable resources should not take place at the rate faster than their regeneration and environmental aspect should be included in the development policies and activities. World organizations have realized that economic development cannot succeed unless sufficient attention is given to the natural environment during development planning. Only those technological developments with minimum environmental hazards should be adopted in order to sustain the environment for future generations.

The term 'Sustainable Development' was coined for the first time by the International Union for the Conservation of Nature (IUCN) in the year 1980 in its 'World Conservation Strategy.'

In Stockholm Conference (1972) "Declaration of Human Environment" was approved and to implement the same 'action plan'

was also accepted. In 1982 when U.N. General Assembly was taking stock of the situation it was convinced that the aims with which the entire exercise was done so far had not been realized and pollution had increased world-wide, in this background the World Commission on Environment and Development or the Brundtland Commission was set up in 1984.

The Brundtland report entitled "Our Common Future" published in 1987 provides:

"Sustainable development is a development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs." It contains two concepts in it.

- The concept of "needs", in particular the essential needs of the world's poor to which overriding priority should be given and
- The idea of limitation imposed by the state of technology and social organization on the environment's ability to meet present and future needs.

Thus, the aim of economic and social development must be defined in all developed and developing countries whether it is market oriented or centrally planned. On the basis of the Brundtland Report the U.N. General Assembly decided to convene a Conference on Environment and Development (U.N.C.E.D.) in 1989, which will take place in Rio-de-Janeiro, the Capital of Brazil in 1992 and pass a "Rio Declaration on Environment and Development" a programme for action known as 'Agenda 21' and two Environmental Protection Conventions;

- a) The Convention of Biological Diversity and
- b) The Convention on Climate Change.

It is accepted, that Sustainable development and conservation represent the two sides of the same coin. They are interlinked with one another as one cannot be achieved at the expenses of the other. From the human point of view, an interlinked or integral approach demand satisfying basic human needs in an equitable manner, maintenance and promotion of social, cultural, and biological

diversity along with ecological integrity of the system as a whole. This concept has been accepted by the Rio Declaration on Environment and Development

The Rio-declaration combines traditional elements and new requirements. It states the following salient principles of Sustainable Development;

- Intergenerational equity.
- Use and conservation of natural resources.
- Protection of environment.
- The Precautionary Principle.
- The Polluter Pays Principle.
- Obligation to assist and co-operate.
- Eradication of poverty.
- Financial assistance to developing country.

Inter-generational equity

The main aim of this theory is the right of each generation of human beings to benefit from the cultural and natural inheritance of the past generations as well as the 'obligation' to preserve such heritage for future generation. It requires conserving the diversity and quality of biological resources and of renewable resources such as forest, water and soils.

The present generation is under an obligation to leave something for the next generation also. There is an inter-generational equity and the developmental process to meet the essential needs of the present generation by using the natural resources has to be on that basis. But this does not mean that such resources should not be used. According to Brundtland Report, the rate of depletion should take into account the criticality of that resource the availability of technologies for minimizing depletion and the likelihood of substitute being available for that.

2. Use and conservation of natural resources

In order to meet the needs on sustainable basis, it is absolutely necessary to use the 'Earth's natural resources' carefully and the natural

resource base must be conserved and enhanced, it is part of our moral obligation to other living beings and future generations. The resource base must be conserved and enhanced to meet the needs of growing populations.

Principle 23 of the Rio Declaration specifically says that the environment and natural resources of people under oppression, domination and occupation shall be protected. Similarly in Principle 8 of the Rio Declaration it is stated that to achieve sustainable development and a high quality of life for all people, states should reduce and eliminate unsustainable pattern of production and consumption. Thus, conservation of natural resources is an essential principle of sustainable development.

3. Environment protection

The protection of the environment is an essential part of sustainable development. Without adequate environment protection, development is undermined. Without development, resource will be inadequate for needed investment and environmental protection will fail. It is always the poor who suffer the most from the consequences of pollution and environmental degradation. E.g. Unlike the rich, the poor cannot afford to protect themselves from the contaminated water. The poor also draw a large part of their livelihood from unmarked environmental resources such as forest. The unscrupulous exploitation of forest may be detrimental to both environment and development.

4. The Precautionary Principle

The main purpose of the Precautionary Principle is to ensure that a substance or activity posing a threat to the environment is prevented from adversely affecting the environment even if there is no conclusive scientific proof of linking that particular substance or activity to environmental damage. In the context of the Municipal law, precautionary principle means;

- Environmental measures by the State Government and the local authorities must anticipate, prevent, and attack the causes of environmental degradation.

- Where there are threats of serious and irreversible damage, lack of scientific certainty should not be used as a reason for postponing measures to prevent environmental degradation.
- The burden of proof is on the actor or the developer/industrialist to show that his action is environmentally benign.

The Precautionary Principle has been recognized in almost all the major international instruments. It has been adopted by the United Nations Environmental Programme. It has also been adopted by various International Conferences on prevention of pollution of seas. In 1990, Bergen Declaration on Sustainable Development in the European Community while affirming the Precautionary Principle provided that environment related action should predict, prevent and suppress environmentally harmful factors. In 1991, "Caring for the earth", a document jointly produced by the World Wide Fund for nature, emphasized that the Precautionary Principle be made the basis for decisions on development and environment. The 'Earth-Summit' of Rio in 1992 recognized the Precautionary Principle in many ways. The Rio Declaration in its principle 15 emphasizes on the precautionary principle wherein it is provided that where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty shall not be used as a reason of postponing cost effective measures to prevent environmental degradation.

5. The Polluter Pays Principle

The Polluter Pays Principle (PPP) as interpreted by the Supreme Court of India means that the absolute liability for harm to the environment extends not only to compensate the victims of pollution but also the cost of restoring the environmental degradation. Thus it includes environmental costs as well as direct cost to people or property. Remediation of the damaged environment is part of process of 'Sustainable Development' and as such the polluter is liable to pay the cost to the individual sufferer as well as the cost of reversing the damaged ecology. Under this principle it is not the role of Government to meet the cost involved in either prevention of such damage or in car-

rying out remedial action, because the effect of this would be to shift the financial burden of the pollution incident to the taxpayer.

In 1972, the member countries of Organization for Economic Co-operation and Development agreed to base their environmental policies on a Polluter Pays Principle (PPP). There is a very strong link between the principle and the idea of prevention is better than cure. The European community has accepted it as a fundamental part of its strategy on environmental matters. The action program on the environment has laid down certain basic principles of European community environmental policies which are as follows.

- Preventive action is to be preferred to remedial measures.
- Environmental damage should be rectified at source.
- The polluter should pay for the costs of the measures taken to protect the environment.
- Environmental policies should form a component of the European Community's other policies. Thus, according to the PPP, the responsibility to repair the environmental damage is that of the polluter.

6. Obligation to Assist and Co-operate

The environmental problem is not the problem of an individual or that of one country. It is a global problem and it can be tackled only with assistance and co-operation of all.

Principle 9 of the Rio Declaration provides that, the states should co-operate to strengthen endogenous capacity, building for Sustainable Development, by improving scientific understanding through changes of scientific and technological knowledge, and by enhancing the development adaptation, diffusion and transfer of technologies including new and innovative technologies.

Article 10 of the Rio Declaration further provides that environmental issues are best handled with the participation of all concerned citizens at the relevant level.

Article 12 of the Rio-declaration provides that the states should co-operate to promote a supportive and open international economic

system that would lead to economic growth and sustainable development in all countries, to better address the problems of environmental degradation.

Article 27 of the Rio declaration expects the people and the states to co-operate in good faith and in a spirit of partnership in the further development of International law in the field of sustainable development.

Thus, obligation to assist and co-operate is also one of the important principle of sustainable development.

7. Eradication of Poverty

The sustainable development has to address the problem of the large number of people who live in absolute poverty and who cannot satisfy even their basic needs. At the Stockholm Conference in 1972, our former Prime - Minister Mrs. Indira Gandhi said, "of all pollutants we face, the worst is poverty". The Brundtland Report has rightly pointed out that poverty reduces people's capacity to use resources in a sustainable manner and hence it intensifies pressure on the environment. Most of the developing countries are under the stress of poverty. Therefore, it is necessary that the growth must be revived in developing countries because that is where the links between economic growth, the alleviation of poverty and environmental conditions operate most directly. If the vicious cycle of poverty is broken, definitely it will help to achieve sustainability.

8. Financial Assistance to Developing Countries

The developing countries face poverty as the worst pollutant. The people in the developing countries strain their natural resources and over exploit them to meet their basic needs. The developing countries do not have the finances and modern technology to follow the path of development which is sustainable. Therefore, the financial assistance and transfer of technology from the developed nations to the developing nations is a must if we want to achieve the goal of sustainable development and environment protection.

The challenges of environment protection and sustainable development

opment are increasing. The concept of sustainable development has grown from Stockholm Conference to Rio- Summit and thereafter through various national and international forum. For this we need the political will of the north and the south to act in co-ordination to protect this planet earth from further deterioration.

Thus, it is very much clear that for maintaining the eco-balance and at the same time for the development the harmonious way must be adopted, this role is performed by our Judiciary in various cases. Supreme Court and High courts, have given the harmonious decisions which is discussed by the researcher in this chapter.

Some definitions of sustainable development are as follows:-

- (1) Sustainable development is the development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. - World Commission on Environment and Development.
- (2) Sustainable development is a process in which economic, fiscal, energy, agriculture and industrial policies are all designed to bring about a development that is economically, socially and ecologically sustainable. - United Nation Development Project.
- (3) Sustainable development is the pattern of structural change in natural and man-made capital stock which ensures the feasibility of at least a minimum socially desired rate of growth in the long run. -M. Karshenas Thus, it means that carry only that much development which will be sustainable by the environment and moreover not to exploit the natural resources, by using it for present generation only but we have to think for the future generations for that.

Need for the Sustainable Development

The concern about sustainable development is paramount because natural resources are depleting faster because of

- High pressure of population
- Poverty
- Greater use of resources to increase production and thereby achieve greater production
- Increasing use of technology.

In the last few decades tremendous advances have taken place in science and technology. These have accelerated the pace of industrialization, urbanization and also the industrialization of agriculture. These developmental programs have no doubt improved the quality of life of people in the developing countries.

In the process of rapid implementation of these development programs man has disrupted the delicate balance existing in the natural ecosystems of the world. He has almost discarded the basic principles governing the ecosystems of the biosphere due to his interference with the ecosystems of the world. He has forgotten that the biosphere does not belong to him; but that he is one of the many components and also that each organism has its own rightful place in the biosphere. Due to this unfortunate attitude of man, a conflict has arisen between development and ecology resulting in

- Deforestation
- Soil erosion
- Flooding
- Wild life destruction
- Environmental pollution
- Population explosion

Because of these there is threat to the survival of man and the quality of life to which he is accustomed. Man has realized that there is a great need to have a harmonious balance between development and preservation of ecology which can be achieved by the following three principles.

- The development program should go in harmony with nature.
- The natural ecosystems of the biosphere should be preserved.
- The conflict between development and ecology should be minimized.

The principles can be implemented by adopting program of afforestation, soil conservation, wild life management pollution and population control. It is possible to have development without destroying the environment provided man ensures that any single use does not

deplete the environmental resources to such an extent that they are no longer capable of sustaining any other use. This requires a gradual shift from uncontrolled exploitation to efficient management of natural resources. To ensure sustainable development the depletion of natural resources should not take place at a rate faster than their regeneration and environmental aspect should be included in the development policies and activities.

World organizations have realized that economic development cannot succeed unless sufficient attention is given to the natural environment during development planning. Only those technological developments with minimum environmental hazards should be adopted in order to sustain the environment for future generations.

Sustainable Development and Environmental Pollution Control

It is now a well-documented and generally accepted fact that the environment has suffered greatly at the expense of the development of our present life style. Demands for a higher quality environment coupled with shortage in Natural Resources and other common place items have shown that, hard decisions regarding the tradeoffs between energy consumption, pollution control and life styles will have to be made to insure long-term viability of the planet earth as a place for man to live.

On this backdrop the Indian judiciary had initiated in protecting environment and environmental law in the country. The decisions of the Supreme Court, on the environmental law either by way of Public Interest Litigation or by way of writs has proved to be a great guidance, for all those who are the environmental activists.

Author has tried to cover all those cases decided by court, where court have given the harmonious decisions wherever there is a conflict between Right to development and Protection of Environment. In short for having the sustainable development the Supreme Court and High Court have given golden way out. Such some of the cases have been studied by the researcher and discussed below.

CASE LAWS

M.C. Mehta Vs Union of India and other Shriram foods and Fertilizer Industries and others

In this case, the petitioner had filed a Public Interest Litigation against the manufacturer and sale of hazardous product. As there was leakage of Oleum gas from one of the unit of Shriram foods and fertilizers Industries and as a result several persons were affected and it was alleged that one advocate practicing in that court died. According to petitioner the plant should be closed as the chlorine gas is dangerous to the life and health of the community and if it escapes either from the storage tanks or from any other point in the course of production it is likely to affect the health and well being of the workmen and the people living in the vicinity. The Supreme Court has ordered that the caustic chlorine plant should be directed to be shifted at some other place. It should be allowed to be restarted by the management subject to certain stringent conditions which were specified. This is also one of the important case, where by the court has tried to maintain the balance between environment and development.

M.C. Mehta Vs Union of India and other

In this case, M.C. Mehta, petitioner has filed a Public Interest Litigation under Article 32 of the constitution of India seeking a direction to Haryana Pollution Control Board to control pollution caused by the stone crusher pulverize and mines operation in the Faridabad and Balabagarh area. The main question which was raised in the petition is whether to preserve environment and control pollution the mining operations should be stopped within the radius of five kilometers from the tourist's resort of Badkhal Lake and Suraj Kund in the State of Haryana? It was observed by the court in order to preserve environment and control pollution within the vicinity of the two tourist resorts it is necessary to stop mining in the area. The forest department of the state shall undertake to develop the green belts with immediate effect. The court further observed that the forest department shall start the plantation of trees for developing the green belts and

make all efforts to complete the plantation of trees. The court stated that the entire mine operator shall be given notice for obtaining 'No Objection Certificate' (N.O.C.) from the Haryana Pollution Control Board as also from the Central Pollution Control Board. Here it is very much clear that the court has taken the due care to protect the environment by issuing an order which was of much consequence.

Vellore Citizen's Welfare Forum Vs Union of India and others
In this case, the petitioner have filed the petition in the public interest and thereby brought the issues of pollution, which is caused by enormous discharge of untreated effluent by the tanneries and are discharging untreated effluent into the agricultural fields, roads, sides, water ways and open lands. The untreated effluent is finally discharged in the river Palas which is main source of water supply to the residents of the area. According to the petitioner the entire surface has been polluted resulting in non-availability of potable water to the residents of the area.

It has been further stated in the petition that the tanneries use 170 types of chemicals in the chrome tanning process. These chemicals results into dangerously enormous quantities of toxic effluents being let out in the open by the tanning industries. These effluents have spoiled the physio chemical properties of the soil and have contaminated ground water by percolation. The court had ordered that the Central Government shall constitute an authority under section 3(3) of the Environmental Protection Act, 1986 and shall confirm on the said authority all the powers necessary to deal with the situation created by the tanneries and other polluting industries in the State of Tamil Nadu. The authorities so constituted by the Central Government shall apply the precautionary principle and polluter pays principle. The court ordered to pay compensation to the individuals/families that have suffered due to pollution and shall access the compensation to be paid to the said individuals/families. The authorities shall further determine the compensation to be recovered from the polluter as cost of reversing the damage to the environment. The authority shall direct the closure

of industry in case he refers to pay the compensation awarded against him. The court imposed pollution fine of Rs. 10,000 on each and every tannery in the district. This fine shall be deposited as environmental protection fund and shall be utilized for compensating the affected person.

This case dealt with the principle of sustainable development and that specially accepted the "Precautionary Principle" and "The Polluter Pays Principle" as part of the environmental laws of the land. The traditional concept, that development and ecology are opposed to each other, is no longer acceptable, sustainable development is the answer. In the international sphere, "Sustainable Development" as a concept came to be known for the first time in Stockholm Declaration of 1972, thereafter in 1987, the concept was given a definite shape by the World Commission of Environment and Development in its report called "our common future". The commission was chaired by the then Prime Minister of Norway Ms. G.H. Brundtland and as such the report is popularly known as Brundtland Report. In 1991 the World Conservation Union, United Nations Environment Programme and World Wide Fund for Nature, jointly came out with a document called "caring for the earth" which is a strategy for sustainable living. Finally came the Earth Summit held in June 1992 at Rio, which saw the largest gathering of world leaders ever in the history deliberating and chalking out a blue print for the survival of the planet. During the two decades from Stockholm to Rio, "Sustainable Development" has come to be accepted as a viable concept to eradicate poverty and improve the quality of human life while living within the carrying capacity of the supporting ecosystem. The precautionary principle in the context of municipal law means

- i) Environment measures by the States Government and the statutory authorities must anticipate, prevent and attack the causes of environmental degradation.
- ii) Where there are threats of serious and irreversible damage, lack of scientific certainty should not be used as a reason for postponing measures to prevent environmental degradation.

- ii) The "onus of proof" is on the actor or the developer/industrials to show that his action is environmentally benign. This case is an important case which speaks of the dynamic and courageous stance of the Supreme Court in protecting the environment. The principles which have been laid down are the trend setters from the point of view of protecting the environment even in future.

S. Jagannath Vs Union of India

This petition has been filed u/a 32 of the constitution in public interest. The petitioner has sought the enforcement of Coastal Zone Regulation Notification, 19th Feb 1991 issued by the Government of India stoppage of incentive and semi incentive types of farming in the ecologically fragile coastal areas prohibiting from using the wet lands for prawn farming and construction management of a National Coastal Authority to safeguard marine life and coastal area. While deciding the case, the Supreme Court observed that before any shrimp industry or shrimp pond is permitted to be installed in the ecologically fragile coastal areas. It must pass through strict environmental test.

There had to be a high powered authority under the act to scrutinize each and every case from an environmental point of view. There must be E.I.A. before permission is granted to install commercial shrimp farms. The conceptual framework of assessment must be broad based primarily concerning environmental degradation linked with shrimp farming, the assessment also include the social impact on different pollution strata in the area and the quality of assessment must be analytically based on spurious technology. It must be taken into consideration inter generational equity and the compensation for those who are affected and prejudiced.

The court has specifically observed that the Central Government shall constitute an authority with all the areas to protect the environment. These authorities shall implement the precautionary principle and the polluter pays principle. No shrimp culture pond shall be constructed or set up with the coastal regulation or notified in the coastal

regulation zone notification. It shall be applicable to all seas, bays, estuaries, creeks, river and backwaters. All agriculture industries, shrimp culture industries, setup in the Coastal Regulation Zone (CRZ) shall be demolished and removed from the said area.

This decision of the court is a bold step taken up by the court in the protection of environment. The coastal zone or the coastal belt has to be kept clean from the environmental point of view otherwise it creates a hazard for wholesome environment. Taking this into consideration, the Supreme Court has very specifically prohibited any type of industrial activity in the coastal zone which shall effect environment. The court has the Governmental authority to decide how much damage has been caused and also provided for companies who have suffered because of this environmental damage.

Calcutta Youth Front Vs State of West Bengal

There was a public park called as "Satyanarayan Park" in Calcutta. Respondent's M/s Happy Homes and Hotels Pvt. Ltd. obtained a license and permission from the Calcutta Municipal Corporation for a period of 30 years for the implementation of a development scheme namely construction of a two storied air-conditioned underground basement market and parking place. Respondent undertook the responsibility to maintain the public park greener than the present condition. The petitioner challenged the municipality and other respondents contending that there were possibilities of ecological imbalance in view of the conditions of license. Satyanarayan Park was situated in a densely populated area in the metro Politian city of Calcutta. The construction would affect traffic jams in or about the said area leading to a further ecological imbalance and that the corporation had no authority to grant the license of the sub-soil of the park for the implementation of any development scheme which was not for the development of the park by way a proper and adequate or proper utilization of such park.

The respondents submitted their grounds that the grant of license itself was evidence. The conditions in the grant of license mentioned

that the respondent shall maintain the park, children's playground and all other facilities which a modern park enjoins would be provided to the respondent. If the respondents would fail in maintaining the public park the respondent municipal corporation had authority to cancel the lease at any time during the lease period. Hence there was no question of violating ecological balance. As it was a crowded area, providing of parking place would be good and convenient for the people.

The Supreme Court while deciding the matter contended that there must be a balance between ecology and development. Environment is necessary for the human beings. At the same time, development should do harm or injury to the environment. By constructing a two storied building in the subsoil of the park and maintaining the pollution on the surface as it would be a welcome measure and development would be possible. By the activities of the respondents there were no possibilities of ecological imbalance in view of conditions of license.

CONCLUSION:

Judiciary in India, more precisely, the Supreme Court and the High Courts has played an important role in preserving the doctrine of 'Sustainable Development'. Parliament has enacted various laws to deal with the problems of environmental degradation. In such a situation, the superior courts have played a pivotal role in interpreting the laws to suit the doctrine of 'Sustainable Development'.

It is also to be remembered that most of the environmental cases have come before the court through PIL (public interest litigation) either under Article 32 or under 226 of the constitution. The first case on which the apex court had applied the doctrine of 'Sustainable Development' was Vellore Citizen Welfare Forum vs Union of India. In the instant case, dispute arose over some tanneries in the state of Tamil Nadu. These tanneries were discharging effluents in the river Palar, which was the main source of drinking water in the state. The Hon'ble Supreme Court held that:
"We have no hesitation in holding that the precautionary principle and polluter pays principle are part of the environmental law of India"

The court also held that: "Remediation of the damaged environment is part of the process of 'Sustainable Development' and as such polluter is liable to pay the cost to the individual sufferers as well as the cost of reversing the damaged ecology." Environment and development are two sides of the same coin. Any one of these cannot be sacrificed for the other. On contrary, both are equally important for our better future. Thus the responsibility lies on the Supreme Court and the various High Courts to deal with these cases with caution of high degree. Then only, we will achieve our goal i.e. to secure a pollution free developed country for our next generation.

The development must be hand in hand with the environment and not at the cost of environment.

References :

- 1) Paras Diwan - Environment Administration Law and judicial attitude.
- 2) Environmental Law by H.N.Tiwari.
- 3) Law relating to Environmental pollution and protection by Dr. N.Maheshwara Swamy
- 4) Environmental Law by Dr.Paramjit Jaswal and Dr. Nisha Jaswal.
- 5) Environmental Law and Policy in India by Shyam Divan and Amin Rosencranz.

Medicinal Plants And Sustainable Development

Dr. Mahesh C. Dabhi
Smt. L. R. T. College of Commerce, Ash

Introduction:

Since the time immemorial the use of medicinal plants was carried out by our ancestors. The use as a traditional system developed into many paths. The old system of use of medicinal plants hybridized and adapted into modern science to develop Biomedicine, Natural Products, Pure Herbs, Phytomedicines etc. The medicinal plants have a great potential from the angles of cultivation and availability of quality material to pharma industries. Medicinal plants have human values and global values. The various values of medicinal plants are as below.

a) Medicinal Value :

Since time immemorial Indians are using medicinal plants to cure specific ailments. The indigenous system of medicine, namely Ayurvedic, Siddha and Unani have been in existence and use since last 3000-5000 years. Knowledge of medicinal plants and use of these plants in Indian Medicinal System was inherited traditionally. It was greatly restricted to vaidyas or to some interested persons. In lesser way it was practiced in every household as first aid in the form of Grandmas Medicinal Pouch. With development of Allopathy the knowledge slowly perished and after seeing the side effects of allopathic medicines again mankind is turning towards these medicines. Hence, spreading and preservation of this age old knowledge of medicinal plants and their uses has become important for human existence.

b) Agricultural Value:

Most of the medicinal plants are forest based and with dwindling area of forest, improper harvesting of plant sources, neglect of preservation accompanied by unscientific and vast collection has led them into a stage where many of these plants are on the verge of extinction. There is a need for conservation of all such useful plants. These should be scientifically cultivated, maintained, assessed for germplasm and phytochemically analysed, and studied further for their usage in modern medicines.

c) Commercial Value :

The modern pharmaceutical industry is using many medicinal plants for their drugs. These herbs are not only cheap sources but are also superior and natural sources than the artificial synthetic ones. The increased use of these herbs, diminishing natural supply, inferior material due to lack of knowledge of the harvesting, has forced us to the level that there is an immediate need for commercial cultivation of these herbs as crops.

d) Marketing Value :

In India itself there are more than 7000 Pharmacies manufacturing Indian System of Medicines including Ayurvedic formulations, Siddha, Unani and Homeopathic manufacturers. The total market value is more than Rs. 45,000 crores. The large and medium manufacturers constitute with more than Rs. 3,000 crores turnover and smaller and small-scale and cottage industries constitute Rs. 1,550 crores share. In allopathy also manufacturers are utilizing the herbals.

The global market for herbal medicines is around 10 Billion US Dollars in which India's share is less than 0.1%. By 2010 market will be four fold to touch 40 Billion US Dollars and hence, there is enormous potential. But that requires organized cultivation, collection and processing of herbal material as well as ayurvedic products which will match global standards.

Objective:

The main objective of the research paper is to extract the potential

cultivation of medicinal plants in the local area network which will satisfy the various problems related to agriculturalist from the point of view and to make the use of medicinal plants for curing diseases at the local level in the economic way and to evaluate the revenue in the area for the development purpose.

Significance:

The modern pharmaceutical industry is using medicinal plants for their drugs, i.e. Aloe Vera (Korfad), *Andrographis Panniculata* (Kachirayat), *Asparagus racemosus* (shatawari), *Catharanthus* (Kadadafuly), *Cassia angustifolia* (Sonamukhi), *Chlorophytum borivilianum* (Panchari Musli) etc. Since the time immemorial, the use of medicinal plants was carried out by our ancestors. The use of traditional system developed into many paths. These old systems of use of medicinal plants, hybridised and adapted into modern science to develop Biomedicines, Natural Products, Pure Herbs, Phytomedicines etc. The farming of these plants is helpful in increasing the standard of living of the farmers.

Indian biodiversity is helpful in development and cultivation of different medicinal plants in different areas. The climate of our country is positive for the cultivation of few medicinal plants like Aloe vera, *Chlorophytum borivilianum*, *Piper longum*, *Withania somnifera* etc. Many medicinal plants have very short life span of rainy season and can be cultivated as non-irrigated crops. Expenditure on these crops is very less and hence, poor farmers can cultivate these crops easily. Income from medicinal plants is more than traditional crops. The suicides of farmers can be stopped in this area by starting the cultivation of medicinal plants scientifically.

One farmer at Bordi (Shivpur), Ta. Akot, Dist. Akola told that he is earning net profit every year up to Rs. 25 – 30 lacks in 10 hectares. He started from zero.

One famous scientist said that, "Ask not what Ayurveda can do for Agriculture, but ask what you as an Agriculturist, can do to develop Agro-technologies of Ayurvedic plants."

Different medicinal plants have their different usage. If we take the example of Aloe vera Linn (Korfad) then we can understand the medicinal properties of this small plant. Aloe leaves are extensively used as active ingredients in laxative preparations, anti-obesity drugs, stomach tonics, inflamed eyes. The pulp is taken internally for curing ulcers, sore throat, dyspepsia, constipation, gases and piles. It is good blood purifier. It reduces hernial swellings and fibrosis of testis. It helps in growth, thickness, luster and cure diseases of hairs and hence used in shampoos. All the cosmetic manufacturers used the contents of Aloe vera. It is also said to be helpful in controlling cancer. The bitter taste used to control the bitterness and as a flavouring agent in manufacturing of alcoholic and non-alcoholic drinks.

India with its vast biodiversity and potential for commercial development of various medicinal plants crops will generate ample raw material to national market of all types pharma industries. Export of them as raw material in raw, semi finished or finished form to international phyto herbal and pharmaceutical industries will take India on a world map.

Reasons:

- ♦ The following are some of the reasons that make the cultivation of medicinal plants very essential and important:
- ♦ Deforestation due to growing pressure of population and urbanization demanding development of roads to remote areas, accompanied by big dams on rivers is resulting in the loss of these natural plant resources.
- ♦ In many plants roots and barks are end used parts and to collect them results in loss or extinction of plants.
- ♦ Non-conservation of biodiversity in the forest, by monocultivation is also leading to total loss of plants which needs moisture or help as climbers.
- ♦ Untimely harvesting of plants by unauthorized persons not only deprive the rights of forest dwelling communities but also leads to loss of this precious material with resultant procuring of substan

and raw material.

- ◆ Most of these plants are weeds which can be cultivated in neglected, or on non-fertile or waste land.
- ◆ Many of them have insecticidal properties hence, pest attack and expenditure on their control is not incurred, or if incurred is very less. Some being aromatic, pungent or with bristles on leaves, hence, protection from cattle is not required.
- ◆ Many of them are shade or partial shade loving which can be grown as intercrops in plantation, orchards or in horticultural crops.
- ◆ Indian biodiversity will help in development and cultivation of different plants in different areas.
- ◆ Many of them have very short life span of rainy season only and can be cultivated as non-irrigated crops.
- ◆ They are easy to grow with expenditure on these crops is very less and hence, marginal or poor farmers can cultivate them easily.
- ◆ Income from them is more than that of some traditional crops and hence, can be cultivated as cash crops.
- ◆ Selection of crop and crop rotation can be maintained according to the soil available, climate irrigation facilities etc.
- ◆ The selection of best and useful planting material results in quality of crop and quality raw material will lead to development and establishment of small-scale processing industries in that region leading to generation of employment in that area.
- ◆ Collection of the material from the same area and region and its processing of raw material into semi finished state not only leads to the value addition but saves many fold on expenditure on transportation of these voluminous raw material.
- ◆ Semi finished or finished or finished raw material of a single source is of homogenous quality, high potency and of uniform quality which can be exported, earning precious foreign exchange.

- ◆ Western and European countries are turning toward herbal or **BACK TO THE NATURE** and it may be partially due to emphasis given by WHO but more due to practical use and result obtained by these peoples. This has increased the demand of natural, herbal medicines rather than synthetic ones.
- ◆ Cultivation of medicinal and aromatic crop on dry land, water shed areas and forest areas would provide a strong thrust for conservation, preservation, prevention of soil siltation or soil erosion.
- ◆ India with its vast biodiversity and potential for commercial exploitation of these crops will generate ample raw material to national market of all types (IMS and Allopathy) pharma industries. Export of them as raw material in raw, semi finished or finished form to international phyto herbal and pharmaceutical industries will make India a world leader in this field.

Promotional Schemes:

1. Survey and inventorization of medicinal plants.
 2. In-Situ conservation and ex-situ cultivation of selected medicinal plants.
- ◆ To encourage in-Situ conservation and ex-situ cultivation of selected medicinal plants, particularly endangered species which have appeared in Indian Red Data Book (IRDB) and negative list of CITES.
 - ◆ To create region-wise and species-wise medicinal plants demonstration centers (herbal gardens).
3. Production of quality planting material
- ◆ To produce germ plasms of quality planting materials in bulk by developing improved agrotechniques and other appropriate technology.
4. Extension activities – Information, education and communication :
- ◆ Awareness through audio-visual aids, talks, seminars, training, workshops etc.
 - ◆ Training & visit of growers and collectors to demonstrations plots.

- ◆ research centers and other related organizations in the country
- ◆ Activities encouraging cultivation for growing medicinal plants
- ◆ Extension material on medicinal plants
- 5. Study of demand-supply position and marketing of medicinal plants for domestic and global market.
- ◆ Study in respect of state-of-art creating and developing infrastructure for the purpose of value addition, self life, storage & packing of drugs conforming international standards.
- 6. Research & Development in medicinal plants sector.
- 7. Strengthening capabilities of NMPB: The scheme related to empowerment for NMPB including pay and allowances to staff, office infrastructure, computerization etc.

Other Areas:

8. Promote co-operative efforts among growers and collectors of medicinal plants.
9. Value addition and semi-processing of products of medicinal plants.
10. Undertake/assist or encourage scientific, technological and economic research on medicinal plants.

Eligibility:

- ◆ Applicable to government organizations for grant in the specific areas above.
- ◆ Non-government Organizations (NGOs) are eligible for certain specific areas except R & D activities.

Commercial Schemes:

1. Production and ensure supply of quality planting material in bulk.
2. Area expansion for selected species and cultivation in more than 2 ha. Land area.
3. Value addition – for developing proper harvesting techniques, semi-processing of produces, viz., collection, grading, drying, storage, packing etc.
4. Develop innovative marketing mechanism.

Eligibility:

- ◆ Govt organizations.
- ◆ Registered growers, association / federations of growers, makers, manufacturers, societies, pharmaceutical companies, NGOs and recognized private research institutions or any group of people who have past 3 years' experience in the medicinal plants sector.

Financial Assistance to Farmers:

In case of farmers, financial assistance would be given 30%.

Conclusion:

The medicinal plants have a great potential from the angles of cultivation and availability of quality material to pharma industries. Medicinal plants have human values and global values. Spreading and preservation of this age old knowledge of medicinal plants and their uses has become important for human existence. The global market for herbal medicines is around 10 Billion US Dollars in which India's share is less than 0.1%. One famous scientist said that, "Ask not what Ayurveda can do for Agriculture, but ask what you as an Agriculturist, can do to develop Agro-technologies of Ayurvedic plants."

Bibliography :

- 1) Bhagwat S. W., History of Indian Plants, Nagpur University, Nagpur, Nov. 1974.
- 2) Dumbre Anant, Bhoete Kailash, Plantation of Medicinal Plants on Commercial Basis, M. P. A. U., Rahuri, Feb. 2005.
- 3) Deshpande Dr. D. J., Commercial Cultivation of Medicinal and Aromatic Plants, Himalaya Publishing House, Mumbai, 2005.
- 4) Nimbalkar Dr. S., Kale M., Wankhade Dr. S., Khode P., Dr. P. D. K. V., Akola, Feb. 2005.

शाश्वत विकासाकरिता जीवन कौशल्यांचे शिक्षण

प्रा. विजयकुमार खर्डकर

सहाय्य प्राध्यापक, शिक्षणसंस्था

संघालक, विद्यार्थी कल्याण, शीका र वी

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, मुंबई

प्रास्ताविक : जीवन कौशल्यांचे शिक्षण

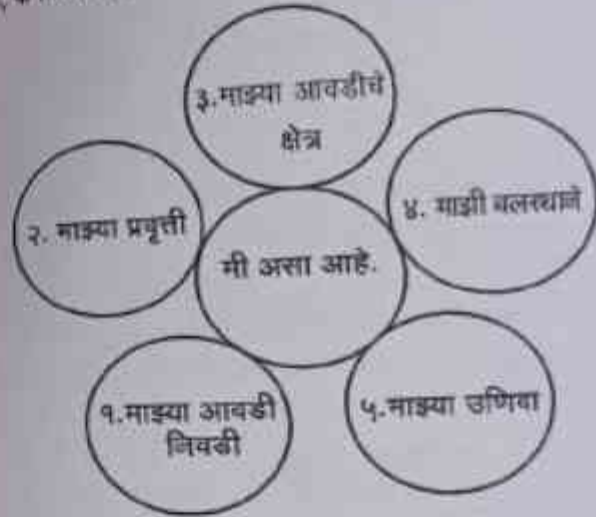
जीवनातील प्रगती व विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमण करताना अध्यानार्थीच्या उचित क्षमतांचा विकास करणे म्हणजे जीवन कौशल्यांचे शिक्षण होय. याचा उपयोग जीवन अधिक आनंदी, शांततापूर्ण, आरोग्यदायी व व्यस्त करण्यासाठी होईल. प्रभाषिकपणे व फुलवतेने जीवन जगण्यासाठी अत्यल्प भरपूर सुसंगी उपलब्ध करून घ्यावात त्या द्वारे अध्यानार्थी ही जीवन कौशल्ये सहजरित्या शिकतील, ग्रहण करतील आणि दैनंदिनी जीवनात या कौशल्यांचा वापर करून वर्तन परिवर्तन करतील हाच मुख्य उद्देश जीवन कौशल्ये शिक्षण आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) १९९७ मध्ये एकूण दहा कौशल्ये जीवन कौशल्ये सांगितली आहेत.

- १) स्व ची जाणीव (Self - Awareness)
- २) समानानुभूती (Empathy)
- ३) समस्या निराकरण (problem solving)
- ४) निर्णय क्षमता (Decision Making)
- ५) परिणामकारक संप्रेषण (Effective communication)
- ६) व्यक्ती - व्यक्तीमधील संहसंबंध (Interpersonal Relations)
- ७) सर्जनशीलता विचार (Critical Thinking)
- ८) भावनांचे समायोजन (Coping With Emotions)
- ९) तणतणावांचे समायोजन (Coping With Stress)

जागतिक सर्वोत्कृष्ट क्षमतांना वापर करून ज्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकास करणे होय. जीवन कौशल्यांद्वारे व्यक्ती आपली शक्ती व क्षमतांचा पूर्वीपेक्षा वापर करून दैनंदिन जीवनात येणाऱ्या आपल्या दैनिक कार्यांमधे प्रभावीपणे स्व ची जाणीव -

स्वतःच्या बलस्थानांची, मर्यादांची इच्छांची, आवडी- निवडी, आणि प्रीति, कर्मातरता इ. विषयाची सुस्पष्ट जाणीव होय.

२) समानानुभूती -

समानानुभूती म्हणजे एखादी व्यक्ती, ती आपल्याशी संबंधित असो किंवा नसो तिच्या ठिकाणी आपण आहोत असे समजून तिच्या सुख दुःखाशी समरस होऊन तिला जाणून घेणे म्हणजे समानानुभूती होय.

३) समस्या निराकरण -

जेव्हा आपल्यासमोर समस्या येतात, तेव्हा उपलब्ध असणाऱ्या उपायांपैकी योग्य उपाय निवडणे, कृती करणे, संपूर्ण समस्या सोडविण्यासाठी

सकारात्मक यश प्राप्त करण्यासाठी समर्थ बनविण्याची प्रक्रिया म्हणजे समा
निराकरण कौशल्ये होय.

४) निर्णयक्षमता -

सम्येवून वाहोर पद्धत्यासाठी अनेक पर्यायांचा विचार करून समाख्या निराकरण करण्यासाठी योग्य पर्यायाची निवड करता येणे समाख्या निराकरण क्षमता कौशल्ये होय.

५) परिणामकारक संवाद -

स्वतःच्या विचारांशी शाब्दिक अथवा अशाब्दिक पध्दतीने प्रभावीपणे अभिव्यक्ती करता येणे म्हणजेचे परिणामकारक संवाद कौशल्ये होय.

६) व्यक्ती व्यक्तीमधील सहसंबंध -

दैनंदिन जीवनामध्ये ज्यांच्याशी नेहमी आपले संबंध असतात. ते सर्वांमार्फत निकोप ठेवण्याचे म्हणजेच व्यक्ती व्यक्तीमधील संबंधांचे कौशल्ये होय.

७) सर्जनशील विचार -

रुढ पद्धतीने वेगळ्या प्रवृत्त होणे म्हणजे सर्जनशील विचार.

८) चिकित्सक-

माहितीचे किंवा अनुभवाचे रवतःच्या क्षमतेनुसार वस्तुनिष्ठ साधनपणे विश्लेषण आणि परीक्षण करण्याची क्षमता म्हणजे चिकित्सक कौशल्ये होय.

९) भावनांचे समायोजन-

रवतःच्या तसेच दुसऱ्या व्यक्तीच्या भावना जाणून घेणे त्या भावनांचा त्यांच्या वर्तनावर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन आवश्यकतेनुसार करणे म्हणजे भावनांचे समायोजन कौशल्ये होय.

१०) ताणतणावांचे समायोजन -

ताणतणावांचे कारणांचा शोध घेणे, तसेच ताणतणावांचा सारीरिक व मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन त्यांचे व्यवस्थापन करणे म्हणजे ताणतणावांचे समायोजन कौशल्ये होय.

प्रत्येक अध्यानार्थी मध्ये सर्व जीवनाकांक्षेत्ये कमी अधिक प्रमाणात असतात. ही कांक्षेत्ये जो कुणी संपादन करील त्याचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होईल. त्याच बरोबर त्याचे जीवन सुध्दा अधिक संपन्न होईल. हे तत्त्व अनुभवावर आधारित आहे. ह्यामुळे जबाबदार, काळजी घेणारे आणि नवविचार करणारे नागरिक तयार होतील असा विश्वास आहे.

मूल्यांचे रक्षण व शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण

डॉ. बी.जी. खाटे,
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, एनवेल

प्रस्तावना:-

व्यक्तीच्या जन्मापासून ते अंतापर्यंत व्यक्तीचा जो विकास होतो त्यामध्ये शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शिक्षण म्हणजे सुयोग्य दिशेने होणारा विकासाशील वर्तन बदल होय. शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास. व्यक्तीच्या जन्मतो सुधा सुखाचा व क्षमतांचा / सुप्त शक्तींचा पूर्णत्वापन्न विकास होय. माणूस जन्मून जन्मला त्या प्राण्याचा/पशूचा मानव करणे व मानवाने तेव्हामध्ये रूपांतरण करणे या वाटवालीत शिक्षण, सुसंस्कार, मूल्यांचे विचारोपण व संवर्धन, मूल्यांचे रक्षण हे महत्त्वाचे उरते.

मूल्य (Values)

मूल्य म्हणजे माणसाच्या सद्वर्तनाला प्रेरक ठरणारी व सद्वर्तनातून व्यक्त होणारी भाव होय. मूल्य म्हणजे आपण जे चांगले समजतो ते. हेन्री थोमस ह्यांच्या मते 'मूल्य म्हणजे ज्याला आपण चांगले समजतो असे काही तरी'. (उदा. प्रेम, दयाळूपणा, समाधान, प्रामाणिकपणा, सध्यता) एन.सी.ई.आर.टी. ने केलेली व्याख्या अशी, 'जिवी आर्कशा घरावी वा पाठपुरवा करवा अशी मोष्ट म्हणजे मूल्य. व्यक्तीच्या शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्याला तसेच समाजकल्याण व सामाजिक सभासोजन खांत कार्यान्वित करणाऱ्या मार्गदर्शक जीवनतत्वांना मूल्ये असे म्हणतात'. शेररच्या मते 'मूल्य म्हणजे योग्य मोष्टील त्याच देणारे प्रमाणक किंवा तत्व'. मूल्ये ही योग्य निकाल देण्यासाठी उपयोग्यत आणली जाणारी प्रमाणके होत. संकेच्या मते 'मूल्य म्हणजे विरकाल टिकणारा विश्वास, एखाद्या विशिष्ट वर्तनाचे

वज्रम, चांगल्या मोष्टी झांबी पातळी उठविण्याचे निकष'.

मूल्य परिस्थितीच्या प्रवाहात, प्रवाहापतित परिस्थितीत बदल घडवून आणणे, समानांला, व्यक्तीला, राष्ट्राला उपयुक्त ठरणारे असे ते असते. यापुढील दिग्दर्शन करतात, त्यांना मूल्ये म्हणतात'. असे लिटन म्हणतो. लष्करी व्याख्येनुसार व्यक्तीने वर्तन, वर्तनाची दिशा उठविण्याचे कार्य मूल्ये म्हणजे अर्थातच हे वर्तन योग्य दिशेने असते ते सद्वर्तन असते. त्यात सर्वांगीत असते. म्हणून डॉ. मुळावकर म्हणतात, 'मानवी जीवनाला सर्वांगीत साम्यतासिद्ध करणे म्हणजे मूल्य. मूल्ये मानवाला सशक्त करतात. वर्तनात दिशेने प्रयत्नशील ठेवतात. मनाने व वर्तनाने दृष्ट निरपेक्ष ठेवणे म्हणजेच चांगल्या बाबींची जपवणूक करण्याचे कार्य मूल्ये करतात. अर्थ व अयोग्य, अशा बाबींचाचून व्यक्ती, समाज व पर्यायाने राष्ट्राचे कार्ये करण्याचे कार्य मूल्ये करतात. मूल्यांची काय धरणे, मूल्यांचा पालन करणे, मूल्यांची स्वयंभूत कसून त्यांचे संशोधन करणे, विकास व रक्षण करणे म्हणजेच मूल्यांचे रक्षण करणे होय. आणि असे केलेल्याच देशात लोकशाही नागरिकत्वाची निर्मिती होऊ शकेल. नरराजांच्या खाणी निष्काढणे व नसदूर्त तयार करणे हेच शिक्षणाचे स्वरूचे आहे आणि मूल्योपिष्टीत उत्तमोत्तम मनुष्यबळाची निर्मिती करणे म्हणजेच मूल्ये रक्षण करणे होय.

सांश पशुत्वापासून मानवत्वापर्यंत व मानवत्वापासून सर्वात्मासद्गुणांच्या अत्युच्च पातळीपर्यंत म्हणजेच देवत्वापर्यंतच्या प्रवाहात येणे ही इत्ते व ज्या बाबी मानवाला उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरतात त्या बाबी समावेश मूल्यामध्ये होतो व अशा मुणांना, तत्वांना आणि अशा प्रवाहाबाबींना मूल्य असे म्हणता येईल.

शाश्वत विकास (Sustainable Development) -

निरव पर्यावरण विकास आयोगाने म्हणजेच 'ब्रूटलॅण्ड आयोग' 1987 मध्ये त्यांच्या Our Common Future अहवालात Sustainable Development

शाश्वत विकास शारवत विकासानी संकल्पना जगापुढे मांडली. इ.स. 1987 साली ब्रुटलॅण्ड-वर्ग येथे जागतिक शाश्वत विकास परिषद भरली. Sustainable Development या परिषदेची 1) आर्थिक विकास 2) सामाजिक विकास 3) पर्यावरण संवर्धन ही तिसूत्री होती. या तिसूत्रीचा वापर शाश्वत शाश्वत विकास घटवून आणला पाहिजे. यावर जगातील जागतिक देशांचे एकमत झाले आणि त्यापुढे शाश्वत विकास या संकल्पनेला मान्यता प्राप्त झाले.

शाश्वत विकासाची संकल्पना (Concept of Sustainable Development) शाश्वत विकास या संकल्पनेच्या व्याख्या अनेक विचारवंतांनी पुढीलप्रमाणे केले आहेत.

'सर्वांक पर्यावरणाचे संतुलन दीर्घकाळ टिकवून ठेवण्यासाठी आणि त्यात जीवनाचा स्वरू उंचावण्यासाठी निसर्गास अनुसरून बदल करणे म्हणजे शाश्वत धारणक्षम विकास होय'.

'पर्यावरणाच्या धारणक्षमतेच्या मर्यादित राहून मानवी जीवनाचा दर्जा उंचावणे म्हणजे धारणक्षम शाश्वत विकास होय'.

'पर्यावरणाचे संतुलन कायम राखून मानवाच्या आर्थिक विकास साधत विकासात नैसर्गिक साधनसंपदांचे अस्तित्त्व दीर्घकाळ टिकून राहिल, याची कायदा करणे म्हणजे शाश्वत धारणक्षम विकास होय'.

'शाश्वत विकास म्हणजे मानवाच्या अनेक पिढ्यांचे दीर्घकाळपर्यंत विकासास साध्य करण्यासाठी होणारी प्रयत्नी होय'.

ब्रूटलॅण्ड आयोगाने केलेली व्याख्या- 'सजीवांना नैसर्गिक स्रोतातून उपलब्ध होणाऱ्या वर्तमानकालीन गरजांची पूर्ती करणारे असे उपाय को, ज्यापुढे सजीवांच्या भविष्यकालीन वंशाना देखील नैसर्गिक स्रोतातून आवश्यक त्या गरजांची पूर्ती होईल'.

उपरोक्त व्याख्यांच्या आधारे शाश्वत विकासाची (Sustainable Development) पुढील लक्षणे दिसून येतात.

१. शाश्वत विकास म्हणजे चिरंतन, टिकावू, निरंतर असा विकास आहे.
 २. मानव स्वतःचा सातत्याने विकास करत असतो. हा विकास विविध प्रकारचा असतो.
 ३. मानव स्वतःचा विकास करताना नैसर्गिक स्रोतांचा उपयोग करून घेतो.
 ४. मानवाने स्वतःचा विकास करून घेताना त्याने नैसर्गिक स्रोतांचा नजरेपुढून वापर करू नये.
 ५. नैसर्गिक स्रोतांवर वर्तमान मानवाचा हक्क आहे, तसाच भविष्यकालीन मानवाचाही हक्क आहे, याची जाणीव ठेवावी.
 ६. भविष्यकालीन पिढ्यांसाठी नैसर्गिक स्रोतांची जपणूक करणे व त्याच साठ करणे हे वर्तमान मानवाचे कर्तव्य आहे.
 ७. मानवाच्या आर्थिक विकासाबरोबरच त्याने दीर्घकालीन पिढ्यांच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, नैतिक व पर्यावरणीय विकासाचा विचार करू नये.
 ८. मानवाने मी व माझे वारस यांच्या कल्याणाबरोबरच समाज, देश, विश्व आणि विश्वाच्या अंतापर्यंतची मानवजात आणि मानवेतर प्राणीमात्रा यांच्या कल्याणाचा विचार करू नये.
 ९. शाश्वत भविष्याच्या निर्मितीसाठी मानवाची विचार क्षमता, विचार प्रक्रिया पोषक असावी. त्याचा दृष्टिकोन वैश्विक असावा. सांस्कृतिक शाश्वततेचे त्याला अधिष्ठान लावावे.
 १०. मानव हा सखोल मूल्ये व नैतिक अधिष्ठाने प्राप्त झालेला असूवा. दीर्घकालीन वैश्विक जबाबदारी पेलण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अंगी असणे वरील लक्षणे विचारत घेता मूल्यांचे रक्षण व शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण यांचा परस्पर संबंध पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.
- मूल्यांचे रक्षण व शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण ह्यांचा परस्परसंबंध- उपरोक्त अ.क्र. १ ते १० मध्ये शाश्वत विकासाची लक्षणे दिली आहेत ती व्यक्तीच्या ठिकाणी येण्यासाठी जे शिक्षण घ्यावे लागेल, ते शिक्षण म्हणजे 'शाश्वत विकासासाठी शिक्षण' होय.

व्यक्तीच्या जन्मजात शक्ती, क्षमता, गुण व मूर्तीचा असा विकास होतो. जो विकास त्याला स्वतःला उपयुक्त ठरेल त्याबरोबर समाज, राष्ट्र व मानवजात उपयुक्त ठरेल. त्याची उपयुक्तता ही स्थलकालातीत असेल आणि उपयुक्तते त्याला वैश्विकता प्राप्त होईल. असा विकास झालेला व्यक्ती सर्व मानवजातीच्या कल्याणाचा विचार करेल, त्याबरोबर मानवेतर प्राणीमात्रांच्या कल्याणाचा विचार करेल. नैसर्गिक स्रोतांच्या वापरना विचार स्वतःपुरतःच, मानवजातीच्या मानवापुरता न करता भविष्यकालीन मानव व मानवेतर प्राणी यांच्या कल्याणाचा विचार करेल. अशा प्रकारच्या उत्तम आत्मांची निर्मिती, उत्तम व्यक्तिमत्त्वांची निर्मिती करणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय. अशा उत्तमोत्तम माणसांची निर्मिती करण्यासाठी दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण होय. यासाठी उदाहरणच घ्यायचे झाले तर संतत्रेष्ठ ज्ञानदेवांचे देता येईल. ज्ञानेश्वर माऊलींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास हा 'शाश्वत विकास' होता. म्हणूनच १३ व्या शतकापासून ते २१ व्या शतकापर्यंतच्या सर्व मानवजातीला व मानवेतर प्राणीमात्रांना त्यांचा ज्ञान देणारा झाला, होत आहे व पुढील पिढ्यांना होणार आहे. त्यांच्या ज्ञानदानातील विचार याचे सर्वातम घटक आहेत. संत ज्ञानदेवांपासून ते सुभाषचंद्रबोस यांच्या संतांच्या व्यक्तिमत्त्वांचा विकास हा शाश्वत विकास होता आणि त्यांना मिळालेले शिक्षण हे शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण होते. ज्ञानेश्वर श्यामचा साने गुरुजी झाला आणि त्यांच्या 'स्रष्टा रम' शर्मिने शाश्वत विकासाची परमोच्च उंची पाठली. हा विकासत श्यामवर जे संस्कार झाले, ज्या मूल्यांची रुजवणूक झाली, ज्या मूल्यांचे पोषण झाले ते शिक्षण म्हणजे शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण होय. भारतीय परंपरेतील महाकवी वसिष्ठकीर्तीचा विकास शाश्वत विकास होता. आणि त्यांना मिळालेले शिक्षण शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण होते. भारतीय शिक्षणाचा विचार करता विविध क्षेत्रातील अशा शोकडो, इतारुंच्या नामावलीचा उल्लेख करता येईल. भारत ही अशा नररत्नांनी घाल आहे. येथे मूल्यांचे निवारण व संदर्भन झाले आहे, मूल्यांचे रक्षण झाले आहे व होत आहे. जिथे मूल्यांचे रक्षण होते तेथेच शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण होते.

हमारा अर्थानि मूल्य शिक्षण (मूल्यांचे रक्षण) व शाश्वत विकासशील शिक्षण यांच्या कार्याचा विचार करता एकान दिशेला जाणाऱ्या या दोन मार्गांमध्ये काही वेगळेपणा नाहीत, त्या परस्पर पूरक आहेत. मूल्य शिक्षणाची परमोच्च पातळी म्हणजेच शाश्वत विकासकारिता शिक्षण होय आणि शाश्वत विकासकारिता शिक्षण म्हणजेच मूल्यांचे रक्षण व सारे मूल्य शिक्षण होय. या दोन्हींचा संबंध एकात्म आहे. मूल्यांचे रक्षण हा शाश्वत विकासकारिता शिक्षणाचा आत्मा आहे. शाश्वत विकासकारिता मूल्य शिक्षण काढून टाकले तर शाश्वत विकासकारिता मुळीच अर्थ उरत नाही म्हणून 'मूल्यांचे रक्षण हेच शाश्वत विकासकारिता शिक्षण होय'.

उच्च शिक्षा में मूल्यों की स्थापना एवं वृद्धि

प्रा. डॉ. सत्यनारायण बाहेती
संघपाल व संचालक शास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती उराली सागिजा महाविद्यालय,
अकोला - 444 004

21 वी शताब्दी में प्रवेश कर मनुष्य का जीवन यह मशीन की तरह गतिशील है. बाह्य चकाचींध की ओर आकर्षित होकर वह उसके पीछे दौड़ते चला जा रहा है. केवल व्यावहारिक एवं अर्थ की दृष्टि से हर चीज को मापने का प्रयास करता है. इससे छात्र भी अधुता नहीं है.

सूचना प्रौद्योगिक तंत्रज्ञान की प्रगति के कारण सारा विश्व एक धर में समा रहा है यह तो अकाल्पनिक सुखद प्रगति एवं अनुभूति है. तंत्रज्ञान की, किन्तु इसके साथ साथ मानवी मूल्यों का, नैतिकता का पतन हो रहा है यह चिंता का एवं चिंतन का विषय है.

भारतीय संस्कृति जो 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की भावना से प्रेरित है, विश्व में श्रेष्ठतम मनुष्य जीवन हेतु पथप्रदर्शन करती है उसे हम भूलते जा रहे हैं, ऐसा क्यों ? इसके कारण एवं जवाब अनेको हो सकते हैं परंतु यदि गहनार्थ से विचार करें तो आज की शिक्षा में छात्रों को नैतिक शिक्षा, नैतिक मूल्यों का पाठ पढ़ाने में, परिवार, शिक्षा संस्थाएं, सामाजिक संस्थाएं कम पक रही हैं.

शिक्षा का अर्थ—

आज शिक्षा का क्षेत्र विस्तृत होता जा रहा है. व्याख्या दो अर्थों में की जाती है.

1) संकुचित अर्थ में एवं 2) व्यापक अर्थ में संकुचित अर्थ में— शिक्षा का स्वरूप केवल औपचारिक रहता है केवल विद्यालयीन या पुस्तकिय ज्ञान प्राप्त करना.

इंवर जेम्स के अनुसार-

शिक्षा एक ऐसी प्रक्रिया है जिसके माध्यम से किशोर के ज्ञान, चरित्र और व्यवहार को एक निश्चित दिशा व रूप प्रदान किया जाता है।
 ("Education is a process in which and by which the knowledge, character and behaviours of young are shaped and moulded.")

व्यापक अर्थ में-

शिक्षा एक गतिशील प्रक्रिया है जिसके द्वारा व्यक्ति अपने जीवन में निरंतर कुछ न कुछ सीखता रहा है और अपने ज्ञान एवं अनुभव में वृद्धि करता रहता है।

व्यक्ति केवल विद्यालय या पुस्तकी या औपचारिक माध्यमों से ही नहीं बल्कि अनौपचारिक साधनों के माध्यमों (परिवार, मित्र, पड़ोस समाज) के साथ घटित घटना एवं अनुभवों से जो प्राप्त करता है उसे शिक्षा कहते हैं।

शिक्षा-भारतीय दृष्टिकोण-

शिक्षा शब्द की उत्पत्ति संस्कृत भाषा के 'शिक्ष' धातु से हुई है। माने सिखने ज्ञान ग्रहण करने के अर्थ से होता है।

उपनिशदों में-

शिक्षा अनुभूतिपरक ऐसी प्रक्रिया है जो स्वतः व्यवस्थित होती है। इसकी कोई निश्चित पद्धति नहीं है फिर भी विशेष पद्धतियों से युक्त है। शिक्षा जीवनक्रिया का एक अनिवार्य भाग है जो आजीवन निरंतर चलता रहता है।

श्रीमद् भगवद् गीता में-

भगवान श्रीकृष्ण ने शिक्षा को विद्या शब्द के रूप में प्रयोग कर कहा है 'सा विद्या या विमुक्तये' अर्थात् यही विद्या है जो बन्धनों से मुक्त कराती है। दूसरे भावों में अज्ञान एवं अन्धकार रूपी बन्धनों से मुक्त कर कर ज्ञान व प्रकाश से युक्त करें वही सही अर्थों में शिक्षा है।

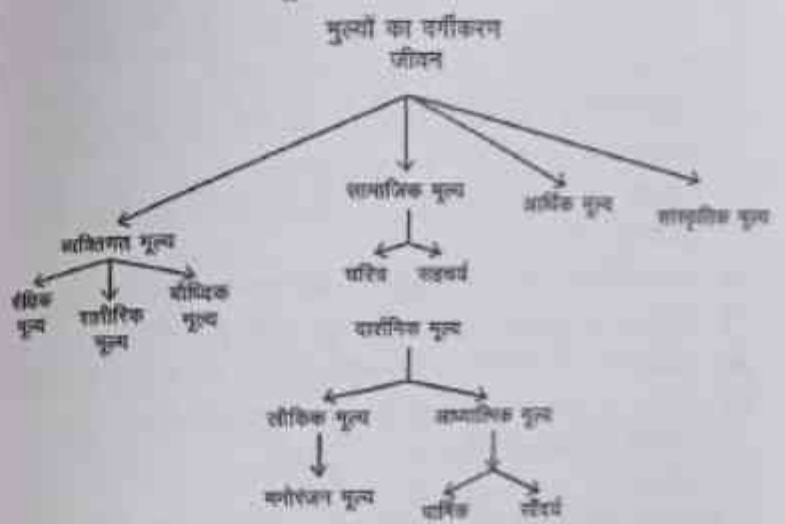
मूल्य (Value) - हिन्दी के 'मूल्य' शब्द के लिए संस्कृत में 'इच्छ' The object of liking शब्द का प्रयोग किया है और अंग्रेजी में वह जो इच्छित है उसे 'Value' कहा है।

अर्थात् 'मूल्य' वह गुण है जिसके कारण चाहे वस्तु हो या व्यक्ति का महत्त्व, सम्मान समझा जाता है या किया जाता है।

व्याख्या- 'मूल्य' वे आदर्श विकास और मानदण्ड हैं जिन्हें समाज या समाज का बहुमत ग्रहण किये होता है। - कार्ने.

Values are the ideals, beliefs or norms which a society or the large majority of a society members hold. - Karne.

- मूल्यों का वर्गीकरण -

मूल्य शिक्षा माने क्या - प्रजातंत्र के सिद्धान्तों की रक्षा करना, सामाजिक, राजकीय और आर्थिक समानता का संवर्धन, सभी धर्म, संस्कृति और परम्परा से आनेवाले सदगुणों को आत्मसात करना, अनिष्ट प्रथाओं का कड़ा विरोध करना आदि मूलभूत बातों को छात्रों को समझाना तथा शिक्षा क्षेत्र एवं बाह्य जगत में इन तत्वों के पालन हेतु कटिबद्ध करना, तैयार करना यही सच्ची मूल्य शिक्षा है।

संस्कार एवं मूल्य शिक्षा- संस्कार का अर्थ व्यक्ति के व्यवहार से जोड़ा जाता है। संस्कार छात्रों में संवर्धित मूल्यों का व्यावहारिक प्रदर्शन

और सुसंस्कार माने जीवन के आधार विचार में सुसंगति और निरालसता है। मूल्य शिक्षा का भी यही उद्देश है कि मनुष्य को भीतर जो मानवता है बाहर जगाना, उसकी पहचान कराना। स्वामी विवेकानंदजी ने कहा है 'Education is the manifestation of perfection already present in man' इस लिए मूल्य शिक्षा जरूरी है।

मूल्य शिक्षा का उद्देश एवं आवश्यकता -

- 1) छात्रों को सुसंस्कारित करना।
- 2) राष्ट्रीय एकता की भावना निर्माण करना।
- 3) राष्ट्रप्रेम एवं राष्ट्रीय चेतना का विकास करना।
- 4) धर्मनिरपेक्षता, समानता, भाईचारा आदि मूल्यों का संवर्धन एवं वैश्वीकरण जागृति की निर्मिति करना।
- 5) विज्ञान एवं अध्यात्म का महत्व समझाना, उनमें वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण करना।
- 6) आत्मविश्वास एवं स्वयं अनुशासन की भावना का विकास।
- 7) निरोगी एवं नीरामय जीवन जीने की कला अवगत कराना।
- 8) व्यक्तिगत एवं सामाजिक जिम्मेदारी निभाने की क्षमता का निर्माण।
- 9) आपस में स्नेह एवं सेवाभाव की वृत्ति निर्माण करना।
- 10) बहुपक्षीय कुटुम्बकम की भावना का निर्माण।
- 11) नैतिक एवं आध्यात्मिक गुणों का विकास।
- 12) नैसर्गिक कलाकृतियों का पशु-पक्षी, वनस्पति की रक्षा करना।

शिक्षा मूल्यों का निर्धारण करने के आधार-

1) सामान्य लोगों के विचार	-	General public opinion
2) दार्शनिकों के विचार	-	Philosophers opinion
3) व्यक्तिगत, विचार	-	Personal opinion
4) सामाजिक विश्लेषण	-	Social Analysis
5) व्यावसायिक विश्लेषण	-	Professional Analysis
6) मनोवैज्ञानिक विश्लेषण	-	Psychological Analysis
7) क्रिया	-	Activity Analysis

1) वैज्ञानिक विश्लेषण	-	Scientific Analysis
2) ऐतिहासिक विश्लेषण	-	Historical Analysis

अर्थ - वस्तु उन्हें कहते हैं जो स्पष्ट रूप से लक्षित एवं पूर्णनिश्चित सातक है। इनकी प्राप्ति की प्रक्रिया दीर्घकालीन होती है। इन लक्ष्यों की पूर्ति के लिए उद्देश निर्धारित किये जाते हैं।

मूल्य शिक्षा की व्यापकता -

वास्तविक मूल्य शिक्षा की संकल्पना यह काफी व्यापक एवं उच्च स्तर की है इसमें निम्न मूल्यों का विकास निहित है -

- 1) बौद्धिक मूल्य - कुशाग्र बुद्धिमत्ता एवं विशय ज्ञान
- 2) मानसिक मूल्य - जिज्ञासा, रुचि, मानसिक क्षमता, आरोग्य
- 3) सामाजिक मूल्य - बंधुभाव, संधनिष्ठा, सहयोग, सहकार्य
- 4) व्यावसायिक मूल्य - व्यवसाय के प्रति निष्ठा, सच्चाई, जिम्मेदारी, श्रम प्रतिष्ठा
- 5) सांस्कृतिक मूल्य - संस्कृति वर्धन, स्नेह आदर की भावना
- 6) अनुशासन मूल्य - शिस्त एवं आज्ञापालन
- 7) नैतिक मूल्य - नीतिमत्ता, सच्चाई, त्याग सेवाभाव
- 8) धार्मिक मूल्य - सर्वधर्मसमभाव, सहिष्णुता
- 9) राष्ट्रीय मूल्य - राष्ट्रीय एकता, समता, राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्र सम्मान एवं रक्षा।

मूल्य शिक्षा और शिक्षा केन्द्र/अध्ययन केन्द्र/शिक्षा संस्था

मानवी मन को संस्कारित करनेवाले प्रमुख तीन केन्द्रबिन्दु हैं - 1) पर 2) समाज और 3) अध्ययन या शिक्षा केन्द्र। इनमें से परिवार और समाज के अंतर्गत रहते हुए जो देखते हैं, सुनते हैं उसी के अनुसार आचरण में परिवर्तन होते रहता है। किन्तु शिक्षा केन्द्र यह ऐसी जगह होती है जहां पर छात्रों को हर एक मूल्य के पीछे की भावना/पार्श्वभूमि को ध्यान में रखकर मूल्य संवर्धन की शिक्षा-दीक्षा देने का प्रयास रहता है। हर एक विशय को मूल्य शिक्षा के साथ जोड़ा जा सकता है जैसे गणित विशय की सहायता से छात्र की तर्क शक्ति, विचार भाक्ति को धालना देना। अध्ययनरत छात्रों का हर एक विशय यह मूल्य शिक्षा का साधन होता है।

इसके अलावा विभिन्न प्रसंगों पर, कार्यक्रमों के माध्यम से मूल्य शिक्षा दी जा सकती है जो कहने को बहुत सादी एवं सरल होती है पर जल्द दूरगामी परिणाम छोड़ जाती है।

मूल्य शिक्षा के साधन-कार्यविधि

उच्च शिक्षा संस्थाओं में मूल्य शिक्षा संबंधी सरल एवं सरल अपनाये जानेवाले विभिन्न साधन या कार्यविधि है -

- 1) प्रार्थना 2) पोशाक, गणवेश (यूनिफार्म) 3) अनुशासन 4) राष्ट्रीय एकता 5) सर्वधर्मसमभाव 6) खेलकूद स्पर्धा 7) आरोग्य शिक्षा 8) विभिन्न सांस्कृतिक कार्यक्रम 9) पुस्तकालय, इत्यादि।

1) प्रार्थना - शिक्षा केन्द्र या संस्था में प्रतिदिन छात्र-अध्यापक तथा कर्मचारी सभी के लिए प्रार्थना का आयोजन किया जाना चाहिए। प्रार्थना मन का भुष्टिकरण, अस्थिर एवं चंचल मन को सही राह एवं मन की एकाग्रता बढ़ती है, प्रार्थना से मनोवैर्य एवं नीतिमूल्यों में वृद्धि होती है राष्ट्रभक्ति, देशप्रेम, बंधूप्रेम, निरकाम सेवाभाव की अंतःप्रेरणा जागृत होती है।

2) पोशाक/गणवेश (Uniform) - शिक्षा केन्द्र में अध्ययनरत छात्र-छात्राएँ एवं अध्यापक तथा कर्मचारी वर्ग हेतु विशेष गणवेश पहिन करने का नियम होना चाहिए। गणवेश, एकता, समानता, बंधुता का प्रतीक है। इसमें जाति-पाति, उच्च-नीच, धनवान-निर्धन, आदि भेद दूर होते हैं। एक दूसरे के प्रति अपनत्व की भावना विकसित होती है।

3) अनुशासन - जीवन के हर क्षेत्र में, हर कार्य में अनुशासन को जीवन में विशेष महत्त्व है। यदि अनुशासन/शिस्त जीवन में है तो नीतिमत्ता अपने आप बढ़ती है। शिक्षा केन्द्र में विशेषतः उच्च शिक्षा संस्थानों में तो गणवेश के साथ साथ अनुशासन की बहुत ही आवश्यकता है। दिनचर्या, उपस्थिति, समय पर हर कार्य किया जाना चाहिए साथ में ही एनटीसी, राष्ट्रीय सेवा योजना (NSS) एवं अन्य उपक्रमों से छात्रों को अनुशासन प्रिय बनाया जा सकता है। इससे उन्हें अनुशासन संबंधी मूल्य शिक्षा दी जा सकती है।

राष्ट्रीय एकता/एकात्मता - आज राष्ट्रीय एकता केवल हमारे देश के लिए ही नहीं बल्कि समुचे विश्व समुदाय के लिए एक चुनौती है। पैसों के धन के बल पर राष्ट्रीयता खरीदी एवं बदली जा सकती है ऐसी समझ कुछ विघातक तत्वों की हो चुकी है। इस सोच को बदलने के लिए शासक के साथ साथ देश में होनेवाली विघातक कृतियाँ, उसका समाज जीवन पर होनेवाला असर तथा उनके प्रति अपनाया जानेवाला रवैया इसकी जानकारी छात्रों को देना चाहिए।

4) सर्वधर्मसमभाव - भारत विविध जाति, पाति, धर्म संप्रदाय, भाषा विभाग का एक बड़ा राष्ट्र है। यहां विविधता में एकता का प्रदर्शन यही सिद्धान्त की अपेक्षा है। आजादी के अर्ध शतक के पश्चात भी हम यह संदेश मिटाने में कामयाब नहीं हुए। अध्ययन केन्द्र में छात्रों को मूल्य शिक्षा में इसका अंतर्भाव अत्यावश्यक है। धर्म निरपेक्षता हेतु विभिन्न सांस्कृतिक धार्मिक पर्वों पर सभी समाज के छात्रों का सक्रिय सहभाग हो ऐसे कार्यक्रमों का आयोजन किया जा सकता है। मानव जीवन कल्याणकारी हो यही सभी धर्मों की सीख होती है। रास्ते अलग अलग हो सकते हैं लेकिन अंतिम लक्ष्य/ध्येय एक ही है इस बात की पुष्टि छात्रों को होनी चाहिए ऐसे प्रयत्न करना चाहिए।

5) खेलकूद स्पर्धाओं का आयोजन - इसके माध्यम से छात्रों का अतिरिक्त समय का सदुपयोग तो होता ही है साथ में भारी तदुरुस्ती के लिए भी उपयुक्त है। इससे सामूहिकता तथा खेल भावना को बल मिलता है, समूह और नेतृत्व गुण भी विकसित होते हैं।

6) आरोग्य शिक्षा - आजकल युवा पीढ़ी में मादक पदार्थों के सेवन की प्रवृत्ति बढ़ रही है। इसे रोकने हेतु विविध चर्चासत्रों का, शिक्षक पालक एवं छात्रों का सम्मेलन, प्रदर्शनियाँ मादक पदार्थ सेवन से होनेवाली हानियाँ के चित्र प्रदर्शन आदि का आयोजन शिक्षा संस्थाओं में करना चाहिए।

मूल्य शिक्षा में शिक्षक की भूमिका -
मूल्य शिक्षा की प्रक्रिया में शिक्षक की भूमिका बड़ी महत्वपूर्ण होती है इस संदर्भ में शिक्षकों ने कुछ बातों ध्यान में रखनी चाहिए

इसके अलावा विभिन्न प्रसंगों पर, कार्यक्रमों के माध्यम से मूल्य शिक्षा दी जा सकती है जो कहने को बहुत सारी एवं सरल होती है पर अपना दूरगामी परिणाम छोड़ जाती है।

मूल्य शिक्षा के साधन-कार्यविधि

उच्च शिक्षा संस्थाओं में मूल्य शिक्षा संबंधी सरल एवं सरल अपनाये जानेवाले विभिन्न साधन या कार्यविधि है -

- 1) प्रार्थना 2) पोशाक, गणवेश (यूनिफार्म) 3) अनुशासन 4) राष्ट्रीय एकता 5) सर्वधर्मसमभाव 6) खेलकूद स्पर्धा 7) आरोग्य शिक्षा 8) विभिन्न सांस्कृतिक कार्यक्रम 9) पुस्तकालय, इत्यादि।

1) प्रार्थना - शिक्षा केन्द्र या संस्था में प्रतिदिन छात्र-अध्यापक तथा कर्मचारी सभी के लिए प्रार्थना का आयोजन किया जाना चाहिए। प्रार्थना मन का भुदिकरण, अस्थिर एवं चंचल मन को सही राह एवं मन को एकाग्रता बढ़ती है। प्रार्थना से मनोद्वैर्य एवं नीतिमूल्यों में वृद्धि होती है। राष्ट्रभक्ति, देशप्रेम, बंधुप्रेम, निश्काम सेवामात्र की अंतःप्रेरणा जागृत होती है।

2) पोशाक/गणवेश (Uniform) - शिक्षा केन्द्र में अध्ययनरत छात्र-छात्राएँ एवं अध्यापक तथा कर्मचारी वर्ग हेतु विशेष गणवेश परिधान करने का नियम होना चाहिए। गणवेश, एकता, समानता, बंधुता का प्रतीक है। इसमें जाति-पाति, उच्च-नीच, धनवान-निर्धन, आदि भेद दूर होते हैं। एक दूसरे के प्रति अपनत्व की भावना विकसित होती है।

3) अनुशासन - जीवन के हर क्षेत्र में, हर कार्य में अनुशासन को जीवन में विशेष महत्त्व है। यदि अनुशासन/शिस्त जीवन में है तो नीतिमूल्य अपने आप बढ़ती है। शिक्षा केन्द्र में विशेषतः उच्च शिक्षा संस्थानों में गणवेश के साथ साथ अनुशासन की बहुत ही आवश्यकता है। दिनचर्या, उपस्थिति, समय पर हर कार्य किया जाना चाहिए साथ में ही एनसीसी, राष्ट्रीय सेवा योजना (NSS) एवं अन्य उपक्रमों से छात्रों को अनुशासन प्रिय बनाया जा सकता है। इससे उन्हें अनुशासन संबंधी मूल्य शिक्षा दी जा सकती है।

राष्ट्रीय एकता/एकात्मता - आज राष्ट्रीय एकता केवल हमारे देश के लिए ही नहीं बल्कि समुचे विश्व समुदाय के लिए एक चुनौती है। पैसों के बल पर राष्ट्रीयता खरीदी एवं बदली जा सकती है। ऐसी समग्र राष्ट्रियता के तत्वों की हो चुकी है। इस सोच को बदलने के लिए राष्ट्रियता के साथ साथ देश में होनेवाली विघातक कृतियाँ, उसका समाज जीवन पर होनेवाला असर तथा उनके प्रति अपनाया जानेवाला सही रवैया जानकारी छात्रों को देना चाहिए।

4) सर्वधर्मसमभाव - भारत विविध जाति, पाति, धर्म संप्रदाय, भाषा विभाग का एक बड़ा राष्ट्र है। यहाँ विविधता में एकता का प्रदर्शन यही शिक्षण की अपेक्षा है। आज़ादी के अर्ध शतक के परचात भी हम यह संघर्ष मिटाने में कामयाब नहीं हुए। अध्ययन केन्द्र में छात्रों को मूल्य शिक्षा में इसका अंतर्भाव अत्यावश्यक है। धर्म निरपेक्षता हेतु विभिन्न सांस्कृतिक धार्मिक पर्वों पर सभी समाज के छात्रों का सक्रिय सहभाग हो ऐसे कार्यक्रमों का आयोजन किया जा सकता है। मानव जीवन कल्याणकारी हो यही सभी धर्मों की सीख होती है। रास्ते अलग अलग हो सकते हैं लेकिन अंतिम लक्ष्य/ध्येय एक ही है इस बात की पुष्टि छात्रों को होनी चाहिए ऐसे प्रयत्न करना चाहिए।

5) खेलकूद स्पर्धाओं का आयोजन - इसके माध्यम से छात्रों का अतिरिक्त समय का सदुपयोग तो होता ही है साथ में भारी तंदुरुस्ती के लिए भी उपयुक्त है। इससे सामूहिकता तथा खेल भावना को बल मिलता है। समूह और नेतृत्व गुण भी विकसित होते हैं।

7) आरोग्य शिक्षा - आजकल युवा पीढ़ी में मादक पदार्थों के सेवन की प्रवृत्ति बढ़ रही है। इसे रोकने हेतु विविध चर्चासत्रों का, शिक्षक पालक एवं छात्रों का सम्मेलन, प्रदर्शनियाँ मादक पदार्थ सेवन से होनेवाली हानियाँ के विषय प्रदर्शन आदि का आयोजन शिक्षा संस्थाओं में करना चाहिए।

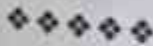
मूल्य शिक्षा में शिक्षक की भूमिका -
मूल्य शिक्षा की प्रक्रिया में शिक्षक की भूमिका बड़ी महत्वपूर्ण होती है। इस संदर्भ में शिक्षकों ने कुछ बातें ध्यान में रखनी चाहिए।

- 1) आचार विद्या एवं कृति में समानता हो
- 2) सही आवरण की आवश्यकता
- 3) छात्रों पर दबाव आये ऐसी कोई कृति न करे उनके साथ स्नेह का भाव रखे।
- 4) छात्रों की समझ बूझ के स्तर को ध्यान में रखें तथा
- 5) उसी प्रकार की अध्यापन पद्धति होनी चाहिए
- 6) केवल पुस्तकी ज्ञान न देवे, वास्तविकता तथा यथार्थ के माध्यम से ज्ञान जोड़ना चाहिए
- 7) जीवन के लक्ष, मूल्य शिक्षा के विभिन्न सिद्धान्त स्वयं के जीने के लक्ष से उदाहरणों के माध्यम से छात्रों को मार्गदर्शन करे।
- 8) शिक्षक स्वयं अपने व्यवसाय के प्रति निश्ठावान हो
- 9) श्रम प्रतिष्ठा को स्वयं से प्रारंभ करे

मूल्य शिक्षा में सहायक विभिन्न घटकों के साथ साथ शिक्षक का Role भूमिका अहम होती है, उसके बगैर मूल्य शिक्षा की कल्पना कल्पना असम्भव है।

उच्च शिक्षा संस्थाओं में मूल्य शिक्षा का पाठ्यक्रम निर्माण का क्षेत्र घटतल यह होगा कि मनुष्य के चरित्र तथा आदर्श समाज के लक्ष्यों की कल्पना की जाए और पश्चात उन अनुभवों, क्रियाओं, जीवन परिस्थितियों तथा अध्ययन विषयों का चयन किया जाए, सत्यं शिवम् सुदरम् के पाठ्यक्रमीय समानार्थक क्रमशः ज्ञान कर्म भावना को पोषित करनेवाले विषयों का पाठ्यक्रम में समावेश करना उचित होगा।

भारतीय संस्कृति के अनुसार शिक्षा व्यवस्था को आज भी सरकारी द्वारा विशेष प्रोत्साहन नहीं दिया जा रहा है, कोई सार्थक व रचनात्मक प्रयास नहीं किये जा रहे हैं, उच्च शिक्षा में शिक्षा मूल्यों को स्थापित करने, उनमें वृद्धि करने में सक्रिय सहयोग देने का संकल्प करें ताकि आनेवाली सदी एवं पीढ़ी हमारा, हमारे परिवार का हमारे देश का नाम उज्वल झं तथा भारत देश विश्व में मूल्य शिक्षा में सबका नेतृत्व करें।

ROLE OF TEACHER IN EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND TEACHER EDUCATION

Dr. Vijay Dhamane,

Asstt. Professor,

Tilak College of Education, Pune

1. Education for sustainable Development

India in modernization & Globalization era are replaced by technology. It brings out development in all the sectors i.e. industrial, economic, social & education! These developments have a significant effect on the education system in general and higher education in particular! though we are in modern era, we are facing so many problems today. That are social, economic, health, cultural, environmental, peace, poverty and about natural resources. As we expect healthy and wealthy life for all, the social, cultural, economic & environmental surroundings should also be healthy. The key to all this problem is Education.

Whenever we expect development, progress, modernization or globalization, there should no side-effects on the existing system of human life. The development in all sectors should be sustainable that will sustain human being. For this, Education should play a vital role. A teacher is a facilitator of all the things. Through education there should be sustainable development of human beings, is goal of education.

Education for sustainable development is just another buzzword forgotten in a few years. From a global perspective as well as a local perspective we have to direct education toward what will be truly useful for each child and for each society in the future.

To have a fulfilling, life should be within reach for all children wherever they are born. In too many parts of society and of the world children grow up in hazardous environments with very poor conditions for basic requirements and bleak prospects for their future.

'Education for Sustainable Development' is derived from the

Brundtland report's focus on Sustainable Development (SD). The Brundtland report requires fundamental changes in the society and its institutions, in politics and in our individual family life styles. Economic development cannot be separated from social development and a concern for the environment.

Sustainability education (ES), Education for sustainability (EFs) and Education for sustainable Development (ESD) are interchangeable terms describing the practice of teaching for sustainability. ESD is the term most used internationally level and by the United Nations.

Sustainable development is seeking to meet the needs of the present without compromising those of future generations. We have to learn our way out of current, social and environmental problems and learn to live sustainably.

Sustainable development is a vision of development that encompasses populations animal and plant species, ecosystems, natural resources and that integrates concerns such as the fight against poverty, gender equality, human rights, education for all, health, human security etc.

Education for sustainable development aims to help people to develop the attitudes, skills and knowledge to make informed decisions for the benefit of themselves and others, now and in the future, and to act upon these decisions.

1.1 History of ESD

Education for Sustainable Development (ESD) has its roots in the United Nations and international history of the environmental movement. Our Common Future, The Report of the Brundtland Commission, 1987, was the first historic document endorsing sustainable development. The role of education in attending sustainable development gained worldwide momentum with the Agenda 21 of the UN Conference on Environment and Development, the Earth Summit in 1992, Johannesburg World Summit of Sustainable affirmed the educational objectives of the Millennium Development Goals and the Education for All Dakar Framework for Action. The United Nations General Assembly in its 57th Session in December 2002, proclaimed the Decade of Education for Sustainable Development is an intergenerational responsibility and emphasizes on improving the quality

of human life, while protecting the earth capacity for regeneration.

1.2 The Importance of ESD

For humans to all live sustainably, we must all learn the principles of SD - a process which involves not only learning new information but also thinking differently about our lives, actions, needs, environments and how all these elements interrelate. For this reason, ESD requires a great deal of consideration & effort which is why UNESCO has dedicated an entire decade to promotion of ESD.

1.3 United Nations decade of ESD

Goal

The overall goal of the UN decade of ESD (2004-2015) is to integrate the values inherent in sustainable development into all aspects of learning to encourage in behaviour that allow for a more sustainable and just society for all.

Vision

The basic vision of the decade is, world where everyone has the opportunity to benefit from education and lifestyles required for sustainable future & for positive social transformation.

1.4 The UNESCO Action plan for the Decade

- 1) Promoting and improving the basic education, including literacy and lifelong learning for SD.
- 2) Reorienting existing education programmes at all levels, so that it promote the social, environmental, cultural and economic knowledge, skills, perspectives and values inherent to sustainability.
- 3) Building public awareness of the need for and understanding of, the principles of SD.
- 4) Developing training programmes to ensure that all sectors of society have the skills necessary to perform their work in a sustainable manner.

1.5 Objectives of ESD

- 1) To create an awareness among the students about various aspects of SD.
- 2) To prevent environmental law.
- 3) To develop the attitude of the students towards water and energy conservation.

- 4) To know the environment and its interrelationship with human beings.
- 5) To provide opportunities to acquire the knowledge, understanding & skills to engage effectively with the environmental issues.
- 6) To think differently about our leaves, actions, needs and environments.

2. Teacher Education and SD

India has made considerable progress in school education since independence with reference to overall literacy, infrastructure and universal access and enrolment in schools. The universalization of elementary education, Right to education bill 2009 & right of children to free and compulsory education Act 2009 etc. demand qualified and quality teacher in coming times.

The NCFTE 2009, elaborates the context, concerns and vision underscoring the teacher education & school education have a symbiotic relationship and developments in both these sectors mutually reinforce the concerns necessary for qualitative improvements of the entire spectrum of education. Issues related to inclusive education, perspectives for equitable and sustainable development, gender perspectives, role of community knowledge in education and ICT in schooling as well as e-learning become the centre stage in the NCFTE 2009. These are the needs of society in new times, To provide the quality teachers, education colleges should play vital role in coming time.

A teacher functions within the broad framework of the school education system- its goal, curricula, materials, methods and expectations from the teacher. A teacher needs to be prepared in relation to the needs and demands arising in the school context as well as in the society context.

2.1 Perspective for Equitable and Sustainable Development

In order to develop future citizens who promote equitable and sustainable development for all sections of society and respect for all, it is necessary that they be educated through perspectives of gender equity, the perspectives that develop values for peace, respect the right of all, respect and value work. In the present ecological crisis, promoted by extremely commercialised & competitive lifestyle, teachers and children need to be educated to change their consumption pattern and the way they look at the natural resources.

There is also an increasing violence and polarisation, both within children and between them, being caused primarily by increasing stress in society. Education has a crucial role to play in promoting values of peace based on equal respect of self and others. The Teacher education program provides a direction in this regard. For this, teachers need to be equipped to understand these issues & incorporate them in their teaching.

3. Functions of Teacher Education

Teacher Education is that knowledge, skill and ability which is relevant to the life of "teacher as teacher." A course in teacher education should seek to reshape the attitudes, remodel the habits and in a way to reconstitute the personality of a teacher.

An American educationist, Edmund W. Gordon, has pointed out, "It is the task of the teacher to educate - to educate for change - to educate through change - to educate for orderly planned revolution. If necessary to educate through more disruptive revolutionary action."

A teacher can convey, disseminate and develop knowledge, attitudes, skills and values to the students curriculum.

As stated by Miss W. Walker in 'World Trends in Education' (1967), "The function of teacher education is to produce good teachers. The good teacher is one who produces good results in meeting the central, presenting needs of life in whatever social context."

B.O. Smith in 'Teachers for the Real World' (1969) states, "If student is to be prepared for the evolving world, then an essential attribute of effective teacher is awareness of the realities of the world."

4. Role of Teacher Education and Teacher Educator in ESD

The National commission on school teachers 1983-85 has described the role of the teacher in the context of the present needs of India: "For the proper fulfilment of the national goals mentioned above (A United Secular India, A Modern Nation, A Productive People and a Human and Caring Society) and for their proper fulfilment of which education must mediate, the teacher's role assumes great significance. The teacher must actively and feelingly associate himself, as an essential and responsible partner, in the great tasks which face the nation & one of them is SD.

4.1 Reorient Education For Increasing Awareness about SD

Use innovative methods and approaches to reorient education to address sustainable development in locally relevant and culturally appropriate manner. The Organisation has been ensuring and cultural participation for integrating indigenous, traditional and local knowledge and culture into ESD programmes. The innovations and experiments are meant to capture the unique local conditions in socially and culturally appropriate ways to integrate them into ESD programmes.

Such education addresses the interconnectedness of problems such as poverty, wasteful consumption, environmental degradation, urban decay, population growth, health and human rights violations, which affect the present generation and threaten the future generation.

Inculcate values to bring positive changes for sustainable development through education. These values include;

- 1) respect for the human rights of future generations and a commitment to intergenerational responsibility;
- 2) respect and care for the greater commonality of life in all its shared aim of protecting and restoring the Earth's ecosystems;
- 3) respect for cultural diversity, and a commitment to build locally and globally a culture of tolerance, non-violence and peace.

4.2 Structuring and placing ESD in the B.Ed. Curriculum

- 1) Identifying motivated persons to enter the training institutions and devising stringent procedures to prevent indifferent and unmotivated individuals from entering.
- 2) Developing teacher education curricula which are relevant to the new roles & responsibilities.
- 3) Devising & using training modalities in the light of explosion in technology of teaching.
- 4) Creating structures for implementing a programme of continual and comprehensive inservice education of teachers to meet the challenges of change.
- 5) One of the key obstacles to Education for Sustainable Development is teacher knowledge and understanding, because of the lack of pre-and in-service teacher training in Education for Sustainable development. Universities should offer Education for Sustainable

Development courses for pre- and in-service teachers and governments should implement policies which help all teachers to develop their capacity to implement Education for Sustainable Development.

Teacher education in Education for Sustainable Development will not change school practice unless resources and time for experimentation are provided and the sustainability is integrated into the curriculum. Thus, policy initiatives in teacher education should be coordinated with support for Education for Sustainable Development at school level.

4.3 Inclusion of Environmental Education in Teacher Education program

For better environment, teacher education programme should focus on following aspects of environmental study -

- 1) Environmental crisis and solutions
 - 2) Development and sustainable development
 - 3) Environmental problems in developed and developing world.
 - 4) Environmental protection, developing awareness, action and strategies for environmental protection.
 - 5) Research or Action research in environmental studies.
- As teachers we are responsible for giving students the skill, knowledge and critical thinking skills and caring attitudes that will enable them to respect and care for our planet home. It is our duty to sustain the world environmentally. So, this approach will help for that.

4.4 Use of Interesting Teaching Method

For active participation of student teacher, teacher-educator would use the SD approach with activity based teaching, debate, projects, panel discussion, brainstorming and seminars. By these methods student teachers will get aware about the current issues and they will take part to solve the issues.

4.5 Perspectives on Education For Sustainable Development

It is recognized that in order to achieve SD, there need to be policy changes, changes in teaching-learning process. The paradigm of education also has to change in certain fundamental ways. Some of these changes are listed below. The various point are interrelated and form part of a single. Paradigm shift which is needed as we move

towards education for sustainable development.

- 1) Learning rather than teaching
- 2) Building capacity for critical thinking and problem solving
- 3) Locate specificity in the context of a global vision
- 4) Multidisciplinary approach
- 5) Multi sourced and accessed
- 6) Participatory with broad involvement of peers and other community members
- 7) Life long and continuous in character
- 8) Sensitivity to diversity, equity and gender
- 9) Knowledge generation
- 10) Empowerment rather than socialization

This approach of Teacher education program definitely develops the student teachers' view of SD and will try to bring out the same.

4.6 Text book analysis and integrated approach of teaching SD

As the teacher educators, it is our responsibility to train the student teachers as the future teachers. They should have the skill to analyse the textbook and correlate the text with sustainability. As the subject teachers, they should plan the text based activities, projects and implement them.

Teacher educators should organize such workshops and should train the student teacher regarding the environmental crises and social issues. The content related to social, economics, environment or the health should be integrated for SD.

4.7 Research and innovations

Conduct research and survey to identify linkages between ESD with other aspects of learning (like literacy, numeracy, natural science and social science) and with modes of development interventions (like sectoral projects, community mobilization, networking). The research also covers quality teaching and learning approaches.

Interaction between researchers, teachers, NGOs, public officers and others in the field of Education for Sustainable Development is essential, in order to support knowledge sharing, enhance curriculum development and promote more valid and reliable ways of evaluating ESD. The establishment of mediating organizations and groups to pro-

vide this. Regional Centres of Expertise on Education for Sustainable Development, which already exist at some places, may serve as models for this endeavour.

4.8 Environmental Auditing

It is a tool comprising a systematic, documented and objective evaluation of how well environment organization, management and equipment are performing with the aim to safeguard the environment by facilitating management control of environmental practices.

With the help of such activity we can develop overall awareness, identifying problems and areas of risk and utilizing environmental resources. Teachers educators can organize the following activities as the environmental auditing

- 1) Nature conservation
- 2) Energy auditing
- 3) Transport
- 4) Waste and recycling
- 5) Purchasing
- 6) Community awareness

Traditionally a teacher has been regarded as an agent of social change and modernisation. He has been called the 'maker of history' 'the builder of the nation' and the 'social engineer'. Children and especially children in the plastic period of their life emulate their teachers and draw inspiration from them. A teacher, therefore, can play an important role in promoting environmental awareness and understanding among his students.

These activities will support to train the students and educational managers to account, audit and report environmental protection and the practice of sustainable development in educational institutes.

4.9 Building human capacity

The successful implementation of a new educational trend will require responsible, accountable leadership and expertise in both systemic educational change and sustainable development. By inservice and pre-service training we develop the human resource.

Education institutes play central roles in educational reform and teacher educators are the key change agents. Teacher educators train

new teachers, Teacher educators write not only pre-service teacher education curriculum, but also contribute for the social change. Because of this broad influence in curriculum design, implementation and policy setting, teacher educators can bring about educational reform for sustainable development.

4.9.1 Vision-building and advocacy

Being a part of society, education colleges should organize the program to impart vision to the people, particularly the students and the teachers to work for environmental protection and conservation, to live within environmental limits, to interact in just and inequitable way and to work sustainably. The programmes, organized in forms of orientations and workshops, involve the local communities will sensitise the people about SD.

The programmes emphasize on awareness and understanding that an individual or group action can affect the life of others as well as influence the social, economical and environmental situations locally, nationally, regionally and globally; both for the present and future generations.

4.9.2 Capacity-building and training

Organize capacity-building and training programmes on ESD, besides covering environmental education, integrate population education and consumer education. The major groups will cover under capacity-building and training are teachers, educators and students.

4.10 Promoting Sustainability in popular culture

The most difficult obstacle to address in implementing ESD is that popularity. While many countries agreed that ESD is important, the themes of sustainability are not prevalent in popular cultures or governmental policies. Yet, many societies have developed or are developing a "disposable culture". "The disposal culture" is using such resources as trees and fossil fuels more rapid than they can be replaced. ESD could shape and encourage behaviors and ethics that support an informed, knowledgeable citizenry that has the political will to achieve a sustainable future.

4.11 Extension activities

As teacher educator, it is our duty to organize the extension activities for the in-service teachers and society. The issues regarding the SD would be discussed through seminars, workshops and orientation programs. For school teachers, we can organize orientation best on new time issues, various teaching methods and integrated approach for SD. Through such extensive activities we can build the skill and competences among the stakeholders.

4.12 Working with Community

There are expectations of society from pre-service training program. Education and society should be inter-related to each other. For this teacher educator and teacher education program would play vital role through working with community activities. This would be the real experience for student teacher about social service, health education and co-curricular activities.

These activities can be organized for the community and through the community. Through such activities we can give not only the message about SD but also can organize these activities in the community by the following manner. Here the model is suggested for social service, health education and co-curricular activities to sensitise the people about health and environment issues.

Objectives of health education

- 1) To make aware the student teacher about the health education
- 2) To participate in the social activity
- 3) It is the education which helps to develop physical, mental and social health of an individual.
- 4) Health Education - A social aspect of education.

Health Education in School

- 1) Medical Check up and School Clinic
- 2) Training For first Aid
- 3) Lectures on health education
- 4) General Cleanliness in school building
- 5) Well ventilated classrooms
- 6) Games

Health Depends on

- 1) Food

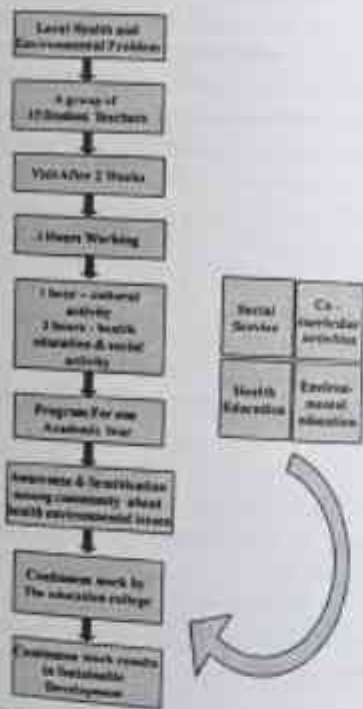
- 2) Surroundings
- 3) Habits

Absence of these : means unhealthiness of an individual - he is not able to achieve the competencies in the classroom that affects the educational system.

Classroom activity

Health Audit

- 1) Ask the students to check the attendance register for absentee.
- 2) Getting the reasons for absentee.
- 3) Absentee - due to sickness.
- 4) Suffering from - cold and cough, stomach problem, fever, etc.
- 5) Analyze these causes.

Model for SD through 'working with community'

4.13 Envisioning a sustainable Future

For sustainable future as a teacher educators we should convey the message towards student and the society that "Don't live according to wish but live according to needs." To know the needs and the sustainable future we need education for life, Education through life and Education throughout life.

In a sustainable world, we imagine society would celebrate cultural diversity and increase the biological diversity and complexity of the ecosystems on which we all depend. Simultaneously, we would have stabilized population and resource consumption at a level that is within the carrying capacity of Earth's ecosystems. To attain this we must reinvent the world socially, economically and environmentally.

शाश्वत विकासाकरीता शिक्षक शिक्षण व शिक्षक भूमिका

स्त्री. रंजना राम शंकर
MSc., M.Ed., M.Phil., Aor.B.A. (Hons.)
अधिकांकित

- महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षणसंस्था संचालित श्रीमती यशवन्त नरगुन्दकर विद्याशास्त्री महिला महाविद्यालय, नरगु

'सा विद्या या विमुक्तये' या विद्या तीच जी मनुष्याला मुक्ती देऊ करून देते. उपनिषद. 'शिक्षण म्हणजे मनुष्यातील पूर्णत्वाचा आधिकार स्वामी विवेकानन्द - 'ज्ञान म्हणजे सद्गुण' सांक्रेटिस.

उपरोक्त शिक्षणच्या व्याख्या हया प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या अर्थ शिक्षणाने व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणे हे व्यवहार या चारही बाजू परिपूर्ण करण्यासाठी शिक्षकाला विशेष प्रयत्न करणे, विद्यार्थ्यांसमोर प्रत्येक वेळी, त्याचे नेतृत्व करणे इत्यादी विविध कामे करावी लागतात. इन संस्कृतीचे संवर्धन, संरक्षण, संक्रमण नव्या पिढीत हस्तांतरित करण्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहणे आवश्यक आहे. शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्या मूलक वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ या तिन्हीच्या संदर्भात योग्य दिशेने शिक्षण करणे आवश्यक आहे.

मूलकाळ	→	वर्तमानकाळ	→	भविष्यकाळ
वानर	→	मानव	→	देव
(दानव) पशु	→	मानव	→	देव

शिक्षणाने घेऊन जाणारा असा शिक्षक होय.

शिक्षणाद्वारे शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांचा खालील बाबतीत संपूर्ण विकास साधणे अपेक्षित आहे.

- 1) व्यक्तिमत्त्वाचा विकास (Personality Development)
- 2) नैसर्गिक विकास (Natural Development)
- 3) शारीरिक विकास (Physical Development)
- 4) मानसिक विकास (Psychological Development)
- 5) सामाजिक विकास (Social Development)
- 6) व्यावसायिक विकास (Professional Development)
- 7) सांस्कृतिक विकास (Cultural Development)
- 8) अध्यात्मिक विकास (Spiritual Development)
- 9) नैतिक (Moral Development)
- 10) वैज्ञानिक विकास (Scientific Development)
- 11) बौद्धिक विकास (Intellectual Development)
- 12) सर्वांगीण विकास (All Round Development)

प्राचीन कालखंडापासून भारतीय संस्कृती ही सर्व समावेशक आहे. सधुष्य उपनिषदात नदीचा आदर्श समोर ठेऊन, एकत्र येऊन, समन्वयाचा आदर्श ठेवावा. नदीचा उगम बिंदू पासून तर विस्तार, सागराला जाऊन मिळे पर्यंत सिंधू बनते त्याप्रमाणे व्यक्तीपासून समाजासाठी सद्दृष्टिसाठी या पुढे विश्वबंधुत्व भावनेत विलिनीकरण असा स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वातील आणखी शिक्षणाद्वारे वाढविणे आवश्यक आहे. सकारात्मक विचार शिकवावा. 'सा म्हणजे तेज, तेजाशी 'रत' असलेला, प्रेम असलेला, भक्ति असलेला असा जो देश तो भरत देश.

'असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय मुक्तो मे अनुत गमय।'

भावार्थ- आम्हाला वाईट मार्गांकडून घांगल्या मार्गाकडे, अवगुणांकडून प्रकाशाकडे, मरणशीलतेतून अमरत्वाकडे जायचे आहे. ही संस्कृती भारतीय शिकवण आहे.

वैदिक उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे आणि भगवद्गीतेत नरकाचा उल्लेख होण्यासाठी त्रूहेकडून निःस्पृहतेकडे, अवगुणांकडून सद्गुणांकडे व अज्ञान प्रवृत्तीकडून त्यागी प्रवृत्तीकडे म्हणजे निवृत्तीकडे जाण्याचे मार्ग आहेत. सत्यवाचे कार्य शिक्षणाने अचूक करावे त्यासाठी स्वाम, क्रियाशील, स्वयंशिक्षण मार्गदर्शक, तत्ववेत्ता, शिक्षणशास्त्रज्ञ इत्यादी विविध भूमिका शिकवणाने पाळाव्यात. आपली संस्कृती अध्यात्मवादी तर पाश्चात्य संस्कृती भौतिकवादी आहे. आपल्या संस्कृतीत समाजरिक्त, समाजमान्य व समाजानुकूल कामे पालवी सक्तीने नाही तर स्वच्छेने, तत्परतेने करते. त्यातूनच सत्यता बांधिलकी, सामाजिक समरसता वृद्धिंगत होते. पाश्चात्य संस्कृती व्यक्तिवादी, खा. प्या. मजा करा सामाजिक चौकट नाही. कुटुंब हा भक्कम नाही.

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेदातही संपूर्ण विश्वाशी विंगड-शास्त्रात जीवन मूल्यांची सकल्पना ऋचांद्वारे सांगितल्या आहेत. ज्ञान नीतीमूल्ये, तंत्र विज्ञानातील सर्व विषय, शास्त्र रचनेचा आधार आढळत सर्वकला, विद्या, शास्त्र यांचा सुगमतेने अंतर्भाव केलेला आढळतो. हजारो वर्षांपासून आपल्या संस्कृतीची शिकवण म्हणजे आपली जैरम्य आहेत. त्यात सहिष्णुता, समानता, बंधुता इत्यादी संस्कृतीच्या स्त्री जाणारे आहेत. वसुधैव कुटुम्बकम्, आचार्य देवोभव, मातृदेवो भव, पित्रो भव, अतिथी देवोभव याद्वारे मोठ्यांना देवासमान मानून मान, ज्ञान व भावनांचे पोषण तर सनवयस्कांना सहकार्य करायचे तर लहानांना वेदधायचे याचा अविभाज्य समावेश शिक्षणात शिक्षकांनी करावा. शिक्षण गुरुभाबत कल्पियुगी वाल्मिकी मा. श्री. ग. दि. माडगुळकर यांच्या एका कवितेत लिहीतात.

गुरू- गु म्हणजे अंधकार, 'रु'- दूर करणारा अज्ञानरुपी अंधकार दूर करणारा तो गुरू.

'कुंभारा साखळा मुक, ताही रे उजाल
वरी घालतो धपाटा, जाल आचाराचा झाल ॥१॥
कुणी पुजेचा कलश, कुणी दुखाचा रे घट
कुणी कसेत श्रेष्ठ, कुणी झालात रे जेष्ठ ॥२॥
देता आकार मुकते, होतो परिपूर्ण भक्त
घट पावतो प्रतिष्ठा, मुक राहतो अज्ञत ॥३॥

संदर्भसूची-

- 1) प्रीवभावना- हस्तपुस्तिका - मा. पांडुरंग शास्त्री आठवले
- 2) उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक- डॉ. हीरा जडे
- 3) उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण- डॉ. प्रतिभा देवडे
- 4) अखिल भारतीय संस्कृतिज्ञान परीक्षा भाग 5, भाग 9- विद्याभारती
- 5) केशवप्रकाश- जून 2004, डिसेंबर 2007, एप्रिल 2009, ऑगस्ट 2009
- 6) दर्शन (राष्ट्रीय ज्ञान आयोग एक समीक्षा) भारतीय शिक्षण मंडळ
- 7) भारतीय शिक्षण- ऑगस्ट 2009
- 8) तू भ्रमत आहासही वाया- श्री. व. पु. काळे
- 9) सूर्य पेरणारा माणूस- प्रवीण दवणे
- 10) सावर रे ! भाग 1, भाग 2, भाग 3, भाग 4- प्रवीण दवणे
- 11) Dynamism in Teacher Education A Fresh Look- Edited by - Dr. Hira Aher, Dr. Ramgopal Soni

शाश्वत विकासाकरीता शिक्षक शिक्षण आणि शिक्षक भूमिका

प्रा. सौ. प्रियांका प्रफुल्ल सुभेदार
असिस्टंट प्रोफेसर
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय पनवेल, जि. ठाणे

शाश्वत विकास -

शाश्वत म्हणजे कायम राहणारा निरंतरपणे किंवा अबाधितपणे चालणारा विकास, म्हणजे वाढ किंवा वृद्धी. विकास हा एक संख्यात्मक आणि गुणात्मक वृद्धी दर्शवितो.

विश्व पर्यावरण आयोग हा 'ब्रुट्लँड आयोग' (1981) म्हणून ओळखला जातो या आयोगाने पहिल्यांदाच त्यांच्या अहवालात हा शब्द प्रयोग वापरला आहे.

शाश्वत विकास ही व्यापक संकल्पना आहे. वेबस्टरच्या एका कोषाप्रमाणे कोणत्याही वस्तुच्या घटकाची नासधूस किंवा त्या कोणत्याही प्रकारचे विघाड न करता त्या वस्तुचे अस्तित्त्व संवर्धित स्वरूपात दिर्घकाळीन टिकविणे म्हणजे धारणाक्षम विकास.

संकल्पना

पृथ्वीतलावर येणाऱ्या भावि पिढीच्या गरजा भागविणे इतर पर्यावरणाची गूणवत्ता कायम राखून वर्तमान पिढीच्या गरजा भागविणेकडे दृष्टिने साधण्यात येणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय.

आपण साधत असलेला विकास शाश्वत आहे की नाही याबद्दल विचार करण्याची संपूर्ण जबाबदारी मानवाची आहे. कारण जगूण आपला इस्तपेक्षामुळे निसर्गात बदल घडवून आणत असतो. निसर्गामध्ये मानवाची भूमिका केंद्रीय स्वरूपाची आहे. त्याच्या गरजा वैविध्यपूर्ण व अमर्यादीत आहेत. आपल्या गरजा भागविण्यासाठी

आपल्या पर्यावरणाचा सकारात्मक वापर केला तरच शाश्वत विकास शक्य आहे. भावी पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठी निसर्गातील विविध संपदा क्षमतेला कोणते धक्का न पोहचविला लोकांच्या आजच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजेच शाश्वत विकास होय.

- विकास या संकल्पनेत समाविष्ट घटक पुढील प्रमाणे मांडता येतील.
- 1) दरदोई उत्पादनात वाढ.
 - 2) उत्तम जीवन स्तर प्राप्तीची संधी.
 - 3) स्वास्थ्य आणि पोषण स्तरात सुधारणा.
 - 4) शैक्षणिक स्तरात सुधारणा.
 - 5) नैसर्गिक स्रोतांची समृद्धता
 - 6) उत्पादनाचे विवेक पूर्ण वितरण.
 - 7) मानवी अधिकाराची सुरक्षितता.
 - 8) नैसर्गिक स्रोतांचे व निरुत्पादने संवर्धन.
 - 9) जीवनाच्या गूणवत्तेमध्ये सर्वदल स्वरूपाची वृद्धी.
 - 10) जीवनात सुख, समृद्धी आणि शांततेची प्राप्ती.

पर्यावरणाच्या विकासाशी संबंध

मानवाला जगण्यासाठी आवश्यक संसाधने आणि साधने पर्यावरणापासूनच प्राप्त होतात. उद्योग आणि कारखान्याकरीता कच्चा माल, रक्षणवळणासाठी इंधन, जगण्यासाठी अन्न, पाणी, हवा, औषधी प्लक-फुल, निवारा, वस्त्र इत्यादी सर्वच बाबी आपणांस पर्यावरणापासून प्राप्त होतात.

परंतु लोकसंख्या वाढीमुळे सर्वच क्षेत्रात शिथिली स्थिती निर्माण झाली आहे. वाढती लोकसंख्या, यांत्रिकीकरण, औद्योगिक निर्माण भौतिक सुखाची अरब्य लालसा, गनुष्याची संग्रही, स्वार्थी वृत्ती इत्यादी गोष्टीमुळे जगभरातील नैसर्गिक स्रोतांवर, साधनांवर कसालीचा ताण पडत आहे. औद्योगिककरणामुळे जल, वायू, भूमी आणि ध्वनी प्रदूषण आणि किरणोत्सारी प्रदुषण वाढत आहे. जंगल

व्यापक जमीन कमी होत आहे. वनस्पती आणि प्राणी यांच्या अनेक प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. शहरांची वाढ, सांघनाण्याची विल्हेवाट, कचरा, व इतर पदार्थांची विल्हेवाट या सारखे नैमीय वन पोहचल्यामुळे सूर्यापासून येणारी घातक अल्ट्राव्हायोलेट किरणें पृथ्वीपर्यंत पोहचून जीवसृष्टीचे अस्तित्व नष्ट होण्याची भीती निर्माण झालेली आहे.

पर्यावरण जेवढ्या सुस्थितीत असेल तेवढ्याच विकासाचा उत्पन्न होईल. सामान्य स्थितीत आपण भौतिक विकासासाठी खूप दिवस मानण्याची पुढ करत असतो. पर्यावरणाच्या संवर्धनाकडे दुर्लक्ष करत राहिलेला विकास हा शाश्वत स्वरूपाचा विकास असू शकत नाही. जागतिक पर्यावरण विकास आयोगाच्या अहवालात शाश्वत घातकात्मक विकासाचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे देण्यात आलेले आहे.

जागतिक स्तरावर प्रदूषण नियंत्रणाबाबत घेतलेल्या निर्णयात ज्या ठिकाणी प्रदूषक निर्माण होतात त्याच ठिकाणी त्यावर नियंत्रण ठेवावा असा धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आला आहे. औद्योगिक क्षेत्रातील शाश्वत विकासासाठी प्रदूषकांवरील नियंत्रणाची आवश्यकता असते. औद्योगिक प्रक्रियेतून घुन्यापर्यंत प्रदूषण घटविणे हेच औद्योगिक क्षेत्राचे पर्यावरण विषयक धोरण व ध्येय असावे लागते. औद्योगिक क्षेत्राच्या प्रगतीच्या दृष्टीचे दोन उपकरणावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

- 1) प्रदूषण वाढविणे.
- 2) पर्यावरणीय अभिकल्प तयार करणे.

या दोन्ही उपकरणांपैकी प्रदूषण वाढविण्यासाठी शिक्षकांनी शालेयस्तरावर काय केले पाहिजे हे आपण पाहू.

शाश्वत विकासात शिक्षकांची भूमिका :
 आपल्या भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ. राजाकृष्णन म्हणतात
 The Student's are pillars of the Nation' त्यामुळे भारत देशाची पुढील
 जगाच्या खांद्यावर आहे अशा विद्यार्थ्यांना घडविणारा शिक्षक फार

महत्वाचा आहे. एखादी गोष्टी विद्यार्थी शिक्षकांचे ऐकतात तेव्हा आई-वडिलांचे ऐकत नाहीत. म्हणून पर्यावरणा सारखा विषय विद्यार्थ्यांच्या मठी उतरविण्याचा असेल तर त्याला शिक्षकशिवाय पर्याय नाही.

पर्यावरण शिक्षण हा विषय शालेय स्तरापासून ते उच्च शैक्षणिक स्तरापर्यंत एक स्वतंत्र विषय म्हणून शिकविण्यात येत आहेत. मात्र हा विषय इतरांपेक्षा वेगळ आहे. हा विषय केवळ परीक्षा देऊन पास होणे एवढ्यापुरताच मर्यादित नसून हा विषय कृतिकेंद्री हावा. विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणा विषयी जागृत जागृती निर्माण व्हावी, प्रत्येक प्राणी वनस्पतीचे ज्ञान विद्यार्थ्यांना व्हावे, प्राणी वनस्पती आपले सखे सोबती वाटवेत यासाठी शिक्षक विविध प्रकारच्या प्रयत्न करू शकतो. पर्यावरणाचा शाश्वत विकासासाठी प्रदूषण शुन्य पर्यंत घटविणे यासाठी शिक्षकाला प्रयत्न करता येतील. ते पुढील प्रमाणे :

- 1) वृक्षारोपण :- रोप विद्यार्थ्यांकडूनच आणून घेणे, त्यासाठी खड्डे, खतांच्या नियोजित वेळ पाणी घालण्यासाठी प्रत्येक खड्ड्या व त्यातील रोपांना विद्यार्थ्यांचे नाव देऊन त्या विद्यार्थ्यांवर जबाबदारी टाकणे. विद्यार्थी जट तयार करून त्यांचे संरक्षणाची काळजी घेतली पाहिजे. इ. 5 वी च्या वर्गातील विद्यार्थ्यांनी लायलेल्या रोपांचे इ. 10 वी पर्यंत घुसात रूपांतर होईल.
- 2) विविध दिनविषेश पर्यावरणासंबंधी साजरे करणे : उदा. हिरोशिमा दिन (6 ऑगस्ट), जागतिक पर्यावरण दिन (5 जूल) , ओझोन दिन इ.
- 3) स्थानिक किंवा परिसरातील पर्यावरणाचे सर्वेक्षण यासाठी सहल करणे.
- 4) शिक्षकाला शक्य पर्यावरण मंडळ स्थापना करून या मंडळाच्या अंतर्गत अनेक उपक्रम राबविता येतील उदा :-
 अ) परिसंस्थांची पाहणी करणे यात जलाशये, धरणे, पाझर तलाव, जंगल, पृथ्वीची मूरणे, डोंगर, कडा, दरी, नदी इ.

ब) नैसर्गिक साहित्याचे साधनाचे संकलन करणे यामध्ये वीचांचा संग्रह, सागरगोटे, वाळूचे विविध प्रकार, मातीचे नमुने, इ.संग्रह विद्याख्याना करायला सांगता येतील.

क) पर्यावरणाच्या विविध पैलूंचेर तज्ञांची व्याख्याने आयोजित करणे.

इ) पर्यावरणावर आघाटीत विषयावर डॉइंग-पेटींग स्पर्धा आयोजित करणे.

इ) वादविवाद स्पर्धा, प्रश्न मंजुषा स्पर्धा यांचे आयोजन करणे.

फ) पर्यावरण गीत गायन स्पर्धेचे आयोजन करणे.

ग) पर्यावरण विषयक बाबींवर गटवर्चा आणि पथकवर्चा आयोजित करणे.

घ) अभ्यासास भेट देवून जैवविविधतेचे निरीक्षण विद्याख्याना करावयास सांगणे.

नदी किंवा सरोवरात आढळणाऱ्या वनस्पतींचे, पक्षांचे निरीक्षण करायला सांगणे. शालेय परिसरातील पक्षी, फुलपाखरे, किट्टक, प्रणी इत्यादींचे निरीक्षण करावयास सांगणे. नदीस भेट देवून कादण वाढणारी झाडे आणि वनस्पती तसेच नदीच्या पात्रातील वनस्पती, पाण्यात वाढणाऱ्या वनस्पती यांचे निरीक्षण विद्याख्याना कठक्यात सांगणे. त्यांच्या वैशिष्ट्यांची नोंद घेणे. नदी, सरोवर, जुन्या विहिरी, हवळे कुंड इत्यादींचे निरीक्षण करून त्यांतील पाण्याचे प्रदूषण, गट संघट, सद्यस्थिती यांचे निरीक्षण करायला सांगणे.

वरील सर्व उपक्रमामधून विद्याख्यांची निसर्ग, पर्यावरण कडे पाहण्याची दृष्टी शिक्षक बदलू शकतात. आपण पर्यावरणाचे स्वामी असून विश्वस्य आहोत अशी जाणीव विद्याख्यांमध्ये निर्माण झाली की, नैसर्गिक घटकांचे संवर्धन, संरक्षण करण्यामध्ये विद्यार्थी महत्त्वाची भूमिका बजावतील. त्यामुळे शाश्वत विकास होण्यासाठी हातभार लागेल.

5) तसेच अपुननिर्मितीक्षम संसाधनांचा गरजेपुरता वापर करण्याचा

पुनर्निर्मित विद्याख्यांमध्ये निर्माण करता येईल. तसेच सौरऊर्जा, जाहता उर्जा, जलविद्युत उर्जा इ. पुनर्निर्मितीक्षम उर्जा संसाधनांचा वापर हा शाश्वत विज्ञानाचा मार्ग आहे. त्यासाठी खालील मार्गांचा वापर करता येईल.

१) विद्याख्यांना विजेचा वापर कमीतकमीने करायला सांगणे, अकारण विजेचे दिवे, पंखे लावू नयेत.

२) विद्याख्यांमध्ये पाण्याचा वापर जपून करण्या विषयी जागृती निर्माण करावी.

३) घरी सौरऊर्जेचा वापर करण्या विषयी जागृती निर्माण करणे.

४) लिहीण्यासाठी कागदाचा वापर जपून करावा त्यासाठी जागृती निर्माण करणे.

५) प्लॅस्टिकचा वापर टाळण्यासाठी विद्याख्यांना प्रवृत्त करावे.

६) सार्वजनिक वाहनांचा प्रवासासाठी वापर करावा. लोकसंख्या नियंत्रणाद्वारे निसर्गाची तारण क्षमता जपणे हे शाश्वत विकासाचे उद्दीष्ट आहे. त्यामुळे लोकसंख्या शिक्षणाला आळ घालण्यासाठी छोट्या कुटुंबाचे फायदे विद्याख्यांच्या तळात आणून देणे.

७) टाकऊ घटारांचा पुर्नवापर करणे, टाकऊ वस्तूंपासून टिकाऊ वस्तु तयार करणे या वर शिक्षकांनी भर द्यावा.

८) शालेय परिसरात व्हडल ओढून कंपोस्टचा तयार करणे याचा वापर परिसरातील वृक्षांसाठी करणे.

९) विद्याख्यांना विविध सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये भाग घेण्यासाठी प्रवृत्त करणे. कुटुंब नियोजन, पोलीओ निर्मूलन या सारख्या कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होवून स्वयंसेवकाचे कार्य करणे.

१०) दूक-श्राव्य माध्यमांचा वापर शिक्षकांना केला पाहिजे. वॅडबल जिओग्राफिक चॅनल वरील माहिती साधन मासिके, साप्ताहिके विद्याख्यांना उपलब्ध करून द्यावीत.

1.1) पर्यावरण विषयक प्रदर्शनांचे, शिबीरांचे आयोजन करणे.

शाश्वत विकासाकरीता शिक्षक शिक्षण भूमिका

सर्व प्रथम शिक्षक शिक्षणात पर्यावरण शिक्षण हा विषय रुकीचा ठेवावा. त्यामुळे छत्र शिक्षकांमध्ये शाश्वत विकास ही पर्यावरण शिक्षणाचे उद्दीष्ट आहे ही जाणीव छत्र शिक्षकांमध्ये निर्माण होईल. शालेय परिसरात जे उपक्रम शिक्षकांकरिता विकासासाठी राबविणे अपेक्षित आहे. त्याचे प्रशिक्षण त्यात प्रशिक्षण कक्षात मिळाले पाहिजे. त्यामुळे पर्यावरण मंडळ स्थापन करणे पर्यावरणावर आधारीत नाटक, कविता, विविध स्पर्धा (पेटींग, वाटकिर्ती इ.) आयोजित करणे. या सारखे उपक्रम प्रशिक्षण कक्षातही घेणे येतील. तसेच पर्यावरण शिबीरांचे आयोजन करता येईल.

असे उपक्रम प्रशिक्षण कक्षात घेतल्याने शाश्वत विकास साधण्यासाठी काय करायला हवे या संबंधीचा सुयोग्य दृष्टीकोन मते शिक्षकांमध्ये निर्माण होईल.

संदर्भ सूची

- 1) पर्यावरण शिक्षण - डॉ. डी. आर. कुलकर्णी
- 2) पर्यावरण शिक्षण - डॉ. के. म. भांडारकर
- 3) पर्यावरण शिक्षण - डॉ. प्रकाश सावंत
- 4) पर्यावरण शिक्षण व अध्यापन पध्दती

-ए. एम. डेरे, सि.बी.पोवार, डी. ए. पाटी

शाश्वत विकास व शिक्षक-शिक्षण आणि शिक्षक भूमिका

अजय एम. गडम

अध्यापक

गुणवंतराव देशमुख शिक्षण महाविद्यालय पुणे.

अदिनाश एम. कोठरे

अध्यापक

मुलावनवी अकादमि शिक्षण महाविद्यालय पुणे.

1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची जी प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगण्यात आली आहेत. त्यात राष्ट्रीय साधन संपत्तीचा योग्य वापर आणि राष्ट्रीय अभ्यासक्रमातील दहा गाभाभूत घटकात 'पर्यावरणाचे संरक्षण' या घटकाचा समावेश आहे.

महाराष्ट्रात शासनाने शालेय शिक्षणात पर्यावरणशिक्षण हा रुकीचा विषय म्हणून समाविष्ट केला आहे. वज्यप्राणी संरक्षण, इंद्रजल बचत, पर्यायी ऊर्जा, वस्तूच्या नासाडीबद्दल चीड, वैयक्तिक व सामाजिक शिस्त इत्यादी बाबीतून पर्यावरण शिक्षण देणे शासनास अपेक्षित आहे आणि म्हणून ही मुख्य जबाबदारी म्हणजे, 'पर्यावरण जाणीव जागृत करणे होय.'

पर्यावरण आणि मानवी विकास यात अतूट संबंध आहे. पर्यावरणीय स्रोतांची सतत होत राहणारी घट यातून विकासाची प्रगती होत नाही. मानवी विकास होत असताना पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष होत राहिल्यास पर्यावरणाचे संरक्षण होत नाही. सततच्या विकासामुळे समाजाच्या वर्तमान आणि भावी पिढीसाठीच्या गरजांच्या पुर्तविर प्रश्नविन्ह निर्माण होईल.

विश्वपर्यावरण आणि विकास आयोगाने 'विकास' म्हणजे काय ते स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, विकास ही बदल घडविणारी अशी प्रक्रिया आहे की ज्यात पर्यावरणीय स्रोतांच्या वाटपाची निश्चित दिशा औद्योगिक विकास आणि संस्थांतर्गत परिवर्तनाची दिशा यात

ताळजेक राखून मानवी आवश्यकता आणि अपेक्षा याची पूर्ती करणारा वर्तमान आणि भविष्यातील परिपुर्ती करणाऱ्या दामतेत वृद्धी शोधून शाश्वत विकासाची संकल्पना:-

पर्यावरण आणि विकास यासंबंधी सातत्याने विचार करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1987 साली जागतिक पर्यावरण व विकास आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने प्रकाशित केलेल्या (Our Common future) या अहवालात शाश्वत धारणक्षम विकासाची संकल्पना जगापुढे मांडली.

या आयोगानुसार- 'Sustainable development as meeting the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.'

तसेच इतर विचारवंतांच्या मते, - 'भावी पिढीच्या गरजा भाजविण्यासाठी निसर्गातील विविध संपदा दामतेला कोणताही धक्का न पोहोचता लोकांच्या आजच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वत धारणक्षम विकास होय.'

'धारणक्षम शाश्वत विकास म्हणजे माववाच्या अनेक पिढ्यां दीर्घकालापर्यंत कल्याण साध्य करण्यासाठी होणारी प्रगती होय.'

चाचाच अर्थ असा की, नैसर्गिक स्रोत व नैसर्गिक संरक्षण व्यवस्था अक्षय राहिल, गरज आहे फक्त तो टिकविण्याची.

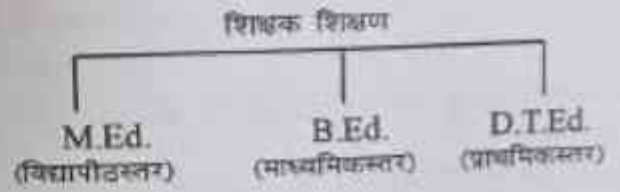
निसर्ग एक शिक्षक-

पृथ्वीची निर्मिती झाल्यापासून मावव हा शेवटचा धक्का मानणारा निसर्गातील प्रत्येक गोष्टीवर अवलंबून राहावे लागते म्हणजेच जीवन यशस्वी करण्यात निसर्गाचा मोलाचा वाटा आहे अर्थात निसर्ग मानवाला केवळ जीवन जगण्यास मदतच करतो, जगणे नाही तर जीवन कसे जगायचे? यशस्वी जीवन कसे असावे? हे शिकवित असतो. म्हणून निसर्गासारखा आदर्श शिक्षक असूच शकतो नाही याची खात्री पटते.

शिक्षक शिक्षणात शाश्वत विकास:-

प्रचलित शालेय अभ्यासक्रमात परिणामकारक पर्यावरण शिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये रुजविणे गरजेचे आहे. याकरिता शिक्षकांजवळ ज्ञान, अकलम विवेक कौशल्य व परिणामकारक स्वाभाविक गुण त्यांच्याजवळ असणे अपेक्षित आहे. फक्त त्यांच्या अंगी गुण असून चालणार नाही तर त्यांच्याजवळील या गुणांना प्रोत्साहन, प्रेरणा देऊन त्यांची पर्यावरण अभ्यासक्रमाच्या अध्यापनातून विद्यार्थ्यांत रुजविणे आवश्यक आहे, आणि विद्यार्थ्यांमध्ये रुजविण्यापूर्वी तो शिक्षकात रुजणे गरजेचे आहे. तसेच शिक्षकात रुजविण्यापूर्वी शिक्षक शिक्षणात त्याचा समावेश असणे गरजेचे आहे.

शिक्षक शिक्षणाच्या तिन्ही स्तरांवर शाश्वत विकास अभ्यासक्रमात असणे गरजेचे आहे.

वरील तिन्ही स्तरांवर शिक्षकांना पर्यावरण अभ्यासक्रम राबविण्यासाठी विशिष्ट प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे. तेव्हा पर्यावरण अभ्यासक्रमाचे प्रशिक्षण सेवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षणात देता येईल. पर्यावरण अभ्यासक्रम अध्यापनाचे प्रशिक्षणसंदर्भात पुढील काही बाबी अंतर्भूत असाव्यात.

शाश्वत विकासासंबंधी शिक्षक शिक्षणासाठी मार्गदर्शक तत्वे:-

शाश्वत विकासासाठी प्रथम पर्यावरण अभ्यासक्रमाला केंद्रस्थानी मावून त्याचे स्वरूप समजावून घेणे त्याचबरोबर पर्यावरण अभ्यासक्रमाबाबतचे ज्ञान, कौशल्य प्राप्त करून स्वतःच्या मनोपुर्तीमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न शिक्षकांना करावा लागेल. याकरिता कमीत कमी खालील गोष्टी त्यांनी जात्मसात करणे गरजेचे आहे.

तसेच,

■ पर्यावरणीय उपक्रम-शैक्षणिक पर्यावरणीय कार्यक्रम राबविण्याची पध्दती व त्यांच्या वर्ग

अध्यापनाच्या उपयोगासंदर्भात संघी उपलब्ध करून देणे.

■ शिक्षकांची प्रतिष्ठा-विविध पर्यावरणीय प्रदर्शनीतून त्यांचे विविध प्रतिकृती तयार करण्याच्या संघी उपलब्ध करून देणे. विविध स्तरांचा विचार घ्याव्याने प्राथमिक स्तरावरील उदा. भाषा, कला, वाचन आणि जर्मित या विषयाच्या प्रशिक्षणासोबत पर्यावरण प्रशिक्षण देणे.

■ स्थानिक समस्यांचा विचार- स्थानिक विविध स्रोतांचा पर्यावरण शिक्षणामध्ये उपयोग करून घेण्याची संघी उपलब्ध करून देणे.

■ शास्त्रत विकासात शिक्षकाची भूमिका-निसर्गाविषयीचे लिखाण असलेली पुस्तके वाचनास देता येतील. उदा. एक होता काव्हर, जंगल माण, पत्ती दर्शन, वीर्याचा संग्रह. (सुत करून विद्यार्थ्यांकडून करवून घ्यावा.)

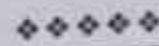
- पर्यावरणीय विज्ञानाची दाखवाण्यात.
- स्लाईड शो दाखवावेत.
- निसर्गावर आधारित 'चित्रकला' आयोजन.
- अधिगतलेल्या नैसर्गिक गोष्टींची चित्र काढणे.
- इलेक्ट्रॉनिक मिडियाचे पर्यावरण विषयी विकसित केलेले सॉफ्टवेअर e-learning activities चे प्राथमिक ते विद्यापीठ स्तरावर विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देणे.
- विषयात जोडी असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना, Media Research Cell Centre मध्ये काम करण्याची संघी घावी.
- पर्यावरणीय सामान्य ज्ञान स्पर्धा आयोजन.
- नॅचरल जियोग्राफीक चॅनेल दाखविणे/सूचविणे.
- विद्यार्थ्यांना पर्यावरण मित्र बनविणे.
- शाळेत Environmental Cell ची स्थापना करावी.
- स्थानिक/परिसरातील पर्यावरणाचे सर्वेक्षण यासाठी सहलीचे आयोजन.
- स्थानिक परिसंस्थेची पाहणी करता येईल.
- पर्यावरणाचा इतर विषयाशी समवाय.
- एक अध्यापनपध्दती म्हणून स्विकारावी.

एकंदरीत औपचारिक व अनौपचारिक माध्यमातून पर्यावरण शिक्षण देता येईल.

विन भिंतीची उपडी शाळ,
लाखो इथले गुरु ॥
झाडे, वेली, पशु, पाखरे ।
सगळे गोष्टी करू ॥

ज.दि.माडगुळकर

संदर्भ ग्रंथ - Chitrabhanu T.K., "Environmental Education", 2007
कुलकर्णी डी.आर., "पर्यावरण शिक्षण", 2007
शिक्षण संकल्पना, जून 2003, पृ. 113

“ शाश्वत विकासाकरिता पर्यावरणाचे महत्त्व ”

प्रा.प्रतिपद

शि.प्र.पं.साध्यातल्लेख महाजन वता इली
यात्रिज्य महाविद्यालय, विद्यली वि.दुबळ

१) पर्यावरण शिक्षणाचा इतिहास :

जैविक व अजैविक घटक आणि त्यांच्यातील परस्परसंबंध यांच्या अभ्यासाला ' पर्यावरणशास्त्र ' असे संबोधले जाते. मानवाच्या सर्व कृतींचे पर्यावरणावर काही ना काही परिणाम होत असतो. अनेक वर्षांपासून या सर्व मानवाला ज्ञात होत्या व त्यांचा अभ्यासही केला जात होता. परंतु ' पर्यावरणशास्त्र ' तसेच ' पर्यावरण शिक्षण ' या संज्ञांचा जन्म झाला नव्हता.

पुरातन काळापासून जपल्या संस्कृतीत ' पर्यावरणा ' ला अनन्यसाधारण महत्त्व दिलेले आहे.

ऋषि -मुनींनी निसर्गाचे संवर्धन, संरक्षण, संतुलन, यांचेर सातत्याने वा दिलेला आहे. ' पर्यावरण ' या संज्ञेचा जन्म झाला नव्हता तरी संबोध तोच अर्थात होता. असे असताना आज या संज्ञेचे -संबंधाचे एवढे महत्त्व करानुळे मिळते आहे? आइन्स्टाइनच्या शब्दांत - " हे केवळ मानवाच्या अपाट मुर्खतेमुळे ' जखरेखरे मानवाने त्याची विध्वंसकरी अशा प्रकारे वापरली आहे की त्यामुळे अनेक पर्यावरणीय समस्या उदभवल्या आहेत. सध्याचे पर्यावरण प्रदूषित असा मानवसहित समस्या उदभवल्या आहेत. सध्याचे पर्यावरण प्रदूषित असा मानवासहित सर्व सजीवांना ते घातक आहे. अशा परिस्थितीमुळेच ' पर्यावरण शिक्षण ' आज अधिकाधिक प्रसिध्द आणि गरजेचे साधन बनले आहे.

भारतीय संस्कृतीत निसर्गाचे दैवत पूजन केले जात होते. अतः अशा शंकाच नाही. पण यातील मूळ हेतू कालांतराने लुप्त झाला. पर्यावरणाची विधी शक्यते खालावली. पर्यावरणाचा न्यास जगात सर्वत्रच झालेला अद्यकाले सगळे पर्यावरण शिक्षण या विषयाचा विकास करता झाला याचा अभ्यास जाणीव संदर्भात करणे उचित ठरेल.

पर्यावरण विचारवंत व तत्त्वज्ञ नेहमीप्रमाणे सद्यस्थितीचा ' परिस्थितीची या नावाने अभ्यास करण्यात व त्यावर लोडगा काढण्यात अग्रसर होते. त्या नावाने पर्यावरण -शिक्षणाचे मूळ १९ व्या शतकात सापडते. १८९९ मध्ये ब्रिटिश वैद्यक वा (Patrick Geddes) स्कॉटिश वनस्पतिशास्त्रज्ञाने इंग्लंडमध्ये एडिंबरो येथे ' ए अजुटलुक टॉवर ' नावाची एक आगळीवेगळी शैक्षणिक संस्था स्थापन केली होती. पर्यावरणाच्या व शिक्षणाच्या सद्यस्थितीत सुघातना कल्पने हे तिचे उद्देश्य होते. पर्यावरणाची व शिक्षणाची गुणवत्ता यांच्यात घनिष्ठ संबंध आहे, असे त्याचे मत होते. यालाच पर्यावरणाच्या सध्याच्या रुपाचा परिचय प्राला तर त्यातून ते अधिक चांगल्या प्रकारे शिकते. इतकेच नाही तर पर्यावरणाबद्दल त्यांच्यात एक दृष्टिकोन त्यांच्यामध्ये निर्माण होतो, असा त्याचा उच्च विश्वास होता. त्याच्या मते विशिष्ट परिसर, तेथील अनेकविध कृती आणि तेथील लोकमानुषांचे यांच्यातील आंतरक्रिया म्हणजेच पर्यावरण !

ऑक्टोबर १९७५ मध्ये IEEP ने बेलग्रेड येथे पर्यावरण शिक्षण या विषयावर, इतिहासात उच्चरूपाने नमूद करावे लागेल असे एक आंतरराष्ट्रीय कृत्तिसत्र आयोजित केले. बेलग्रेड कृत्तिसत्राच्या पूर्वी घेतलेल्या सर्वेक्षणात असे आढळले की, -

- १) बहुतांश राष्ट्रांमध्ये पर्यावरण -शिक्षणाची खुप गरज आहे. तीच गरज असलेल्या राष्ट्रांमध्ये अफ्रिका, लॉटिन अमेरिका, आशिया व अरब राष्ट्रांचा समावेश होतो. एक संतत राष्ट्रांनी पर्यावरण -शिक्षणाची विशेष प्रमाणात गरज नसल्याचे दर्शवले होते.
- २) पर्यावरण -शिक्षणाची प्रामुख्याने गरज असलेले चार शैक्षणिक स्तर खालील प्रमाणे होते.

१) प्राथमिक शिक्षण	२) माध्यमिक शिक्षण
३) उच्च शिक्षण	४) शास्त्रावळी शिक्षण

२) पर्यावरण शिक्षणाची संकल्पना : (Concept)

पर्यावरण शिक्षण ही एक अत्याधुनिक संकल्पना असून या संकल्पनेचा उगम सामाजिक आणि राष्ट्रीय गरजांमधून इ.स. १९६० चे सुमारास झाला. पर्यावरण अभ्यास (Environment Studies) या ज्ञानशाखेचा पर्यावरण शिक्षण हा नवीनपद्धत होय. शिक्षण ही जीवनाची संपूर्ण तयारी होय असे मानले जाते.

पर्यावरण हे मनुष्य जीवनाशी अत्यंत निगडीत आहे. किंबहुना मनुष्य हा पर्यावरणाचा अपत्य आहे. पर्यावरण संवर्धन हे आजच्या काळातील सर्वात मोठे आव्हान आहे. पर्यावरणाची गुणवत्ता दिवसेंदिवस ढासळत आहे. आजचे विद्यार्थी जखम नागरिक आहेत आणि त्यांना पर्यावरणाविषयी ज्ञान देणे अत्यंत गरजेचे आहे. पर्यावरणाच्या संरक्षनेचे, स्वरूपाचे आणि विविध पैलूंचे सर्वंकष ज्ञान प्रत्येक व्यक्तीला दिले, तरच पर्यावरणाचे संवर्धन करणे शक्य होईल. निराम हा एक अन्नमाला ट्रेड आहे. तो एका पिढीपर्यंत अबाधित राहिल तरच येणाऱ्या पिढ्यांसाठी त्या भागविण्यास सक्षम राहिल, या बाबीची दक्षता प्रत्येक नागरिकाने घेणे आवश्यक आहे.

मनुष्य जातीला पाषाण युगापासून आजच्या इलेक्ट्रॉनिक युगापर्यंत पोचविण्याचे श्रेय निःसंशयपणे शिक्षणाला जाते. शिक्षणाने घटोपची मनुष्य जातीला मदत केली आहे व सर्व प्रकारच्या समस्यांचे समाधान होवून मिळाले आहे. शिक्षणशिवाय तरणोपाय नाही. हे सत्य सर्वांनाच माहिती आहे. जलमत्त विज्ञानात्मक रुपधारणा केलेल्या पर्यावरण विषयक समस्यांवर मात करण्याचे एकमात्र प्रभावी साधन म्हणजे शिक्षणच होय.

३. शाश्वत विकास संकल्पना :- (Concept of Sustainable Development)
शाश्वत या शब्दाचा अर्थ हमी असा होतो, शाश्वत विकास म्हणजे ही देवारा विकास किंवा विरंतन विकास जो कधीही न थांबणारा, सतत संपन्न असलेला विकास ज्यातून सर्व सर्जीयांचे कल्याण करणे हा अर्थ अभिप्रेत आहे. शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेत आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व पर्यावरण विषयक विकास अभिप्रेत आहे. केवळ आपल्या स्वतःच्या विकासासाठी मागी पिढीच्या तोंटा होवू नये याकडेही लक्ष देण्याचे सांगणारा विकास म्हणजे शाश्वत होय.

ध्याख्या :- Rao, P.K. "The Right to development must be fulfilled as to equitably meet development and environmental needs of present and future generations."

कायद्या टिकाणात विकास असा सखळ अर्थ असला तरी नैतिक असे सांस्कृतिक मूल्याची जपवूक करून होणारा विकास म्हणजे शाश्वत होय.

"Sustainable development as meeting the needs of the present without

compromising the ability of future generation to meet their own needs"
जामतिक स्तरावर प्रदुषण नियंत्रणाबाबत घेतलेल्या निर्णयात ज्या विकासाची प्रदुषके निर्माण होतात त्याच ठिकाणी त्यावर नियंत्रण ठेवणे (म्हणजे ते घोरवातावरण विलीन होणार नाहीत) असा घोरवातावरण निर्णय घेण्यात आला. या निर्णयात्मक निर्णयात औद्योगिक भागात असा घोरवातावरण निर्णय झाला असला तरी औद्योगिक क्षेत्रापासून दूरपर्यंत सर्वच स्तरावरील प्रदुषण वाढत गेले. त्याचा जागतिक आर्थिक व्यवहारावर परिणाम झाला. औद्योगिक क्षेत्रातील शाश्वत शास्त्रज्ञांम विकाससाठी तंत्रज्ञान, प्रक्रिया नियंत्रण, उत्पदन अभिकल्प घाच बंदीवर प्रदुषण नियंत्रण याची आवश्यकता असते. औद्योगिक प्रक्रियेतून शून्यापर्यंत प्रदुषण घटविणे हेच औद्योगिक क्षेत्राचे पर्यावरणविषयक बोरल व ध्येय असावे लागते. औद्योगिक क्षेत्राच्या प्रगतीच्या दृष्टीने घोरवातावरण दोन उपक्रमांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

- १) प्रदुषण थांबविणे (Pollution Prevention)
- २) पर्यावरणीय अभिकल्प तयार करणे (Design for Environment)
- ५) पर्यावरण शिक्षण :

ध्याख्या : " विद्यार्थ्यांना व नागरिकांना पर्यावरणावर सकारात्मक आणि नकारात्मक दिशेने कार्य करणाऱ्या कारकांची व घटनांची जाणीव देऊन त्यांच्यामध्ये पर्यावरणची गुणवत्ता टिकवून ठेवण्याकरिता अर्जित ज्ञानाचे उपयोग करणाऱ्या क्षमता निर्माण करणारा शैक्षणिक उपक्रम म्हणजेच पर्यावरण शिक्षण होय "

पर्यावरण शिक्षण हा एक शैक्षणिक नवोपक्रम आहे आणि मूलतः पर्यावरण अभ्यास या विषयाची शाखा आहे. पर्यावरण अभ्यासामध्ये मनुष्य जीवनात आलेल्या त्याच्या परिस्थितीस उपयुक्त ठरेल असा सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा समावेश केला जातो. पर्यावरण अभ्यासानामध्ये ज्ञानपेक्षा उपयोगावरच अधिक भर दिला आहे.

पर्यावरण शिक्षण मानवाच्या जीवनाच्या गुणवत्तेची संबंधित आहे. मनुष्य जीवन आणि त्याचा परिसर यांची गुणवत्ता सुधारण्याकरिता विविध शाखातून उपयुक्त विषयवस्तु निवडून तयार केलेली ज्ञानशाखांमधून उपयुक्त विषयवस्तु निवडून तयार केलेली शाखा म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय.

पर्यावरण शिक्षणामध्ये परिसंस्था, मानसिक स्वास्थ्य, शारीरिक स्वास्थ्य लोकसंख्या तसेच सर्जी आणि निर्जिव घटनांवर परिणाम करणाऱ्या कारकांचा समावेश केला जातो.

पर्यावरण शिक्षण म्हणजे अशा शैक्षणिक कार्यक्रमातून होय की जेणे करिता सामान्य नागरिकांमध्ये पर्यावरणाविषयी आवश्यक माहिती देणे, तसेच मानवी जीवनाची गुणवत्ता आणि त्याचे अस्तित्वाचे कायम राखण्याकरिता आवश्यक असलेल्या ज्ञानाचे जाणीवपूर्वक संचयनाची क्षमता नागरिकांमध्ये निर्माण करणे हे पर्यावरण शिक्षणाचे उद्दिष्ट होय.

पर्यावरण शिक्षण म्हणजे एक असा शैक्षणिक नवोपक्रम होय की, ज्यामध्ये शाळांमधील विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणातील विविध घटकांचे विश्लेषण करून त्यांचे परस्परसंबंध विशद करण्याची प्रक्रिया म्हणजेच पर्यावरण शिक्षण होय.

दुर्दैवाची विशेषतः डॉ. आर. सी. शर्मा यांच्या मते, विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाविषयी ज्ञान देऊन त्यांच्या अंगी पर्यावरण संवर्धनाविषयी सतत जागृकतेची प्रतिक्रिया निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजेच पर्यावरण शिक्षण होय.

१) पर्यावरण शिक्षणाची उद्दिष्टे :

- १) पर्यावरणाच्या विविध घटकांचे ज्ञान देणे.
- २) पर्यावरणाचे मानवी जीवनातील महत्त्व पटवून देणे.
- ३) पर्यावरणाचे विविध घटकांचा परस्परसंबंध विशद करणे.
- ४) स्वयं जीवनाचे महत्त्व पटवून देणे.
- ५) उत्पादक (Producers) आणि उपभोक्ता यांच्यातील संतुलनाचे महत्त्व पटवून देणे.
- ६) स्थानिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यावरणाच्या प्रदुषणाविषयी जागृती निर्माण करणे.
- ७) पर्यावरण आणि वृक्ष संवर्धनाचे महत्त्व विशद करणे.
- ८) पर्यावरणाची हानी टाळून त्याचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेण्याचे तंत्रज्ञान देणे.
- ९) जल-वायु-ध्वनी आणि इतर प्रकारच्या प्रदुषणाची कारणे व उपाय याबत माहिती देणे.
- १०) पर्यावरणाबद्दल सकारात्मक माहिती देणे व मूल्ये निर्माण करणे.
- ११) पर्यावरण विषयक चळवळी उभारण्याची प्रेरणा देणे.
- १२) पर्यावरण संवर्धनात मानवाची भूमिका विशद करणे.
- १३) पर्यावरण संवर्धनाकरिता आदर्श नागरिक निर्माण करणे.

Knowledge Based Education for Sustainable Development

Dr. Sandhya U. Samudre
Associate Professor
Govt. College of Education, Akola.

"We cannot have an ecological movement designed to prevent violence against nature, unless the principle of non-violence becomes central to the ethics of human culture"
- Mahatma Gandhi

Introduction :

In 1972, the then Prime Minister of India, Mrs. Indira Gandhi emphasized at the UN Conference on Human development at Stockholm that the removal of poverty is an integral part of the goal of an environmental strategy for the world.

The long-term impact of past industrialization, exploitation and environmental damage cannot be wished away. It is only right that development in this new century be even more conscious of its long-term impact. The problems are complex and the choices difficult. Our common future can only be achieved with a better understanding of our common concerns and shared responsibilities.

Sustainable Development :-

According to world environmental Development commissions (1987) sustainable development means, "Sustainable as meeting the needs of present without compromising the ability of future generation to meet their own needs."

Controlling pollutants at the end of the pipe at the point where pollutants enter the environment is the main conclusion of this commission.

'Green chemistry' is the main and important activity of U.S.A. In this activity to control pollution Alternative synthetic pathways for

pollution prevention is the path to accept green chemistry. 'Green chemistry' is the use of chemistry for pollution prevention by environmentally conscious design of chemical products & processes that reduce or eliminate the use or generation of hazardous substances. Sustainable development is also the issue of education that's why we have to take in mind the solution, perspectives & new researches in education for the sustainable development. Each man of the society must aware about knowledge for sustainable development. This is possible only when our education is knowledge base education.

Knowledge Base Education: (KBE)

Now-a-days, e-Learning is more popular in each country. In e learning, materials for studying are very important. It is necessary to design the knowledge base education & expert systems, which support for searching, querying, solving of problem. The ontology, which was called computational object knowledge Base ontology (COB-ONT) is a useful tool for designing knowledge based education in practice.

Knowledge base education is the need of today for sustainable development. Knowledge representation has a very important role in designing knowledge base systems (KBS) and expert systems, especially those for education. There are many various models and methods for knowledge representation which have already been suggested and applied in many field of education. Ontology is a new method, which gives us a modern approach for designing knowledge components of KBS. However, practical application of intelligent systems expects more powerful and useful models for knowledge representation. Knowledge Base education is very important to produce an application in education & training. KBE is used to produce many applications in education & training such as program for studying & solving problems in daily life & also in education.

One of the most important parts of the KBE Computational object is knowledge base ontology (COKB - ONT).

A) Components of [COKB - ONT] model: The model of Com

putational object knowledge base [COKB Model] consists of 6 components given below:

C is a set of concepts of computational object (c-object)

H is a set of hierarchy relation of the concept

R is a set of relations on the concepts.

OFS is a set of operators.

Faces is a set of functions

Rules is a set of rules.

Base on the COKB model, the knowledge base can be organized by the following components:

- 1) The dictionary of concepts about kinds of objects, attributes, functions, relations and related concepts.
- 2) Descriptions for structures and feature of objects.
- 3) Representing relation of concept.
- 4) Representing other relations of concepts.
- 5) Representing knowledge about operators & evaluations & functions.
- 6) Descriptions for kinds of facts.
- 7) Descriptions for rules & the lists on or sets of rules.
- 8) The list of problem solvers.

B) Kinds of facts in COKB model :- There is 11 Kinds of facts accepted in the COKB model. Their kinds of facts have been proposed from the researching on real requirements and problems in different domains of knowledge.

C) structure of system: we can design the system which consists of six components:

- 1) knowledge base
- 2) The inference engine.
- 3) The explanation component.
- 4) The working memory.
- 5) The knowledge manager.
- 6) The interface.

For KBE, the use of these six components is as follows:

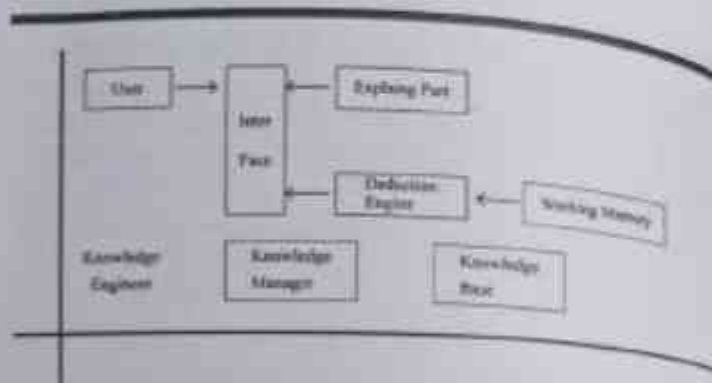

Fig. knowledge of system

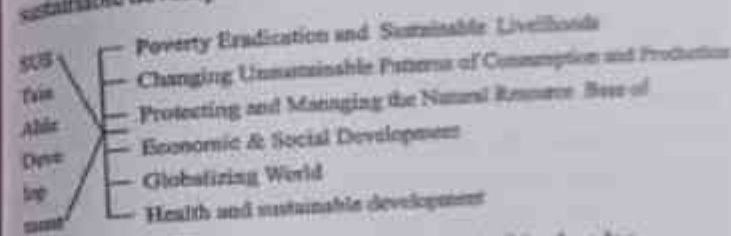
- 1) The knowledge Base contains the knowledge for solving some problems in a specific knowledge domain.
- 2) The inference engine will use the knowledge stored in knowledge base to solve problems, to search or to answer for the query. It must identify problem and use suitable deductive strategies to find out right rules and facts for solving the problems.
- 3) The explanation component supports to explain the phases, concepts in the process of solving the problems.
- 4) The working memory stores the facts and rules in the process of searching and deduction.
- 5) The knowledge manager aims to support updating knowledge into knowledge base. It also supports to search the knowledge and to consistence of knowledge.
- 6) The interface component of the system is required to have a specification language for communication between the system and learners, between the system and teacher as well.

This the knowledge base education (KBE) followed by the above system is necessary & essential way to achieve sustainable development.

Knowledge Base Education for Sustainable Development:

Today the education is only content centered & teacher centered, learner is the secondary in this globalize world, knowledge

is the need & property of an individual. To achieve any success knowledge plays an important role. Therefore knowledge base education (KBE) plays very vital role & need of today's learners & also of an individual. Because of the knowledge the development of individual is possible. The proper use of natural resources is also possible due to knowledge. So the KBE is necessary for sustainable development. Following are some perspectives & approaches towards achieving a sustainable development in through KBE:

1] Poverty Eradication and Sustainable Livelihoods :

Poverty and a degraded environment are closely inter Related, especially where people depend for their live hoods primarily on the natural resources base of their immediate environment.

While conventional economic development leads to the elimination of several traditional occupation, the process of sustainable development, guided by the need to protect and conserve the environment, leads the creation of new jobs and of opportunities for the reorient of tradition skills to new occupation.

Literacy and a basic education are essential for enabling the poor to access the benefits offered by development initiatives and market opportunities. Basic knowledge education is therefore a pre-condition for sustainable development. Ensuring the security of live hoods is an imperative for sustainable developments.

2] Changing Unsustainable Patterns of consumption and Production :

It is important to counter stressing the resource base through education and public awareness. In several areas, desirable limits

and standards for consumption need to be established and applied through appropriate mechanisms including education incentives & legislation.

Development decisions regarding technology and infrastructure use are a major determinant of consumption patterns. It is therefore important to evaluate and make development decisions which structure lead to a more sustainable society.

Technologies exist through which substantial reduction in consumption to resources is possible. Efforts to identify, evaluate, introduce and use these technologies must be made.

Subsidies often lead to wasteful and unsustainable consumption by distorting the value of a resource. All Pricing mechanisms must be evaluated from a sustainable development point of view.

3) Protecting and Managing the Natural Resource Base of Economic and Social Development :-

The integration of agriculture with land and water management and with ecosystem conservation is essential for both environmental sustainability and agricultural production.

The role of natural resources in local livelihoods must be informed by a comprehensive understanding of the perceptions and opinions of local people about their stakes in the resource base.

To ensure the sustainability of the natural resource base, the recognition of all stakeholders in it and their roles in its protection and management is essential.

There is need to establish well - defined and enforceable rights to ensure equal access to land, water and other biological & natural resources.

Biomass is a major resource of fuel and energy especially rural poor. Appropriate mechanisms must be evolved to make consumption of biomass sustainable through resources management & technologies. The traditional approaches to natural resource management such as sacred groves, ponds, water harvesting & management systems etc. should be revived by creating institution mechanisms which recapture. The ecological wisdom and the spirit of com-

munity management inherent those systems.

4) Sustainable Development in Globalizing world :

For development to be locally appropriate and sustainable, it must be guided by local considerations which lie in cultural diversity and traditions. Therefore recognition at the policy level, of the significance of diversity and the need to preserve it is an important precondition for sustainable development.

In an increasingly globalizing economy, regional co-operation for capacity building is therefore necessary to ensure their effective participation in all stages of multilateral trade. Globalization is driven by a vast, mechanism to safeguard and livelihoods, especially in developing countries must be evolved and negotiated to make globalization as effective vehicle of sustainable development

5) Health and Sustainable Development :

Human health in its broadest sense of physical, mental and spiritual well being is to a great extent dependent on the access of the citizen to a healthy environment. For a healthy, productive and fulfilling life every individual should have the physical and economic access to a balanced diet, safe drinking water, cleaner sanitation, environmental hygiene, primary health care and education.

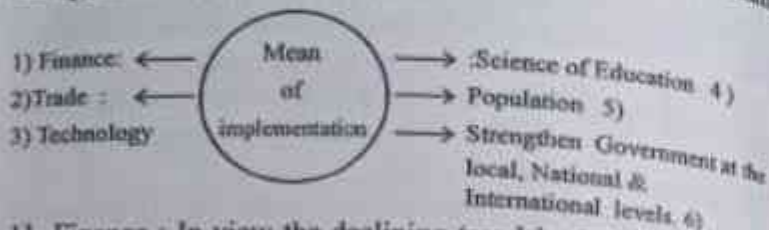
Basic health and education facilities in developing countries based on knowledge need to be strengthened. The role of Public health services must give preventive health care equal emphasis as curative health care. People should be empowered through education and awareness to participate in managing preventive health care related to environment sanitation and hygiene.

Developing countries should also strive to strengthen the capacity, of their health care systems to deliver basic health services and to reduce environment related health risks by sharing of health awareness and medical expertise globally.

Means of Implementation :-

By giving & creating knowledge based education depending on above five compounds through education need to be strengthened

on the means of implementation for sustainable development. Means of implementation is are as follows :

1] Finance : In view the declining trend in ODA, developing Countries must explore how they can finance their sustainable development efforts such as by introducing a system of ecological taxation. Financial support for sustainable development programmes must not be negatively influence by political consideration extend to the objectives of the assistance.

2] Trade : Trade regimes ,specifically WTO are sometimes in conflict with sustainable development priorities . Imperatives of trade and the concerns related to environment equity and social justice however need to be dealt with interdentally.

3] Technology : Technologies must be useful by and beneficial to local people. Local innovations and capacity building for developing and managing locally relevant and appropriate technologies must be encouraged and supported. Integrating highly -sophisticated modern technology with traditional practices sometimes produces the most culturally -Suited and acceptable solution which also makes them more viable .This tremolo should by encouraged by knowledge based education.

4] Science and Education :

Mainstream education must now be realigned to promote awareness attitudes, concerns and skills that will lead to sustainable development Knowledge based education which promoter functional literacy, livie hood skills understanding of the immediate environment and value of responsible citizenship is a precondition for, sustainable development .Such education must be available to every child as a

fundamental must be available to every child as a fundamental right without discrimination on the basis of economic class, geographical location or cultural identity.

Adequak reserves and support for education for sustainable development are essential. An under looking must be promoted among key decision makers of the potential of education to promote sustainability , reduce poverty ,train people for sustainable development livi hoods and Catalyze necessary public support for sustainable development initiatives.

5] Population :

The health and quality of life of people in general and women in particular, must be rein forced and sustained by an informed debate to bring very population issues into ever sharpening perceptively at various levels of policy making from the national and state legislatures to local government institutions.

It is essential to give knowledge about population to place these malteds in a balanced and rational perspective through informed public discourse supported by the wide dissemination of authentic data.

6] Strengthening :

Governance for sustainable Development at the local, National and International levels :

a] Local : Effective management of reasons requires participation by all stake holders. At the local level, Strengthening democratic institutions generally leads to better and more sustained management of natural reserves.

All members of the society are the stakeholders of sustain able development children are the valuable asset of every society. Ensuring the provision of such as environment is major challenge of about participatory Mechanism is needed through education.

B] National : Sustainable development is achieved co-operate bodies, academic and research institutions ,trade unions etc. which must be made an integral part of planning and implementation for

sustainable development.

C) International : There is both a need and a scope for regional and global co-operation in sustainable development. Some of the areas of common concern are marine and riparian issues, Transboundary environment impacts, management of bioresources, technology sharing and sharing of sustainable development experiences.

Thus knowledge based education is very important component of education for sustainable development. Awareness & skills about knowledge is very essential. Through knowledge, the natural resources play very important component of education for sustainable development. Awareness & skills about knowledge is very essential. Through knowledge, the natural resources play very important role for sustainable development.

" You have to decide whether development means influence as whether development means peace, prosperity and happiness "

भारत विकाससाठी पर्यावरण संवर्धन : काढाची गरज

डॉ. कु. गोकर्ण कु. मानकर
अधिव्याख्याता

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, अकोला.

निसर्ग आणि मानव यांचे नाते अटुट आहे. आजच्या बुद्धिमत्तयाच्या काळात संस्कृतीची उभारणी करण्या आणि प्रचंड प्रगती साधण्यास एकेच प्रगती नसत नाही. मानवाच्या या वैशिष्ट्यामुळे व समाजप्रियतेमुळे त्याच्या भोवतीच्या नैसर्गिक पर्यावरणाला सामाजिक पर्यावरणाची जोड मिळाली. आधुनिक काळात एकीकडे मानवाने प्रगतीची उत्तुंग शिखरे गाठली. परंतु दुसरीकडे नैसर्गिक आणि सामाजिक पर्यावरणाविषयी गुंतागुंतीच्या व भयावह समस्या उभ्या राहिल्या. त्या पार्श्वभूमीवर पर्यावरण विषयक जाणिवे जागृत करणे आणि मानवी अस्मितेसाठी आपण पर्यावरण टिकविले पाहिजे आणि त्याचे संवर्धन करणे संपुष्टात नेणे पाहिजे.

व्युत्पत्तीशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून विचार केलास पर्यावरण म्हणजे पृथ्वीवरील विशिष्ट भागाशी निगडित अस्तित्वातील सभोवतालची परिस्थिती या परिस्थितीमध्ये अनेक सजीव, निर्जिव, नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित अशा अनेक घटकांच्या समावेश होतो. मनुष्य हा पर्यावरणाचे एक अविभाज्य अंग होय. सजीव आणि निर्जिवाचे

अस्तित्त्व सुध्दा पर्यावरणाच्या स्थितीवर अवलंबून असते. पर्यावरणाच्या गुणवत्तेचा परिणाम सजीवांवर प्रत्यक्षपणे व त्वरित होतो.

वाढती लोकसंख्या, वाढते औद्योगिकरण आणि वाढते प्रदुषण यामुळे अलिकडील काही दशकात पर्यावरणाच्या प्रश्नाने अत्यंत गंभीर रूप घेतले आहे. पर्यावरण विषयक जागृतीची गरज जगातील सर्वत्र राहणाऱ्या जणुन लागली आहे. भौतिकसुखाच्या आणि आधुनिकतेच्या हव्यासापोटी पर्यावरणाचे होकाराने सुरुवात झाली. पर्यावरणाच्या विविध घटकातील वाढत्या हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाची स्थिती शिंताजनक होवू लागली. संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्टॉकहोम येथे

इ.स. १९७२ मध्ये प्रथम जागतिक स्तरावर पर्यावरण परिषदेचे आयोजन केले. या परिषदेने वधनाची पूर्ती करण्यासाठी केंद्र शासनाने इ.स. १९८० मध्ये स्वतंत्र मंत्रालयाची स्थापना केली.

संवर्धन ही जतनाची पुढील पायरी आहे. जतन म्हणजे जी गोष्ट अस्तव्यस्त आहे. तिची जपणूक करणे तर संवर्धन म्हणजे संबंधित गोष्टीमध्ये वृद्धी करणे व तिचा विकास साधणे पर्यावरणाचे संवर्धन म्हणजे पर्यावरणाच्या जैविक व अजैविक व अजैविक घटकाने संवर्धन करणे होय.

आपली पृथ्वी केवळ एक ग्रह नसून ती एक जैवगोल आहे आणि त्यामध्ये अनेक परिसंस्था कार्यरत आहेत. प्रत्येक परिसंस्थेमध्ये प्रत्येक सजीवाचा इतर सजीवाशी आणि निर्र्जिव घटकाशी निकटचा संबंध आहे. परस्पर संबंधाचे जाळे अतिशय गुंतागुंतीचे आणि नाजूक स्वरूपाचे आहे परस्परबाधेवरच्या आंतरक्रियेमुळे परिसंस्थेचे संतुलन बिघडणार नाही. याची दक्षता निसर्गाने घेतली आहे.

' सृष्टी सर्व जातींचे पालनपोषण करण्यास समर्थ आहे. परंतु एकाही व्यक्तीच्या अचारीपणाची पूर्ती करण्यास ती असमर्थ आहे ' ही महत्त्वाची गोष्टी मी केलेली सूचना करा इशाच लक्षात घेवून मानवाने वेळीच सावध होणे आवश्यक आहे. मनुष्य बुद्धीमान आणि विवेकशील प्राणी असल्यामुळे पर्यावरण संवर्धनाची जबाबदारी मनुष्याचीच आहे.

पर्यावरण संवर्धन आणि शाश्वत विकासाचा सहसंबंध -

शाश्वत म्हणजे कायम राहणारा, निरंतरपणे किंवा अखंडपणे चालणारा आणि विकास म्हणजे वाढ किंवा वृद्धी अर्थात शाश्वत विकास म्हणजे वर्षानुवर्ष अखंडपणे चालू राहिल असा विकास

मनुष्यास जगण्यास आवश्यक अशी सर्व संसाधने आणि साधने पर्यावरणापासूनच प्राप्त होतात. उद्योग आणि कारखान्यातील कचरा, मात, दळणवळणासाठी इंधन, जगण्यासाठी अन्न, पाणी, हवा, औषधी, फळे-फुले, निषाद, वस्त्रे इत्यादी सर्वच बाबी आपणास पर्यावरणापासून प्राप्त होतात. एखाद्या नवे तर वैदिक क्रियानुसार निर्माण होणारे टाकाऊ पदार्थ सुध्दा पर्यावरण स्वतःमध्ये सांभाळून घेते. अर्थात पर्यावरण जेवढ्या सुस्थितीत असेल तेवढ्याच विकास उदय होईल. सामान्य स्थितीत आपण भौतिक विकासालाच खरा विकास मानण्याची

तून करित असतो. पर्यावरणाच्या संवर्धनाकडे दुर्लक्ष करून साधनेचा विकास दिरंगपणे आणि शाश्वत स्वरूपाचा असू शकत नाही.

शाश्वत विकासाचा अर्थ : - [Sustainable Development]

शाश्वत हा शब्द इंग्रजी या Sustainable शब्दावरून घेतला आहे.

Sustainable

या लॅटीन उगम Sustainable या लॅटीन शब्दापासून झाला असून त्याचा अर्थ to hold up असा आहे. शाश्वत अर्थात चिरकाल, स्थिरान ठेवणे, या अर्थाने हा शब्द वापरला जात आहे. हा संदर्भ निसर्ग अथवा पर्यावरणाच्या दृष्टीने विचारात घेवून शाश्वत विकास करा प्रकारे करता येईल व असाच विकास यामुळे जीवनासाठी महत्त्वाचा आहे. असा विचार जगातील विचारवंत रुठ तालने पर्यावरणाच्या प्रश्नावर व जागतिक

स्तरावर विचार करण्यासाठी एक समान कार्यक्रम इ.स. १९७१ साली स्टॉकहोम येथे भरलेल्या जागतिक परिषदेत संमत झाला. इ.स. १९९२ साली रियो दे जानेरो या ठिकाणी वसुंधरा परिषद भरली होती.

इ.स. २००२ साली जोहान्सबर्ग येथे जागतिक शाश्वत विकास परिषद भरली होती. [Sustainable Development] या परिषदेने तिसुची पुढील प्रमाणे सुचविली होती.

- १) आर्थिक विकास
- २) सामाजिक विकास
- ३) पर्यावरण संवर्धन

या तिसुचीचा वापर करून जगात शाश्वत विकास घडवून आणला पाहिजे यावर जगातील बहुतेक देशात एकमत झाले आहे.

विश्व पर्यावरण विकास आयोग (१९८७) हा ब्रिटिश आयोग म्हणून ओळखला जातो. या आयोगाने पहिल्यांदा त्याच्या अहवालात हा शब्द वापरला आहे. या आयोगाने शाश्वत विकासाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे.

' सजीवांना ' नैसर्गिक स्रोतातून उपलब्ध होणाऱ्या वर्तमानकाळातील गरजांची पूर्ती करणारे असे उपाय ही, ज्यामुळे सजीवांच्या भविष्यकाळातील वंशाना देखील नैसर्गिक स्रोतातून आवश्यक त्या गरजांची पूर्ती होईल

Sustainable development as meeting the needs of the present

without compromising the ability of future generation to meet their own needs.

साध्या अर्थ असा की, नैसर्गिक स्रोत व नैसर्गिक संसाधन सावधपणे जपून ठेवावे. यावर भर देण्यात आला आहे. या निकषात सर्व देशातील नागरिकांचा सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने सर्वांना समान नैसर्गिक स्रोतांचा हाक मिळणे व त्यांच्या सावधीपणाच्या दर्जात वाढ होणे हे अभिप्रेत आहे.

आपल्यासाठी उपलब्ध असलेल्या सर्व प्रकारच्या नैसर्गिक स्रोतांना हाकी व वेदधरता त्यांचा विवेकपूर्ण उपयोग करून घेतल्यास शाश्वत विकास साधता येतो. शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणीय घटक, सामाजिक घटक आणि मानवीय घटक या सर्वांचा विचार केल्या जातो.

भाष्य : " पृथ्वीतलावर येनाऱ्या भावी पिढ्यांच्या गरजा भागविण्या इतकत पर्यावरणाची मुलवस्तू कायम राखून वर्तमाना पिढ्यांच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने सावधपणे देणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय "

आपण साधत असलेला विकास शाश्वत आहे की नाही याचा विचार करण्याची संपूर्ण जबाबदारी मानवाची आहे. कारण मनुष्य आपल्या हस्तक्षेपामुळे निसर्गात बदल घडवून आणित असते. निसर्गात मानवाची भूमिका केंद्रीय स्वरूपाची आहे. त्याच्या गरजा वैविध्यपूर्ण आणि अमर्याद आहेत. आपल्या गरजा भाविण्यासाठी मनुष्याने आपल्या पर्यावरणाचा (मैल्दावर) असेल तर विकासाचे दुर्भावनापूर्ण पर्यावरणातील इतर घटकांना कसे भोगावे सागतातील याची दखल घेणे आवश्यक आहे.

शाश्वत विकासाची नवीन संकल्पना : -

शाश्वत विकासाची संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी आयु.डु.सी.एन. [International Union for Conservation of Nature] या संघटनेने अंडगाढे मॉडेल [Egg Model] जगातूनच मांडले आहे.

कॉबडीचे अंडे नजारेसमोर आणल्यास त्यामध्ये दोन स्पष्ट भाग असतात. पिढ्या गोल भाग (जो गर्भ असतो आणि सजीव असतो) आणि पिढ्या गोल भागाच्या सभोवताल असलेल्या पांढरा भाग सजीवांचे पर्यावरण दर्शवितो. अंड्यातील पिढ्या भागात इंड्रजीव Embryo तर पांढऱ्या Yolk म्हटले जाते व टोन्ही भाग एकोनोसिक्लम निर्वाक ठरतात. पांढरा भाग सशक्त असेल तर गर्भ

व्यवहारीक दोषपूर्ण असेल
एवढेच नव्हे होतो.

बरील स्थिती मनुष्य आणि पर्यावरणास तंतोतंत लागू पडते. पर्यावरण सुदृढित समृद्ध आणि गुणवत्ता पूर्व असेल तर मनुष्याचे अस्तित्त्व कायम राहिल अन्यथा नाही. पर्यावरणासमूह कारलाच्या सर्व गरजा भागतात. तर बदल्यात पर्यावरण सुदृढ सजीवांनी केलेली हाकी सहन करू शकते आणि त्यांच्याकडून करण्यात आलेल्या संवर्धनामुळे लाभान्वित होतो. हेच शाश्वत विकासार्थे सुच होय.

आपल्या पूर्वजांच्या विचारधनेचे पुनरुज्जीवन करण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे. आपले पर्यावरण हा आपल्या पूर्वजांच्या अनुमोल वारसा आहे. आणि आपल्या भावी पिढ्यांचा ठेवा आहे व आपण पर्यावरणाचे स्वामी नसून विरधस्त आहोत. ही भूमिका स्वीकारून प्रत्येक व्यक्तीने विवेकाने वागले तरच शाश्वत विकास शक्य आहे. भारतीय संविधानाने सुद्धा प्रत्येक नागरीकरावर ही जबाबदारी लोखंडी आहे. शिक्षण म्हणजे जीवनाची संपूर्ण तयारी आहे. त्यामुळे सध्याच्या परिस्थितीमध्ये आकलन करून संपाद्य ज्ञानांना समर्पणे देऊ शकणारे विद्यार्थी ही जबाबदारी शाळा, महाविद्यालय पर्यायाने शिकवली आहे. पर्यावरण व निसर्ग शिक्षण आणि शाश्वत विकासातील अन्याय्य संबंध या विषयी शिकवणे विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीव करावी.

इशावाच्य इंद सर्व । यत्किंच जगत्यां जगत् ।
तेन व्यक्तेन भुंजीथा । मा वृष कस्यचित्त धनम् ॥

अर्थात हे जग सर्व शक्तीमान परमेश्वराची सुंदर निर्मिती आहे. त्यान परमेश्वराने निर्माण केलेल्या सर्व प्राण्यांचा समान हाक आहे. त्यामुळे प्राण्यांच्या प्रादेक प्रजातिन नितानाचे अंग वनून इतर प्राण्यांसहोबर सुखात्मतामानने जगायला शिकवे पाहिजे. कोणत्याही एका प्रजातीने दुसऱ्या प्राण्यांच्या हाकार अतिक्रमण करता यागा मये. इसोपनिषदातील वरील श्लोकाने जगू सखीवन व सहजानितपासतो वस्तुपाठव दिले आहे. वरिल जीवन पर्यटोष अवलंब पुढीचीत मानवने केला तर निवृधित ही पृथ्वी सुजलम् सुफलम् सखाय्यागत ह्याच्येविषय वक्तव्य नाही. यासाठी माव पर्यावरणाविषयी सरकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण

होण्यासाठी, नैसर्गिक आपत्तीचा मुकाबला करण्यासाठी व त्यापासून संरक्षण
करण्यासाठी, पर्यावरणीय घटकातील प्रदुषण टाळण्यासाठी पुढील पिढीला नैसर्गिक
साधनांमधील पुष्पटा होण्यासाठी त्यांचा जपून राखणे खावा म्हणून, नैसर्गिक
व्यवस्थासाठी हवा शुद्ध राखावी त्यापासून आरोग्य सुदृढ राखावे म्हणून
पर्यावरण शिबनाची गरज आहे. याशिवाय मानवाने हे लक्षात घेण्यासाठी या सर्व
बाबीत केवळ मानव जबाबदार असल्याची जाणीव त्यांच्यात निर्माण होऊन त्याने
पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनासाठी कार्य करून पर्यावरण निरुपद्रव्ये जतन
पर्यावरणाचा शाश्वत निरंतर विकास कायम राखावा यासाठी सदैव प्रयत्नशील
राहणे ही बाबीची गरज आहे. त्यादृष्टीने पुढील पर्यावरण प्रतिज्ञा घेवून तिचे
प्रत्यक्ष पालन करण्यासाठी कटिबद्ध होवू या.

पर्यावरण प्रतिज्ञा -

मी विश्व नागरिक म्हणुन हा निसर्गाचेच अपत्य असल्यामुळे निसर्ग म्हणजेच
पत्नेश्वर याची मला पूर्ण जाणीव आहे. निसर्गातील समृद्ध आणि विविधतेने
नटनेल्या सजीवसृष्टीचा मला अभिमान आहे.

पर्यावरणाचे संवर्धन हे प्रत्येकाने पत्म पवित्र करायचे आहे असे मी
मानतो. पर्यावरण म्हणजे पूर्वजांच्या वारसा आणि देशाच्या भावी पिढ्यांचा
बहुमूल ठेवा आहे. तसेच मनुष्य पर्यावरणाचा स्वामी नसुन विश्वस्त आहे. या
सत्याचा विसर पडू देणार नाही, असे मी वचन देतो.

पृथ्वीतलावरील प्रत्येक वृक्ष, वनस्पतूक्ष, असल्यामुळे माझ्या परित्याशील
प्रत्येक वृक्षाची जोपासना मी तन-मन-धन पुर्वक करीन, अशी प्रतिज्ञा
करतो.

सर्व भवन्तु सुखिन, सर्व भवन्तु निरामयाः ।

संदर्भ ग्रंथ सुची

- 1) डॉ. के.म. भांडारकर - पर्यावरण शिक्षण, नूतन प्रकाशन, पुणे
- 2) डॉ. डी.आर. कुळकर्णी - पर्यावरण शिक्षण, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- 3) डॉ. विद्वज्ज घारपुरे - पर्यावरणशास्त्र, पिंपळापुणे अँड पब्लिशिंग, नागपूर

Peace Education for sustainable Development

Prof. Dr. Archana Ganesh Watkar

Govt. College of Education, Akola

Introduction-

Peace is a state of being. In this state man's mind is in harmony. It has no conflict with the intellect. Man's volition, desire, will or intent is in consonance with his judgments. Such a mental state and such a personality are essential to piece.

Purity of mind, speech and action is personality thus teach Godely version. It is also rightly said, purity is the mother of peace. If we ever want to established peace, we need to inculcate purity of mind and intellect. In this world, human minds have become tiny pieces: but we want only peace of mind, i.e. world peace and harmony. All negativities of the world such as peacelessness, sorrow, suffering, miseries, pollution, poverty, disunity, disharmony, etc., must disappear from the world. We should be able to attain inner peace, spiritual joy, happiness and empowerment to established a peace world.

Non Sustainability:-

Most people assumed that the environmental resources and the interaction between the ecosystem make up the environment would always exists. We assumed that there would always be food to eat, water to drink and air to breath. When they are in short supply, our ability to restore quality into the degraded natural resources of the earth, water and air is difficult, expensive and long-term challenge. The deterioration has been going on for a long time. We thoughtlessly harvested resources because we believed there were plentiful supplies. Now we have created a global problem.

Greed has Disturbed the Fine Balance:-

Many institutions today are affiliated by greed and corruption and

often the transfer of those resources or monies is inefficient and the benefits does not reach the people for whom the programmes were intended. As the population continues to grow, particularly in poorer countries, the rate of environmental degradation continues to accelerate.

One of the challenges is to develop a culture that casts doubt on the values of materialism. An alternative culture based on holism where calculations of the long-term consequences are emphasized arise only with much efforts on the part of self-empowered and aware individuals.

Brundtland or Brundtland Report in 1987:-

In 1987, 'Our Common Future' was produced by the World Commission on Environment and Development (WCED) and addressed the issue of global sustainability. They used the term 'Sustainable Development' to refer to the close relationship between the environment and development issues. They also recognized the important role that communities and other groups outside the government play in resolving these issues. The Brundtland Report is a comprehensive survey of major global environment threats and propose way to resolve those problems. It highlights six major global challenges facing humanity. These are:

1. Population and Human Resources
2. Food security
3. Species and ecosystem
4. Energy
5. Industry
6. The Urban challenges

Sustainability issues affect both rich and poor societies. Human greed and the rush for greater profits are the root causes of much of the world's unsustainable development. The industrialized world contains 20% of world's population and consumes 80% of world's resources. As expressed in Our Common Future, Sustainable Development means "meeting the needs of today without compromising the ability of future generations to meet theirs. The earth's resources are enough for everyone's needs but not for everyone's greed.

Earth summit 1992 :-

20 years after the Stockholm Conference, the UN convened a Conference on Environment and Development (UNCED) in Rio de Janeiro, Brazil in June 1992. It was the meeting for the purpose of devising integrated strategies to halt and reverse the negative impact of human behavior on the physical environment and to promote environmentally sustainable economic development in all countries. They develop the Global Agenda 21, a programme of action plan for Global Sustainable Development. Agenda 21 focuses on society as the basis for the concept of development. What is society made of and how do its parts relate to each other? One of its provision state that, 'Consideration should also be given to the present concept of economic growth and the need for new concept of wealth and prosperity which allow higher standards of living through changed lifestyle, which are less dependent on earth's finite resources and more in harmony with earth's carrying capacity.'

Sustainable Development:-

Policies of Sustainable Development ensures that the development and utilization of resources support not only the current generation and its needs but also the needs of future generations. Unlimited growth and development are no longer options. We face collaps un-

less the economic and financial; social and cultural; environmental and ecological elements of life are balanced. Analysts and policy makers often visualize Sustainable Development as a three-legged stool. If the three legs are not well balanced then the stool will not stand up. Restoration of balance is critical.

Sustainable Development revolves round a Quadra axis of access and control, community resource management, adding value to the product and lastly investment and economic stake holding. With the dilution of values and resultant depletion of the resource, both moral and economic, the world is on the slide. There is a strong linkages between the human values and sustainable society, the former could be summarized as all that which makes life worthy to be lived. The human values are based on truth, the right action of the moral code, peace, love and non-violence, denoted as the corners stone of the desire education.

Cultural Awareness :-

Cultural awareness is a human rights issue and an important aspects of Sustainable Development. It involves identifying the needs of cultural groups and attempting to meet those needs as far as possible. Today there is a clash between conservative and innovative forces. Negative and positive energies are clashing more dramatically than ever before. When an authorities of governance, business and science appear unwilling or unable to tackle the issues, individuals are obliged to turn within, take stock of themselves and formulate their own ethical policy and adopt a micro level courses of action regarding their use of the environment and natural resources.

The path to peace:-

There is an atmosphere of discord, suspicion and fear. Because of economic, linguistic, religious or other factors. What will happen?, Will there be world peace?, Will man efforts for universal peace? - these are the some questions generally asked. Major causes of Peacelessness -

- ◆ Difference in economic ideologies
- ◆ Religious differences
- ◆ Difference of racial colour
- ◆ Language

Root cause of Peacelessness - If we aspire for universal peace, we should first see that man's own mind is peaceful. Because man is the unit of society. In fact the desire for universal peace is initiated by man's desire for peace in the self. But what is the nature of the self? Is "self" the name given to the body or the self is different from it? In fact it will be seen that 'the lack of knowledge of the self' is at the root of all causes of peacelessness.

What is the nature of the self? :-

The nature of the self is the nature of awareness or consciousness. It has the ability to perceive, cognize, think, judge, feel and to remember and to determine its goal, objective or purposes and to pursue these goals. It is the self, which experiences peace or peacelessness depending upon its attitude, outlook, perceptions and actions.

"Greed" has led to the division of the world into the affluent and the hungry. The world has more than enough natural resources and agricultural production, but because of the greed of the few man, a few international companies or a few nations, hundreds of millions of men suffer from disease, poverty, malnutrition, illiteracy and dirt!

So we can say that there is no Universal Peace without Universal love, and it should be only possible by a spiritual brotherhood means soul consciousness.

Peace without purity is impossible :-

If one is not soul con-consciousness, one's love take either the form of attachment or greed. So long as a person does eradicate body-consciousness and stabilize oneself in the soul there can not be peace in the mind or peace in the universe. The path to peace is therefore, paved with purity and soul-consciousness.

Peace Education for sustainable Development

In this way if students study spiritual knowledge and moral education along with various other subjects, they can achieve moral upliftment and affect the completion of their education they would be able to play their role of a good and enlightened citizen.

So if we love our nation and want to save it, we will have to improve our education system and bring unprecedented changes in it. In that case education will not remain only a medium of literacy and bookish knowledge but we will have to adorn it with moral values and turn it into a medium of solace, peace, and prosperity for the Indian society and for the whole world.

भारतातील शैक्षणिक ग्रंथालयाची सद्यस्थिती व शाश्वत विकासातील ग्रंथालयाचे स्थान : एक अभ्यास.

रविंद्र सुधास सोनोने
ग्रंथपाल,

शासकीय शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, अकोला. ४४४ ००१

पुस्तकावना :-

शिक्षणाच्या संकल्पनेत केवळ औपचारिक शिक्षण आणि ज्ञानोपार्थक शिक्षण असे दोन भाग करून घालणार नाही तर शिक्षण ही माणूस घडवण्याची प्रक्रिया आहे. केवळ पदवीधर निर्मिती करणारे कारखाने म्हणून शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठाकडे बघितले जाऊ नयेत. शिक्षण या देण्याच्या पध्दतीत फक्त, वाढ, विकास होत गेला असला तरी शाश्वत विकासासाठी भारतीय शिक्षण पध्दतीचा अंगिकार करणे आवश्यक आहे. आज जगातून नव्या जमान्यातून वेगवेगळे व्हिडीओ - कॉन्फरन्सिंगची सुविधा आली असली तरी आणि नव्या बदलला समोर जाताना त्यांची आवश्यकता असली तरीही विद्यार्थी-शिक्षक प्रत्यक्ष संपर्क आत्मशिक्षण विद्यार्थी घडू शकत नाही. विद्यार्थ्यांना घडविण्यासाठी विद्यालयात काही तास त्याला प्रत्यक्ष शिकवले म्हणजे विद्यार्थी घडणार नाही. त्यासाठी त्याला पाचणाची आवड लावणे, त्याचा वाचनाचा व्यंजन वाढवणे इत्यादी कार्ये शिक्षकांना करावी लागणार आहेत काही शिक्षक हे करित ही आहेत. त्यासाठी प्रत्येक शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठाला अत्याधुनिक सुसज्ज असे ग्रंथालय आवश्यक आहे "ग्रंथालयाय धर म्हणजे इत्यादिवाय देह" असा एका लघुलेखन म्हटले आहे. समाजाचा आर्थिक - राजकीय, सांस्कृतिक, विज्ञान म्हणजेच शाश्वत विकास होय. विद्यार्थ्यांना सर्वांगीण विकास करायचा असेल तर ग्रंथालयाविरुद्ध तो शक्य नाही.

ज्ञान, कौशल्य, मूल्य, पूर्वीकडे, संस्कृती, समाज अद्ययन हे शाश्वत विकासाचे मुख्य घटक आहेत. निरंतर घडवलेला विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय असे म्हणता येईल असा तरी विद्यार्थी परिश्रमी नव्हे तर ज्ञानार्थी जायला

ह्या त्याला एखादी गोष्ट करता येण केवळ आवश्यक नाही तर त्यामध्ये कोणत्या यायला हवे, समाजाप्रति त्याची दृष्टीकोन योग्य असला पाहिजे. संस्कृतीचा रक्षण आणि संवर्धन त्याच्या हातून झाल पाहिजे एवढे गुण येण्यासाठी त्याला योग्य शिक्षणाची गरज आहे. आणि मुख्य संस्कृती ह्या गोष्टी आचरणातून, प्रेरणादायी आत्मचरित्रातून विद्यार्थ्यांसमोर येत असतात हे सर्व विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयातून निव्यायला हवे. अर्थात आपल्या देशातील उज्वल इतिहासात हे आणव्यास द्यायुन येत म्हणुन तर भारतात इतिहास दैदिप्यमान उज्वल आहे. प्राचिन भारतात अयोध्या, काशी, कांची, उदतपुरी, गुजरात, तक्षशिला नांददा इत्यादी विद्यापीठात भव्य अशी ग्रंथालये आणि कागदाच्या आणि छपाईचा शोध सातपत्यापूर्वी भव्य अशी ग्रंथ संपदा होती. विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी विकासाच्या भूमिके इराकेच ग्रंथालयाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. म्हणुन शिक्षणाच्या शाश्वत विकासा हा ग्रंथालयाच्या विकासाशिवाय होवूच शकत नाही.

२. शाश्वत विकास संकल्पना :- (Concept of Sustainable Development)

शाश्वत या शब्दाचा अर्थ हमी असा होतो, शाश्वत विकास म्हणजे हमी देणारा विकास किंवा विरलन विकास जो कधीही न थांबणारा, सतत चवर्तक असलेला विकास ज्यातून सर्व सजीवांचे कल्याण करणे हा अर्थ अभिप्रेत आहे.

शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेत आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व पर्यावरण विषयक विकास अभिप्रेत आहे. केवळ आपल्या स्वतःच्या विकासासाठी भावी पिढीच्या सोटा होवू नये याकडेही

लक्ष देण्याचे सांगणारा विकास म्हणजे शाश्वत होय.

व्याख्या :- Rao, P.K. " The Right to development must be fulfilled so as to equitably meet development and environmental needs of present and future generations. "

कायद्याचा टिकणारा विकास असा सख्त अर्थ असला तरी नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्याची

उपपणूक करून होणारा विकास म्हणजे शाश्वत होय .

" To integrate the principal values and practices of sustainable development in to all aspect of Education and learning. "

शिक्षणाचा शाश्वत विकासासाठी ग्रंथालयाचा विकास होणे अत्यंत आणि

आवश्यक आहे. ग्रंथालयाशिवाय शाश्वत विकास करते आजच्या घडीला अशक्य अशी बाब आहे.

३. उद्देश :-

१. शिक्षणाच्या शाश्वत विकासातील ग्रंथालयाची भूमिका स्पष्ट करणे.
२. शिक्षणाच्या शाश्वत विकासासाठी ग्रंथालयाची स्थिती अभ्यासणे.
३. ग्रंथालयाच्या शाश्वत विकासासाठी प्रयत्नाचा सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
४. ग्रंथालयाच्या शाश्वत विकासासाठी विचारणीय सुचविणे.

४. व्याप्ती :-

जगतच्या सामन साहित्याचा व शाश्वत विकासापरील लेखांचा अभ्यास करणे.

५. संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा आढावा :-

५.१ नॅशनल पॉलिसी ऑन लायब्ररी अँड इनफारमेशन सिस्टीम (५) भारत

संशोधनाच्या मनुष्यबळ मंत्रालया अंतर्गत अस्तित्वा सांस्कृतिक खात्याने ऑक्टोबर

१९८५ मध्ये प्रा. डी. पी. चट्टोपाध्याय यांच्या अध्यक्षेखाली देशातील ग्रंथालयातील

तज्ञा व इतर विशेषज्ञ यांची एक समिती स्थापन केली व देशातील ग्रंथालयाच्या

विकासासाठी " नॅशनल पॉलिसी ऑन लायब्ररी इन्फर्मेसन सिस्टिम " ३१ न

१९८६ रोजी सादर केला त्यामध्ये आधुनिक काळात देशाच्या उद्वेगचढन

करण्यासाठी सर्व क्षेत्रातील राष्ट्रीय कार्यक्रमासाठी माहितीचे संघटन, जलदपणे

आणि वापर ग्रंथालयाच्या विकासात माहिती व्यवस्थेत सुधारना करणे इत्यादीची

माहिती देण्यात आली आहे.

५.२ नॅशनल बॉलोज कमिशन (२००६) (८) राष्ट्रीय ज्ञान आढावने स्थापित

ग्रंथालयाच्या विकासासाठी १२ शिफारसी सुचविल्या आहेत. त्यामध्ये देशातील

ग्रंथालयातील ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञाना बरोबर सभेचन तंत्रज्ञानाचा उपयोजन

नेटवर्क स्थापन करून सर्व ग्रंथालये एकमेकांना जोडणे ग्रंथालयातील ग्रंथाची संख्या

पळताळणी करणे इ. माहिती दिली आहे.

५.३ Geeta P. and Binu P. John (२०००) (१) भारत विकासासाठी उपयुक्त

नवनवीन तंत्रज्ञानानुसार संगणकीकरण करून डेटाबेस विकसित करायला ह्या

त्याबरोबर लॅन आणि इन्ट्रानेट उपयोजनीय आवश्यकता मांडून कार्यक्रमांचा सतत

नागवतीन तंत्रज्ञानाचे प्रतिक्रम वेने आवश्यक आहे. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर, प्रतिक्रम

आणि संज्ञानाच्या बरोबर ग्रंथालयाची बदलेली भूमिकेचा परामर्श प्रस्तुत लेखात मांडला आहे.

५.४ Singh G.K. (२००४) (२) प्रस्तुत ग्रंथात शाश्वत विकास आणि डिजिटल ग्रंथालयाचा उपयोग यावर चर्चा करण्यात आली आहे असून शाश्वत विकासातून होणारी साहित्यिक आणि आर्थिक विकासावर चर्चा केली आहे. सांस्कृतिक, सामाजिक दृष्टीने शाश्वत विकासात ग्रंथालयाचे योगदान स्पष्ट करून टोकियो येथे FID च्या ऑक्टोबर १९९४ च्या परिषदेतील कृषी आणि औद्योगिक ग्रंथालयाच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरतातून झालेल्या विकासाच्या घर्षाची माहिती दिली आहे.

५.५ Soundararaj, Francis (२००४) (३) उच्च शिक्षणाचे जागतिक आणि राष्ट्रीय पातळीवरचे मूल्यमापन करून उच्चशिक्षणातील गुणवत्ता, जागतिक स्तरावरील आव्हाने, शाश्वत आर्थिक विकास, शाश्वत विकास संकल्पनेचे पर्यावरण, आर्थिक दृष्टीने मूल्यमापन करणाऱ्या व्याख्या देवून, वर्गीकरण शाश्वत विकासाचे प्रकार स्पष्ट केले आहे. उच्चशिक्षणातील शाश्वत विकासाच्या घटकांची ही चर्चा केली आहे.

५.६ Verma, J.S. (२००४) (४) प्रस्तुत लेख नॅक बॅंगलोर आयोजित व्याख्यानांचा संग्रह असून शाश्वत विकासात शिक्षणाची भूमिका आणि शिक्षण व्यवस्था राबवतांना ध्याप्याची काळजी याचा उदापोह केला आहे. त्याचबरोबर शाश्वत विकास म्हणजे काय ? त्याचा मानवाच्या उत्पादनासाठी कसा उपयोग होतो हे स्पष्ट केले आहे. मानव हक्क, शासन आणि विकास याची माहितीही दिली आहे.

६. संशोधन पध्दती व माहिती संकलन :-

उपलब्ध माहितीचे विश्लेषण करून वर्णनात्मक पध्दतीने माहितीची मांडणी करण्यात आली आहे.

७. माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण :-

महाविद्यालयातील व विद्यापीठीय ग्रंथालयाची स्थिती फारची विताजनक नसली तर फारसी चांगलीही नाहीत. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या अनुदान मसलेल्या महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची स्थिती फारसी चांगली दिसत नाही. कुठे ग्रंथ साठा

शुद्धा नाहीतर कुठे तर मनुष्य बळ, विद्यापीठ ग्रंथालयाची परे देशात ३० % पेक्षा जास्त रिक असल्याचे आपणास दिसून येतात.

सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थिती कर्नाटक, तामिळनाडु, केरळ, महाराष्ट्र, गुजरात, उत्तर प्रदेश इतर राज्यात फारसी चांगली दिसत नाही जिथे चांगली स्थिती आहे तेथी ग्रंथालये माहिती स्रोत केंद्र, (Information Source Centre) न सक्त वेळ मनीरेडन, विरंगुळा करणाऱ्या कथा, कादंबऱ्यावर भर देवारी असल्याचे दिसून येतात. महाराष्ट्र सरकारे ग्रामीण कृषी ग्रंथालये संकल्पना रुजूबायाचा प्रयत्न केला परंतु त्यांच्या या प्रयत्नांना यश आले नाही. प्रत्यक्षात कृषी ग्रंथालयाचे कार्य पाच वर्ष होवूनही सुरु झालेले दिसत नाही. ज्या ययात विद्याच्याचे मन हे मातीच्या गोळ्याप्रमाणे मऊ असते त्याला जसा पाहिजे तसा आकार देता देतो त्या ययातील शैक्षणिय ग्रंथालय म्हणजे शाळांची ग्रंथालये बोटवर मोजक्याइतकी अत्याधुनिक ग्रंथालये सोडली तर फार दयनीय अवस्था आहे. पुर्व वेळ ग्रंथालय मसने असल्यास त्यांच्या वेतनभ्रंशेच्या प्रलंबित प्रश्न आहे. ग्रंथालयाचे सोडुन इतर कामे त्यांच्या कडुन करून घेणे असे चित्र आपणास दिसून येते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने (NCERT) १९९१ केलेल्या पाचव्या अखिल भारतीय शैक्षणिक सर्वेक्षणात ग्रंथालयाची स्थिती खालील प्रमाणे दिसून आली.

पुस्तक संकलनेतुन शाळांचे वर्गीकरण

शाळांचा प्रकार	१००	१०१ ते १०००	१००१ ते १००००	१०००००	१००००००	सामूहिक %
	पूर्व	१०००	२०००	५०००	१००००	सर्व (१००)
प्राथमिक शाळा	६५,५९९	३०,६३३	२२,७१५	१३,६००	५,६९६	३९,३२९
१.३८,४९३	४९.२९%	२२.९३%	१६.७३%	९.९६%	००.०९%	
उच्च प्राथमिक शाळा	२०,३०८	२५,५९३	२५,८०८	१५,९५४	१०,३०२	९९,९६८
१३,०९४	२९.८८%	२२.००%	२६.७९%	१६.३०%	११.०३%	
माध्यमिक शाळा	१५,९०६	१९,२०५	६,४३९	६,९९८	२,८३९	५१,९९०
४९,३००	३३.५०%	३९.६४%	१९.९०%	१३.७९%	०८.१६%	
उच्च माध्यमिक शाळा	९,४८०	३,९८५	२,९८०	३,९९०	३,९८९	१८,८२४
१०,९४४	१९.०९%	७.२९%	२०.५२%	२६.९३%	२६.३६%	

वरिल सारणीमध्ये आपल्याला ग्रंथाची संख्येची स्थिती दिसून आली. ग्रंथाच्या संख्येबरोबर विद्यार्थी संख्या आपण तपासली तर ग्रंथालयाची दृग्दीर्घ परिस्थिती आपणास दिसून येईल.

प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळांमध्ये ग्रंथपाल क्रिया ग्रंथालयासाठी काय ही संकल्पनाच दिसून येत नाही.

माध्यमिक शाळांची संख्या ५२,५६० असली तरी ग्रंथालये असलेल्या शाळांची संख्या ४७,३७० म्हणजेच ९०.९२ % विद्यालयातून ग्रंथ (मनुष्यग्रंथालये) आहेत त्यापैकी पूर्ण वेळ ग्रंथपाल असणाऱ्या शाळांची संख्या ४,३५० असून (०९.१८ %) असून पूर्ण वेळ प्रशिक्षित ग्रंथपालाची संख्या केवळ २,८८५ आहे म्हणजे फक्त ०६.०९ % ग्रंथपाल प्रशिक्षित आहेत. त्यातही त्यांचे प्रश्न बघितलेत तर पुढील काय नसणे, वेतनश्रेणी, ग्रंथालयासाठी शाळेच्या अंदाजपत्रकात विलेन तरतुद नसणे, इतर कामे इत्यादी अडथळी बघितल्याने शास्वत विकास होण्यासाठी ग्रंथालयाची स्थिती दिसून येईल. शालेय जिवनात जर विद्यार्थ्यांवर बाचन संस्कार झाले नाहीतर तो महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना त्यांची ग्रंथाविषयी कसे प्रेम राहिल आणि ग्रंथाबद्दल प्रेम राहले नाही. संस्कृती, ज्ञान, वौशल्य, अत्ययन हे शास्वत विकासाचे घटक त्यांच्या अंगी येणार नाही शिक्षणाचा शास्वत विकास फायद्या असेल तर ग्रंथालयाचा विकास होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

८. सुचना व शिफारसी :-

८.१ विद्यापीठ व महाविद्यालयीन तथा शालेय व सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थिती सुधारण्यासाठी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या शिफारसी अंमलबजावणी करणे. त्यामधील स्टॉर्पिंग पर्टन, ग्रंथालयाचे आधुनिकरण, पब्लीक - प्रायव्हेट सहयोग राष्ट्रीय ग्रंथालय कोष व त्याचा ग्रंथालयाच्या विकासासाठी वापर इत्यादी प्रत्यक्ष अंमलबजावणी झाल्या शिवाय ग्रंथालयाचा विकास होणार नाही आणि ग्रंथालयाचा विकास शिवाय शिक्षणाचा शास्वत विकास होणार नाही.

८.२ शाळा व्यवस्थापनाची ग्रंथालयाकडे विशेष लक्ष घालण्यास हर्षतः शालेय ग्रंथपालाच्या सेवा शर्ती, वेतनश्रेणीचा प्रश्न मार्गी लागायला हवा.

८.३ ग्रंथाबद्दल, संस्कृतीबद्दल प्रेम वाढण्यासाठी माहितीसाक्षरता ग्रंथ प्रदर्शनी, संदर्भ ग्रंथाच्या उपयोगितेवरिल व्याख्याने, उपभोक्ता प्रशिक्षण कार्यक्रम, बुक टॉक, विशिष्ट ग्रंथकल्यांच्या मुलाखती कविसंमेलन नविन विषयावरील ग्रंथांवर परिसंवाद

याचे सोबत नैतिकमुल्ये वाढविण्यासाठी सन, उत्सवाचे महत्त्व सांगणारी कार्यक्रम, वेळ वेळांच्या जयंती, पुण्यतिथी कार्यक्रमांमिहित विशेष कार्यक्रम ग्रंथालयातर्फे आयोजित करणे इत्यादी उपक्रम केल्यास विद्यार्थ्यांच्या आयोजित करणे इत्यादी उपक्रम केल्यास विद्यार्थ्यांच्या ग्रंथालयाविषयी कल वाढून शिक्षणाच्या शास्वत विकासात होण्यास मदत होईल.

८.४ शास्वत विकासासाठी पायाभूत सेवांचा विकास, योग्य ग्रंथ निवड, ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

- 1) Geetha, P. and Bindu, P. John Information Technology and Sustainable Library Services In Changing Trends in Library and Information science. ed by M.D. Baby, New Delhi : ESS ESS, 2000.
- 2) Singh, G.K. Sustainable Development and Information In Principal of Digital Library Development, New Delhi, Shree 2004.
- 3) Soundary, Francis Education, Sustainable Development and Educational Management In Quality Higher Education and sustainable Development Bangalore I NAAC, 2004.
- 4) Verma, J.S. Education sustainable Development and The Human Right Approach. In Quality Higher Education and Sustainable Development. Bangalore NAAC : 2004.
- 5) National Policy on Library and Information System : A presentation Ministry of Human Resource Development Dept. of Culture - New Delhi 1986.
- 6) Report of working Group on Libraries, planning Commission, New Delhi - 1966
- 7) NCERT Report of the 5th All India Educational Survey - 1991 -92 New Delhi.
- 8) National Knowledge Commission report to the Nation 2006
- 9) शुक्लकर्णी, डी.आर. पर्यावरण शिक्षण, पुणे : मुक्त प्रकाशन.
- 10) भांडारकर, के.एम. पर्यावरण शिक्षण, पुणे : मुक्त प्रकाशन.
- 11) धारपुरे, विठ्ठल पर्यावरणशास्त्र, नागपूर : विठ्ठलापुरे अॅन्ड पब्लिशिंग

Education for Sustainable Development With Reference to Indian

Dr. Suhaskumar Ruprao Patil

Principal,
Secondary Training College,
3, Mahapalika Marg, Dhobi Talao, Mumbai-1

Sustainable Development -

Sustainability is a dynamic concept born out of the environmental debate of the last quarter century. There is growing concern nationally and internationally about biodiversity and protection of plants and animals and community based activity. It is important to view sustainable efforts from global perspective that addresses socio-economic and environmental issues. The Rio Summit emphasized on economic growth and poverty alleviation for sustainable development. The basic prerequisite of sustainable development is the evolution of a development process with focus on the enhancement of the living conditions of population as a whole with emphasis on raising the standard of living of the poor. The Agenda 21 called all countries to develop national strategies for sustainable development to translate the words and commitments of Earth Summit into concrete policies and actions. The important issue in the 21st century is to create greater economic and societal well-being without deterioration of the environment and depletion of the resources. There are three fundamental questions about sustainability.

What Is Sustainability?

Sustainable Development as a norm has been accepted in the literature ever since the publication of the Brundtland Commission report in 1987. The Brundtland Commission defined Sustainable Development as that which "meets the needs of the present without compromising the ability of the future generations to meet their own needs". The publication of this report has been followed by several

attempts at defining Sustainable Development. It is defined as "a pattern of social and structured economic transformations (i.e. development) that optimizes the economic and societal benefits available in the present, without jeopardizing the likely potential for similar benefits in the future." A primary goal of sustainable development is to achieve a reasonable and equitably distributed level of economic well being that can be perpetuated continually for many human generations. It also implies using renewable natural resources in a manner that does not eliminate or degrade them, or otherwise diminish their usefulness for future generations. Sustainable development also requires depleting non-renewable energy resources at a slow enough rate so as to ensure the high probability of an orderly society transition to renewable energy sources.

Sustainability for whom?

"There's enough in the world to meet the needs of everyone but there's not enough to meet the greed of everyone". -Mahatma Gandhi

Over the past 20 years total population in the industrialized countries has increased by 28%. These countries are facing many problems such as environmental degradation, over dependence on non-renewal sources of energy, declining standards of living. These problems are more acute in developing countries. These countries have formed their economic systems on western models ignoring their indigenous requirements. A great deal of harm has been done to agriculture sector. The percentage of cultivable land has been decreasing over the years due to increase in population and non-judicial use of resources. This has given rise to man induced degradation. Forests are being destroyed and concrete jungles are taking their place. It is within the cities that most of the world's resources are consumed. As most of these resources originate in rural areas, production decisions taken by urban enterprises bear a powerful influence on their existence. Rapid ecological changes are taking place in the fringes and rural areas surrounding cities. History has led to vast inequalities, leaving almost three-fourths of the world's

people living in less-developed countries and one-fifth below the poverty line. This has been compounded further by the long-term impact of past industrialization; exploitation and environmental damage. Human health in its broadest sense of physical, mental and spiritual well-being is to a great extent dependent on the access of the citizen to a healthy environment. Citizens of developing countries continue to be vulnerable to a double burden of diseases. Traditional diseases such as malaria and cholera, caused by unsafe drinking water and lack of environmental hygiene, have not yet been controlled. In addition, people are now falling prey to modern diseases such as cancer and AIDS, and stress-related disorders. Many of the widespread ailments among the poor in developing countries are occupation-related. The concepts of interrelatedness, of a shared planet, of global citizenship cannot be restricted to environmental issues alone. They apply equally to the shared and inter-linked responsibilities of environmental protection and human development. Development in this new century has to be even more conscious of its long-term impact. The problems are complex and the choices difficult. Our common future can only be achieved with a better understanding of our common concerns and shared responsibilities.

How to achieve sustainability?

"We cannot have ecological movement designed to prevent violence against nature, unless the principles of non-violence become central to the ethics of human culture." **Mahatma Gandhi**

Moving towards sustainable development presents tremendous challenges. We humans forget that in order to survive, we need to adapt to nature and not vice-versa. In Gandhian thought and action, humanity has all the tools it needs for sustainable development. This model aims for all round development of the villages thus helping in containing the large-scale migration to the cities. He stood for better life based on limited industrialization, decentralization and social reconstruction.

He advocated small scale and cottage industries that are environment friendly and also less resource depletive. This is relevant for most developing nations including India. Poverty and a degraded environment are closely inter-related, especially where people depend for their livelihoods primarily on the natural resource base of their immediate environment. Restoring natural systems and improving natural resource management practices at the grassroots level are central to a strategy to eliminate poverty. The survival needs of the poor force them to continue to degrade an already degraded environment. Removal of poverty is therefore a prerequisite for the protection of the environment. While conventional economic development leads to the elimination of several traditional occupations, the process of sustainable development, guided by the need to protect and conserve the environment, leads to the creation of new jobs and of opportunities for the reorientation of traditional skills to new occupations. Women, while continuing to perform their traditional domestic roles are increasingly involved in earning livelihoods. In many poor households they are often the principal or the sole breadwinners. A major thrust at the policy level is necessary to ensure equity and justice for them. Literacy and a basic education are essential for enabling the poor to access the benefits offered by development initiatives and market opportunities. Basic education is therefore a precondition for sustainable development. A sizeable proportion (about 60 per cent according to some estimates) of the population is not integrated into the market economy.

Ensuring the security of their livelihoods is an imperative for sustainable development. With increasing purchasing power, wasteful consumption linked to market driven consumerism is stressing the resource base of developing countries further. It is important to counter this through education and public awareness. Several traditional practices that are sustainable and environment friendly continue to be a regular part of the lives of people in developing countries. These need to be encouraged rather than replaced by more 'modern' but

unsustainable practices and technologies. Development decisions regarding technology and infrastructure are a major determinant of consumption patterns. It is therefore important to evaluate and make development decisions that structurally lead to a more sustainable society. Technologies exist through which substantial reduction in consumption of resources is possible. Efforts to identify, evaluate, introduce and use these technologies must be made. Scientists have a responsibility of communicating the risks and rewards of a new technology to society at large. Several advancements in environment-friendly and cleaner technologies will help in achieving sustainable development. Globalization as it is taking place today is increasing the divide between the rich and the poor. It has to be steered so that it serves not only commercial interests but also the social needs of development. Global business thrives on, and therefore encourages and imposes, high levels of homogeneity in consumer preferences. On the other hand, for development to be locally appropriate and sustainable, it must be guided by local considerations, which lie in cultural diversity and traditions. Therefore recognition at the policy level, of the significance of diversity, and the need to preserve it, is an important precondition for sustainable development. In an increasingly globalize economy, developing countries, for want of the appropriate skills, are often at a disadvantage in negotiating and operating multilateral trade agreements. Regional cooperation for capacity building is therefore necessary to ensure their effective participation in all stages of multilateral trade. Mechanisms to safeguard trade and livelihoods, especially in developing countries, must be evolved and negotiated to make globalization an effective vehicle of sustainable development. War and armed conflict are a major threat to sustainable development. It is imperative to evolve effective mechanisms for mediation in such situations and to resolve contentious issues without compromising the larger developmental goals of the conflicting parties. The role of public health services must give preventive health care equal emphasis as curative health care. People should be empowered through education and awareness to

participate in managing preventive health care related to environmental sanitation and hygiene. Most developing countries are repositories of a rich tradition of natural resource-based health care. This is under threat, on the one hand from modern mainstream medicine, and on the other from the degradation of the natural resource base. Traditional medicine in combination with modern medicine must be promoted while ensuring conservation of the resource base.

Developing and developed countries should also strive together to strengthen the capacity of their health care systems to deliver basic health services and to reduce environment-related health risks by sharing of health awareness and medical expertise globally. More and more people at community level are thinking about what is happening to their environment and their living levels. There is need for greater public participation. The local institutions must be involved in developing, promoting, and implementing policies at all levels. It is good governance that will serve as a driving force for sustainable development. Sustained development is about the future, and we can only think of the future when our present is not in crisis.

Education for sustainable development aims to help people to develop the attitudes, skills and knowledge to make informed decisions for the benefit of themselves and others, now and in the future, and to act upon these decisions.

The **United Nations Decade of Education for Sustainable Development (2005-2014)**, for which UNESCO is the lead agency, seeks to integrate the principles, values, and practices of sustainable development into all aspects of education and learning, in order to address the social, economic, cultural and environmental problems we face in the 21st century.

Definition: "Sustainable development provides a framework for re-defining progress and redirecting our economics to enable all people to meet their basic needs and improve their quality of life, while ensuring that the natural systems, resources and diversity upon which they depend are maintained and enhanced for their benefit and that of future generations."

Sustainable Development Commission

"Education for sustainable development enables people to develop the knowledge, values and skills to participate in decisions about the ways we do things, individually and collectively, both locally and globally, that will improve the quality of life now without damaging the planet for the future."

Sustainable Development Education Panel

Why Education for Sustainable Development :

The founding value of ESD is respect: respect for others and respect for the planet and what it provides us with (resources, fauna and flora). ESD wants to challenge us all to adopt new behaviours and practices to secure our future. Education for sustainable development is necessary for India because EDS breaks down the traditional educational scheme and promotes:

- 1) Interdisciplinary and holistic learning rather than subject-based learning
- 2) Values-based learning
- 3) Critical thinking rather than memorizing
- 4) Multi-method approaches: word, art, drama, debate, etc.
- 5) Participatory decision-making
- 6) Locally relevant information, rather than national

The need of Education for Sustainable Development With

Reference to Indian :-

1) Sustainable Urbanization : Cities have moved to the forefront of global socio-economic change. Globalisation and democratisation have increased their importance in relation to sustainable development. Half of the world's population is now living in urban areas and the other half is increasingly dependent upon cities for economic, social and political progress.

Urban areas undeniably pose potential threats to sustainable development. With responsible decision-making, however, cities also hold promising opportunities for social and economic advancement and for environmental improvements at local, national, and global levels.

2) Sustainable Consumption : Our choices as consumers today will impact the way people live tomorrow. Sustainable consumption means consuming goods and services without harming the environment or society. Living a sustainable lifestyle is essential to overcoming poverty and conserving and protecting the natural resource base for all forms of life. ESD promotes responsible citizenship and fights against the social and resource impacts of unsustainable lifestyle consumption habits.

3) Peace and Human Security : Peace and security are fundamental to human dignity and development. The sustainable development of any culture is always endangered insecurity and conflict. Human tragedies result in overwhelmed health systems, the destruction of homes, schools and often whole communities, and increased numbers of displaced people and refugees. Education for sustainable development plays a key role in promoting values for peace.

4) Rural Development : In spite of rapid urbanization, 80 % people of the population in developing countries, and half of the world population, still live in rural areas. Education and training are essential in addressing rural poverty and ensuring sustainable development in these parts of the world.

5) Cultural Diversity : Education must respect diversity. The values,

Knowledge, languages and world views associated with culture provide a different perspective on the way issues of education for sustainable development are dealt with in specific national contexts. ESD aims at promoting teaching which respects indigenous and traditional knowledge, and encourages the use of indigenous languages in education and the integration of worldviews and perspectives on sustainability into education programmes at all levels.

The preservation of cultures is linked to economic development. Tourism and cultural industries can run the risk of commodifying culture for outsiders. Cultures must be respected as the living and dynamic contexts within which human beings find their values and identity.

Local knowledge and languages are repositories of diversity and key resources in understanding the environment and in using it to the best advantage. They foster and promote local cultural specificities, customs and values. Indigenous knowledge is also important for the social and economic dimensions of sustainability.

6) Cultural Diversity : Issues of development, environment and health are closely entwined – ill-health hampers economic and social development. Hunger, malnutrition, malaria, water-borne diseases, drug and alcohol abuse, violence and injury, unplanned pregnancy, HIV and AIDS and other sexually transmitted infections are just some of the problems that have enormous implications for health. Education and basic medical information are powerful ways to drive behavioural change. The school environment itself must be safe and healthy. Schools should act not only as centres for academic learning, but also as supportive venues for the provision of essential health education and services, in collaboration with parents and the community.

Bibliography :

- 1) <http://www.unesco.org/en/esd/ accession>
- 2) <http://www.trb.ac.uk/viewarticle2.aspx?contentId=11113>

शाश्वत विकासासाठी मूल्य शिक्षण

डॉ. मोहन ना. चितंबर

मह. प्राध्यापक

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय अकोला

शब्दकोशात मूल्यांचा अर्थ चांगल्या गोष्टींचा वर्ग (Value is equal a class of good things) असा दिलेला आहे. म्हणून जे जे चांगले असेल ते ते मूल्य होय. जाता चांगल्या गोष्टी कोणत्या याबाबत द्रुमत होण्याचे कारण नाही. इतरांना मनाने व शरीराने न दुखावणे ही चांगली गोष्ट. आपल्यामुळे इतरांना त्रास होणार नाही असे आपले वर्तन असणे म्हणजे चांगली गोष्ट. राष्ट्रवर आपले प्रेम असणे ही चांगली गोष्ट. कोणतेही काम वेळेवर करणे ही चांगली गोष्ट, कोणतेही गोष्ट आपल्या बुध्दीला पटली, तर्काला पटली तरच स्विकारणे ही चांगली गोष्ट. या बाबी मुलांना समजावून सांगितल्या पाहिजेत आणि त्या मुलांमध्ये त्यांच्या पाहिजेत यातूनच शाश्वत विकास होवू शकणार आहे. म्हणून शाश्वत विकासासाठी मूल्य शिक्षणाची नितांत गरज आहे. शाश्वत विकासासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये वस्तुशीरपणा, संवेदनशिलता स्त्री-पुरुष समानता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, असा विविध मूल्यांचा परिपोष व्हायला हवा.

विनोबा भावे यांच्या मते, सर्वोत्तम विचारांचे निरंतर स्मरण, निरव्य मनन, चिंतन आणि त्यानुसार प्रथम आचरण हेच शिक्षण असते. हे सर्वोत्तम विचार म्हणजे मूल्य असतात. हे विचार आपणाला पटतातही आणि पावतातही, पण मूल्य शिक्षणाची अपेक्षा असते ते प्रत्यक्ष आचरणात दोग्याची आणि आगण्याची , मूल्य शिक्षणाचा संबंध केवळ त्या तासातुला असणार नाही. तर ती आपल्या प्रत्येक श्वासाची आहे हे विद्यार्थ्यांना पटविणे हे मूल्यशिक्षण होय. म्हणजे मूल्य हे केवळ शाब्दिक असून चालत नाही. तर ती प्रत्यक्ष आचरणातून दिसणे आवश्यक आहे. म्हणजेच मूल्य शिक्षणाची सर्वोत्तम मध्दती म्हणजे शिक्षकांचे स्वतःचे आचरण होय. शिक्षकांच्या आचरणातून जर वस्तुशीरपणा दिसत असेल, संवेदनशिलता जाणवत असेल, स्त्री-पुरुष समानतेचा दृष्टिकोन झोकावत असेल

तर या सर्व मूल्यांचे आचरण विद्यार्थी करू लागतील.

आजचा मानव मानवातेच्या मूल्यांची योग्य ओघासना न होता चाटिण्याची घडणूक न होता सुशिक्षित झाल्यामुळे, मानवानेच निर्माण केलेल्या वेगवेगळ्या जवती मानवाविरुद्ध वापरल्या जावून त्या मानवाच्या व मानवतेचा नास करताना दिसतात. म्हणून मूल्य शिक्षण द्वारा माणसात माणूस बनविणारे शिक्षण मिळवण्याचा पाहिजे. शतकापूर्वी स्वामी विवेकानंद यांनी सांगितले की, जीवन घडविणारे, माणूस निर्माण करणारे, चारित्र्य घडविणारे व चांगले विचार आत्मसात करणारा तज्ज्ञानारे शिक्षण आपल्याला हवे आहे. आजही ते तिलकेच उरले आहे. योग्य मूल्ये मनीषानेही शालेय स्तरावर रुजवली जाऊन माणुसकी जागी असलेल्या माणूस कालांतराने मिळू शकता. यासाठी आपणांस सतत प्रयत्नशील रहावयास हवे. याअर्थी शिक्षकांना मोठी जबाबदारी स्विकारली जाणे गरजेचे आहे. आपल्या चार पिढींच्या आतील अध्यापनाबरोबरच बाळ्य जगातील आधार व विचारातूनही अनेक गोष्टी अप्रत्यक्षरितेने जाणले विद्यार्थी शिकत असतात. याची जाणिव ठेवून आपल्याला हे मूल्य शिक्षणाचे तोच सर्वत्र पसरवावयास हवे. या मूल्यांच्या रुजवणूकीतूनच पवित्र्यातील विज्ञान व शाश्वत विकास होवू शकेल.

मूल्य विकासात कुटुंबाची भूमिका :-

मूल्यांची रुजवण, संवर्धन आणि विकास करण्यात माळा, महाविद्यालयाची जबाबदारी महत्त्वाची असली तरी मूल्यशिक्षणाचा घेंदू फक्त शिक्षकांच्या कोटीत टाकून मागणार नाही. तर विद्यार्थ्यांचे कुटुंब तो राहण असलेल्या समाज यांनी मूल्यशिक्षणासंदर्भातील आपली जबाबदारी ओळखलीच पाहिजे. नाही तर शालेय जगातून आदर्शाची शिकवण घेवून जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना जगाच्या हाकेत पावलोपावली आदर्शाचा व मूल्यांचा खून होताना दिसला तर शालेय जगातील मूल्य शिक्षण फारसे उपयोगी पडणार नाही. म्हणून बालकांच्या समग्र व्यक्तिमत्त्वात सुधार घडवायला असेल या कुटुंब आणि समाज यातील वातावरण पोषक असणे आवश्यक आहे. कारण शाळेत विद्यार्थी ५-६ तास असतो. यराच वेळ तो कुटुंबात व समाजात वावरत असतो. त्याला तेथे जे अनुभव मिळतात त्यातून तो घडत असतो. तेथील अनुभव मूल्य शिक्षणाला पोषक नसतील तर शाळा महाविद्यालयातील सधेतुक प्रयत्नांना कितपत यश मिळू शकेल. हा प्रश्नच आहे. म्हणून शाळांच्या

प्रयत्नांना कुटुंबाचे पालकांचे मातापित्यांचे सहकार्य मिळणे मूल्यविकासाचा पोषक उरेल.

जीवनातील विविध मूल्यांची रुजवण पुरतकी ज्ञानाने किंवा जण्टेकाने होत नाही. त्याकरीता वातावरणाची निर्मिती आवश्यक असते. कुटुंबात इतके विविध प्रसंग येतात की त्यातून मुला-मुलींवर विविध संस्कार घडविता येतात. स्वच्छता, सुशीलता, अनप्रतिष्ठा, स्वाभतंवन, सहकार, विज्ञान शिक्ष, लग्नता, बंधुता, निसर्ग प्रेम, आदरभाव, खिलाडूपणा इ. अनेक मूल्यांची रुजवण संवर्धन कुटुंबातून करता येते. यासाठी माता पित्यांना आपल्या मदती, आपटी निवडी ठेवून पाहायला लागतील. त्या वाईट असतील तर त्या प्रयत्नपूर्वक सोडायला लागतील. शुद्धपान करणारा पालक आपल्या पाल्यावर शुद्धपान न करवण्याचा संस्कार कसा रुजवू शकेल. स्वतःलाच आदरातिथ्यशील नसेल, जेव्हा मंडळीविरुद्धी आदरभाव दाखविणारा नसेल, घरातील कामात सुचक लेखणात असेल तर तो आपल्या मुलावर चांगले संस्कार कसा रुजवू शकेल. मी टी.व्ही. पाहिल पण त्यावेळी टी.व्ही. कडे पाठ करून मुलांनी अभ्यास करावा अशी अपेक्षा करणारी माता आपल्या मुला-मुली कडून अभ्यास कसा करवून घेवू शकेल. स्वतः साठ-आठ वाजता झोपून जतणाचा पिता आपल्या मुलांवर प्रातःकाळी उठण्याचा संस्कार कसा घडवू शकेल. आपल्या मुलांनी जसे बनवे असे आपल्यास वाटते तसे स्वतः बनण्याचा प्रयत्न मातापित्यांनी करणे आवश्यक आहे. मातापित्यांनी मनावर घेतले तर आपल्या मुलांमुलींवर संस्कार घडविण्याचे काम ते चांगल्या प्रकारे करू शकतात.

शालेय मूल्य शिक्षण मंडळ :-

मूल्य विकासात कुटुंबाची, समाजीचीही जबाबदारी आहे. तरीच ती शिक्षणाचीही आहे. परंतु मूल्यशिक्षण हे एकट्या कुटुंबा व शाळा व त्यातील शिक्षकांनी हे काम नसल्याने सामुहीक प्रयत्न करण्याविना नाध्यमिक शाळा व त्यातील शिक्षकांनी हे काम हाती घेवून सद्यस्थितीत बदल करता येणे शक्य आहे. शाळांनी आपल्या शाळेत एक मूल्यशिक्षण मंडळ स्थापन करावे. या मंडळात शाळेतून सर्व शिक्षकांचा समावेश करावा. त्या मंडळाचे अध्यक्ष शाळेचे मुख्याध्यापक असतील. कार्यवाहक म्हणून एक प्रयोगशील शिक्षकाची निवड करावी. या मंडळाच्या मासिक बैठकी वार्यात व त्यात राबविलेल्या उपायांची पत्रभुती, नवीन उपायांवर विचार विमर्श व्हावा.

कार्याचे नियोजन राबवणूक, मूल्यांकन प्रस्थापन इ. बाबींकडे विशेष लक्ष पुरविण्याकरिता ५ व्यक्तींचे एक कार्यकारी मंडळ असावे. शिवाय भाषा, गणित, विज्ञान, सामाजिक शास्त्रे, शारिरीक शिक्षण इ. विभागाचे विभाग प्रमुख त्यात असावेत. त्यांनी वेळोवेळी बैठक घेवून शास्त्रेय विषयांचे अध्यापन व अन्य शास्त्रेय उपक्रम यातून रुजविता येणाऱ्या मूल्यांचे निर्धारण त्यांच्या कार्यात्मक व्याख्या, विद्यार्थ्यांमधील अपेक्षित बदल त्याकरिता आवश्यक उपक्रम व साधने मूल्यमापनाच्या पध्दती इ. बाबींवर योजना तयार करून ती मंडळासमोर ठेवावी व आपल्या वार्षिक कार्यक्रमाचे नियोजन मंडळाकडून मान्य करून घ्यावे व त्यांची राबवणूक सर्व शिक्षकांच्या सहकार्याने करावी. शास्त्रेय विषयांच्या मंडळांनी आपल्याच्या विषयाच्या माध्यमातून कोणती मूल्य रुजविता येतील याचा तपशिल तयार करावा. अभ्यासक्रमाच्या विविध घटकातून आणि उपघटकातून निवडक स्थळे होवून त्यातून मूल्यांचे विकसन कसे करतायेईल. याचा विचार करावा. शास्त्रेय प्रार्थना, विविध खेळ, थोर पुरुषांचे दिन, उत्सव, शारदा मंडळे, विज्ञान मंडळे, शास्त्रेय उत्सव, सण, श्रमदान, सर्चा मंडळ, लेखन वाचन स्पर्धा, शास्त्रेय पिती पर्ये, स्नेह संपेलन, प्रदर्शने, थोर पुरुषांच्या भेटी, सहल, शिबीरे, निरमं मंडळे, ग्रंथालय, वर्ग ग्रंथालये, स्काउट गाईड इ. अनेक माध्यमातून हे कार्य करता येईल.

मूल्य शिक्षण शाळा संकुल :-

आपल्या परिसरातील ९-१० शाळा एकत्र घेवून मूल्यशिक्षण शाळा संकुल स्थापन केल्यास सर्व शाळांना मूल्यशिक्षणाकरिता प्रयत्न करता येईल. मूल्यशिक्षणाकरिता उपयुक्त अशा कथा धर्तरे, बोधकथा, गीते, तत्के, प्रतिकृती इ. मूल्य शिक्षणाचे साहित्य तयार करता येईल. विविध शाळातील लेखक कवी, गायक, चित्रकार आदि सर्वजण एकत्रित आल्यास मूल्य शिक्षणाचा कार्यक्रम योग्य प्रकारे राबविता येईल. योग्य मार्गदर्शक मिळाल्याने विद्यार्थ्यांनाही वाच पिळक व त्यांच्या सृजनशिलतेचा विकास होईल. व नवनवीन साहित्य उपलब्ध होवू शकेल.

मूल्यशिक्षण शाळा संकुलात संबंधीत शाळांचे मुख्याध्यापक मूल्य शिक्षण मंडळाने कार्यवाह, क्षेत्रातील निपुण शिक्षक अध्यापक महाविद्यालयातील प्राध्यापक इ. चा अंतर्भाव करता येईल. सर्वांनी मिळून योजना तयार केली व शाळा शाळांमधून राबविली तर निश्चितच यश मिळू शकेल. कार्यक्रमाची राबवणूक विविध उपक्रमाकरिता आवश्यक असलेल्या युक्तवणी व निर्मिती, अध्यापनाच्या पध्दती, करिता असलेल्या

प्रयत्नशा मिळणारे यशापयस पाहण्याकरिता आवश्यक त्या मूल्यमापनाच्या पध्दती, मूल्यमापनातून मिळणाऱ्या प्रत्याभरणाच्या आधारे उपक्रमातील सुधारणा इ. करिता हे मूल्यशिक्षण शाळा संकुल अतिशय उपयुक्त ठरेल. मूल्यशिक्षण साहित्य निर्मितीकरिता कृत्तिसत्राचे आयोजन करता येईल. असा अनेक गोष्टी मूल्यशिक्षण संकुलात करता येतील.

शिक्षण वर्तन परिवर्तनाचे तंत्र :-

वर्तन बदल हा सामान्यपणे सहजासहजी जागिरे लडकाकडकी होत नसते. संस्कारातून वर्तन बदल उपेक्षित असते. संस्काराच्या परिणामकारकतेवर ते अवलंबून असते. मूल्यशिक्षणाच्या संदर्भात हा बदल किंवा हे वर्तन परिवर्तन सहेतूक हवे. विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात बदल घडविण्यासाठी त्यांची मानसिकता बदलली पाहिजे, प्रत्येक विद्यार्थ्यांची मानसिकता ही वेगवेगळी असते. त्यांच्या मनाचा वेध घेण्यासाठी, शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांशी सुरसंस्कार साधणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना पूर्ण विश्वास ठेव्याने सुरसंस्कार साधता येईल.

मूल्य शिक्षणात शिक्षकाची भूमिका :-

ज्या ज्या वेळी राष्ट्रावर संकटे जाता, समाजासमोर प्रश्न प्रश्न उभे राहिले आणि मानवी जीवनात तमोयुगाचा अंधार दाटू लागला तेव्हा प्रकारादात म्हणून शिक्षक उभा राहिला असे आपला इतिहास सांगतो. एवढेच नव्हे तर ज्या ज्या वेळी राज्यक्रांती झाली त्या वेळी ती मूल्य क्रांतीच्या मार्गांनी झाली आणि या मूल्यक्रांतीचा अग्रदूत होता शिक्षक.

मदनमठ व जुलमी धनानंदाला सहेच्या सिंहासनावरून खाली खेचणाऱ्या सम्राट चंद्रगुप्त चाणाक्ष नापाच्या शिक्षकाने घडविला राम लक्ष्मण यांची जडण घडण वशिष्ठ मुनींच्या, तर कृष्ण सुदान्याची जडणघडण सतिपनींच्या आभंगत झाली. निश्चयाचा महामेठ असलेल्या शिवाजी महाराजांना जडणघडणीच्या काळात दानोजी कोंडदेव तर पुढे कृत्त्याच्या मार्गावर समर्थ रामदास यांचा सहवास लाभला. म. फुले, लोकमान्य टिळक, आगरकर, डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर, महारवा गांधी हे सर्व लोकशिक्षण स्वतः शिक्षकच होते. त्यांनी महाराष्ट्राच्या व देशाच्या वैचारिक घडणौला नोक हातभार लावला आणि मूल्य क्रांती घडविली.

यावरून असे लक्षात येते की, मूल्यशिक्षणाच्या प्रक्रियेत शिक्षकाच्या भूमिका मोलाच्या ठरतात. काहीवेळा शिक्षक दिपस्तंभ असतो तर कुठे रोपांची

निपटणी करताना माळी असतो. केव्हातरी प्रकाशदूत म्हणूनही त्याला भूमिका करावी लागते. तर काही वेळा मूल्य मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांचा जीवनरथ योष्य ठेवने घालावा म्हणून त्याला सारख्याची भूमिका करावी लागते. या सर्व भूमिका तो वापुत्वाने करील, तर मूल्य शिक्षणाचे प्रभावी कार्य शिक्षकाच्या हातून आपोआप घडत राहील आणि विद्यार्थ्यांचे सर्जनीय व्यक्तिमत्व, विकाससक्षम नैतिकतेची पवित्र आणि प्रसन्न साथ मिळेल.

घरील सर्व विवेचनावरून आपणांस असे म्हणता येईल की, सर्व शिक्षणाच्या मूळाशी मूल्ये आहेत. मूल्यांची रजसपूक योग्य झाली असेल तर पुढील शिक्षणाची इभारत भवकमपणे उभी राहू शकते. म्हणजेच शास्त्रा विकाससक्षमता मूल्य शिक्षणाची नितांत गरज आहे.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण-अध्ययन हाच गुरुमंत्र

प्रा. चंस्तंरव कर्दिले (सेवानिवृत्त), नाशिक
शैक्षणिक कार्यकर्ता व सामाजिक कार्यकर्ता.

१९५५ साली दुसऱ्या महायुद्धाची समाप्ती होत असतानाच बरेचदा संपन्न राष्ट्रांनी वापुडे जगलस महायुद्धास तोंड द्यावे लागू नये म्हणून संशोधन आणि सहकाराच्या भाषनेतून जागतिक समन्वा आणि राष्ट्र संपुर्णतः इंग्रडे सोवविण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघ (युनेस्को) ची स्थापना केली. ह्या संघटनेचे चार प्रमुख विभाग आहेत. १) आभारता २) सुदत समिती ३) आर्थिक व सामाजिक परिषद ४) संशोधन व कौशली आर्थिक सामाजिक परीषदेची एक शाखा म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघाची शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संघटना (युनेस्को) निर्माण करण्यात आलेली आहे. मानवी विकास निर्देशांक वाढविण्यासाठी शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक उन्नत घडविण्यासाठी हा संघटनेकडून सातत्यपूर्ण प्रयत्न केले जात आहेत. त्यादृष्टीने १९६० च्या दशकात संघटनेच्या आघोषाने जागतिक शैक्षणिक पध्दतीचे अध्ययन करून (World Education Crisis) (जागतिक शैक्षणिक संकट) अहवाल प्रसिध्द केला आणि आजीवन शिक्षण (Life long Education) ही संकल्पना प्रस्तुत केली. तिचाच काहीसा प्रभाव आताच्या दशकात वावू असलेल्या निरंतर (Continuing) शिक्षण व विस्तार (extensio) शिक्षणातून दिसण्यास मिळतो. १९७० साली युनेस्कोने दुसरा आघोष नेतून करासाठी यकीने शिक्षण च्याचे ह्या प्रश्नाची उकल करावला सांगितली. आघोषाने १९७२ साली प्रसिध्द केलेल्या च्मानव होण्यासाठी अध्ययन (Learning to be) ह्या अहवालातून शिक्षणाचा मूळ उद्देश सास्यत अर्थात चिरंतर विकास (Sustainable development) असा मंडला गेला त्यामुळे शिक्षणातून प्रगतीचा संपोदीत विविधता आणि युगसमपूर्ण जीवनकार्य घाटघालत साकडे कटाक्षाने लक्ष दिले जाऊ लागले. १९९० च्या दशकात अयालीन क्रांतीकारक सोघांनी जगाचा पेशामोहराच बदलून टाकला. माहिती आणि संश्लेष

तंत्रज्ञान, जैव तंत्रज्ञान, अवकाश तंत्रज्ञान आरोग्य तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रांमध्ये अत्यंत यशस्वी यत्ने वाटल्या गेल्या. त्यामुळे २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर आणू उभे असलेल्या सर्व जगभर २१ व्या शतकातील मानवी जीवनशैलीची अभूतपूर्व विचारगंधन सुरू झाले. शिक्षण हे केवळ समाज परिवर्तनाचेच नव्हे तर मानवी जीवनात स्थितीकारण पोषित करणारे घटक म्हणून आणि प्रभावी साधन आहे हे लक्षात घेऊन युनेस्कोने २१ व्या शतकातील शिक्षण कसे असावे याचा अभ्यास करण्यासाठी १९९८ साली एका आयोगाची स्थापना केली.

फ्रान्सचे अर्थमंत्री जॅक डॅलॉर यांच्या अध्यक्षतेखाली १४ सदस्यांच्या आयोगामध्ये भारतचे नामवंत विद्यार्थी, माजी केंद्रीय मंत्री आणि महारि असेलियाच्या तंत्रज्ञानावर पहिली पीएच.डी. मिळविणारे डॉ. करणसिंह हे सूत्राचे सदस्य होते. ह्या आयोगाने १९९९ साली २१ व्या शतकातील शिक्षण कस आणि कसे असावे या प्रश्नाचा सर्वोत्तम अभ्यास करून युनेस्कोला सादर केलेल्या अहवालात सर्वसाधारणपणे जरी खालील रिपोर्टिंग संदर्भात जल असले तरी आयोगाने अहवालात अतिशय सकारण संघर्ष दिते आहे. (Learning the treasure within) (अभ्ययन-अंतरीचा अन्नमाल अंत्यसंघ). एक गोष्ट लक्षात घ्यावी पाहिजे की, भूतकाळाच्या प्रक्रियेत वर्तमानकाळातील कृती करावयाच्या असतात आणि भविष्यातील स्वप्ने रंगवावची असतात यानाथ ऐतिहासिक दृष्टी असे म्हणतात. १९७२ च्या अहवालात तेच केलं गेलं होतं आणि २० व्या शतकात शिक्षणासमोर उभ्या टाकलेल्या समस्या आणि उद्भवलेले संघर्ष यांचा धांडो घेतला होता. त्याच जोडीला शतकातील लोकसंख्या, ज्ञान आणि जागरूकता ह्यामध्ये झालेल्या प्रचंड स्फोटाची गंभीरपणे दखल घेतलेली होती. त्यामुळे शिक्षणाची केवळ तांबी रुंदीच वाढली असे नाही तर शिक्षणाची खांबीही वेगाने विस्तारत असून काळ ही घटनांची चौथी मितिसूत्रा शिक्षणाला लागू होत असल्याचे म्हटले जाते. तसेच, १९९० नंतर जगभर जे खांडवा (खाजगीकरण, उदासीकरण, जागतिकीकरण) घोरपण घुमाकूळ घालत आहे. त्यामुळे शिक्षणसंस्था हा व्यापार, विद्यार्थी-पालक हे घटक, शिक्षण ही क्रय वस्तू तर शिक्षक दुकानातील विक्रेता किंवा गुमास्ता बनला आहे. गॅट करारांमुळे शिक्षणसूत्रा व्यापारीवस्तू झाली असून नपेखोरांचे तत्व मोठ्या प्रमाणात शिक्षणावर स्वार झाल्यामुळे दर्जेदार आणि मानणी असलेले शिक्षण प्रचंड महागडे बनले आहे. ज्यांच्याजवळ रगड पैसा त्यांना सर्वोत्तम शिक्षणाची संधी अशी

बांधिलशाही एका रूढ होऊ लागली आहे. शतकातील लोकांची शिक्षणाचे कसाला कापडे लुबाडण्यास सुरुवात केली असून उन्हातील लोकांच्या शिक्षणाला जगातील सर्व दुर्लभ (Benign Neglect) केले जात आहे. त्याद्वारे सामाजिक कसाला व सामाजिक न्यायाचे तत्व गुंडाळून ठेवले जात आहे. त्याची पुर्वसूचना १९७२ च्या अहवालात होतीच. हा परिस्थितीमुळे जे सामाजिक तणाव निर्माण झाले आहेत. त्याला प्रभूत्व म्हणजे जागतिकीकरणाची निवडक धाडू विरुद्ध स्वाभिमानी दृष्टाचा जोरदार घेतलेला संघर्ष. राष्ट्रभक्ती की जगाचा नागरिक म्हणून राहावचे याचा चर्चाचा मसला सतत संघर्ष घालला आहे. प्रत्येक देशातील शेतरीला जसा लेवीव यातीचा रंग असतो तसाच सांस्कृतिक शिक्षणामुळे प्रत्येक देशातील शिक्षणाला तेवढील संस्कृतिचा रंग असतो. विरुद्धातून शिक्षणाला ठिक असले तरी प्रत्येक राष्ट्र समाजाची स्वतःची खास अस्मिता असते. ती ठिकपणासाठी व्यक्ती सर्वोच्च त्याम आणि वेळप्रसंगी स्वतःचे बलिदान द्यावयास सध्या तयार असते. परिणामी इंडियन का इंटर्नेशनल हा संघर्ष महाजगभरी सुटणारा नाही. दुसरा संघर्ष नवी वैश्विक संस्कृती विरुद्ध स्वदेशी संस्कृती यात सर्वश्रेष्ठ कोण हा आहे. वैश्विक संस्कृतीत मानवाला स्वतःचे अंतर्बोध जीवन घटवून टाकावे लागणार आहे शिक्षणात वैश्विक समानता आणण्यासाठी इंटरनेशनल बँक ऑफ इन्व्हेस्टमेंट्स (IBO) स्थापन झाली आहे. पण जगाचा भाड्यादीत स्वतःचा वेदना हरवून इतर कोणाच्या स्वाभिमानी माणसाला मान्य होईल ? नाशाला काय आहे ? असे ४०० वर्षांपूर्वी शेक्सपियर म्हणून गेले असले तरी प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या नावाची आपले व्यक्तीमत्त्व एकरूप करत असतो. त्यामुळे स्वतःला तिलाजली द्यावयाला कोण तयार होईल ? प्रत्येक समाजाचा आपल्या घटकांनी सांस्कृतिक धारणा अंगीकारावा, जतन करावा आणि पुर्वीत करावा असे घटत असते. शिक्षणाने भाणून पाईक न होता परतुनिष्ठ परीक्षक झाला पाहिजे. त्यामुळे समाजात पारंपारिक विरुद्ध नवता असा संघर्ष चालू असतो. शिक्षण ही त्यापासून अलिप्त राहू शकत नाही. सत्य, शिष्ट, सुंदर साखळी मूल्या अक्षर आणि विदग्ध आहेत. जुन्याच्या नावाखाली शिक्षणातून त्यांना हद्दपार करता येणार नाही तसेच पारंपारिकीच्या जोडघात कायमचे जखदुनही घालणार नाही.

यातून आधुनिकता विरुद्ध पारंपारिकतेचा संघर्ष उफाळलेला आहे. प्रत्येक शिक्षणाला आपण अघात नव्हे तर आधुनिकता (Up to the moment) असावेने

वाटू खाल्ये आहे. वाटून अनेक Band-wagon घोड्या अंधुनिकतेच्या नावाखाली शिक्षणात पुतळ्यांरी करू लागल्या आहेत. अंधुनिकतेची लाट आपण काही वेळा यांचे सडकदार नाही. फाजील अंधुनिकतेच्या शिक्षणाचा जसा तिष्ठकारण केला पाहिजे तसेच उपकारक अंधुनिकता स्विकारलीच पाहिजे. त्यासाठी मानवांचे ज्ञानचतू सजवणे व समर्थ वेळ्याशिवाय शिक्षणाला २१ व्या शतकाची आव्हाने पेलता येणार नाहीत. त्याशिवाय विश्वास राखणे नाही. अंधुनिक जीवनामध्ये जुन्या समस्यांचे केवळ जटिल होणे चाळण्या असा नवे तर, हरबडी नवतळा समस्या जन्म घेत आहेत. प्रत्येक समस्या यहुनिकी जगाव्याने टोकलेबाज उपायांनी त्यांचे मूळीच विमोचन होऊ शकत नाही. तात्काळीन समस्या परिहार म्हणजे गरजची मलमपट्टी असते. औषधाने रोग द्यापविला तरी त्याचे कायमचे निमूळन होत नाही. त्यातून मिळणारे समाधान हे संश्लेषण यंत्रणेसारखे दिशान्तर व फसवे असते. व्यापारार्थ रोग प्रतिबंधक लस टांचून शरीरातील रोगप्रतिकारक यंत्रणा सगळी कायमसम झालवून रोग समूळ नष्ट करावयाचा असतो त्याचप्रमाणे शिक्षकाने अभयाने निवारण यंत्रणा समूळ बनवाव्याचे काम करावयाचे असते. मानवी मनतोल तात्काळीन व्यवस्थापन करावयाचे असते तर दीर्घकालीन समतोल साधण्यासाठी निरंतरमान मानवाला समर्थ बनवणे पाहिजे. विकास हो संघ आणि अज्ञीवन चालणारी प्रक्रिया आहे हे सदैव ध्यानी धरावे.

आणखी एक महत्त्वपूर्ण संघर्ष आहे तो स्वर्धा की सहकार याचा. स्वातंत्र्यामुळे प्रथम समाजामधं मळेकापू स्वर्धांचे घेव कुटले आहे. स्वर्धामुन व्यक्ती आणि राष्ट्रे सधे रूप आपल्याच पोळीवर काम ओढता येईल यासाठी विविध भले घुरे मार्ग वापरत आहेत त्यातूनच मूख्यधिक संघर्धामुळे जगत आहे रे विरुध्द नाही रे बांधा अविगत झुमडा घातू आहे. पण समाजात केवळ स्वतःची पोतही भरणारे कधीच समाजाचे आपस पटक होऊ शकत नाही धुकनेकां साहाय्य करू अबाचे घर सुपंचय हाच श्रेयस व वैकालिक जीवनाचा मूख्यमंत्र व राजमार्ग आहे. शिष्याकान्दानी म्हटले होते व्दुसऱ्यासाठी जगलस तर हार जगलस, स्वतःसाठी जगलस तर मेलाच म्हणून समजुछ स्वतःच्या स्वर्धासाठी दुसऱ्याच्या विनास करणाची तहसी घुती सोडून समर्धीच्या हितामध्ये स्वतःचे कल्याण साधण्याची मध्यममार्गी विकासघुती शिक्षणाने निर्माण केली नाही तर शिक्षण आपल्या वर्तव्याला घुळने असे शिध्द होईल. आजमितीला जगत ज्ञानाच्या प्रचंड स्फोटांमुळे एका व्यक्तीला सर्व ज्ञान तर सोडाय, पण एका ज्ञानशाखेचे सर्वांगीण ज्ञान प्राप्त करणे मुळा शक्य होत नाही. आधुनिक जीवनातील आणखी एक संघर्ध भौतिकता विरुध्द

अध्यात्मिकता यांचा आहे सर्वांच्या मरजा पूर्ण करण्याइतकेच मनाचे समाधानही महत्त्वाचे आहे. माणूस हा फक्त भाकतीचा गुलाम नाही. मानसिक शांतीसाठी अध्यात्मिकतेचा आधार घेतला जातो अर्थात अतिरेकी भौतिकता अशी घाईत नसे आध्यात्मिक अध्यात्मिकतेच्या नादी लागून जीवन पसन्मुख होणेही घाईत. इवम् सत्यम् जगन्निवायन ॥ म्हणून वास्तवापासून दूर पळणे, स्वप्नरंजनात रमणेही घाईत. असावेची शिक्षकाने शिक्षिणाऱ्या विकासामाती ३ प्रकारची मदत केली पाहिजे. १) ज्ञानवाहन, चिंतन, स्मरण, अत्मपरीक्षण याद्वारे अंतर्मुख बनवून व्यक्तीला स्वतःची यहुनिक ओळख करून घेण्याची व विकासघुती प्रेरणा देणे २) स्वातः शोकाचे भौतिक आणि वैदिक पर्यावरण आहे त्याचे यहुनिक व सखोल ज्ञान प्राप्त करण्यास सहाय्य करणे ३) व्यक्तीला समाजशील आणि भौतिक उत्पाटक घटक बनविणे हाच हार विकास होय. २१ वे शतक हे ज्ञानाधिष्ठीत समाजाचे असणार आहे. ज्ञान हीम शक्ती, संपत्ती आणि उर्जा बनणार आहे. जागचे अर्थकारणही ज्ञानाधिष्ठीत असेल आणि अध्यात्म करणाची संपटना राष्ट्र आणि जगाची शासक असणार आहे. ज्ञानघापी/ ज्ञानसंग्रह, ज्ञानधिभोवन, ज्ञानध्ववस्थापन आणि जीवनाच्या व जगाच्या विविध क्षेत्रात संघावित ज्ञानाचा उपयोग करणे अशी कौशल्ये शिक्षणातून व्यक्तीला मिळानी पाहिजेत. केवळ शैथीक व पुतळी शिक्षणाने वास्तव मोथी मिळणार नाहीत तर, संघर्धज्ञानातील नेत्रदिपक इमती आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या गरजा सदैव घुंडरुछ सहण्याची घुती शिक्षणाकाच्या मनात निर्माण कता आली पाहिजे. शिक्षणातून व्यक्तीच्या जीवनात निरंतर शशीभावना आली पाहिजे. उपजत कार्यक्षमता, सर्वोत्तम विकास सुजनशिक्षणेचे संघोचन आणि नवा संकल्पना प्रसवण्याचे सामर्थ शिक्षणातून व्यक्तीच्या हावी निर्माण करणाचे कार्य शिक्षणाला करावे लागेल. शिक्षणातून घडीक पोपट निर्माण न कता विमर्धी चिंतन निर्माण झारे पाहिजे म्हणूनच विकासघातीचे शिक्षण हे घार संभाघर उभे असेल. वा शैथीक शिक्षणामुळे True Education is life Education (जीवनशिक्षण) साध होत राकेल.

- हे चार संघ म्हणजे १) सहजीवनासाठी शिक्षण (Co-existence) २) ३) ज्ञानसाधनेसाठी शिक्षण (Knowledge acquisition) ३) कार्यसंस्कृतीसाठी शिक्षण (Work culture) ४) आत्मशोधासाठी शिक्षण (Self investigation) जगामध्ये टिकून राहण्यासाठी आणि एमती साधण्यासाठी दोन तोषीची कार मोठी गरज आहे.

मानव हा जगातील सर्व ज्ञानाचा आणि मूल्याचा निर्माता आहे. जगातील सर्व माणसे समान दर्जाची व परस्परावलंबी आहेत. हवा, पाणी त्याप्रमाणे खरे शिक्षणसुद्धा आंतरराष्ट्रीय प्रवृत्तीचे आहे, राष्ट्र आणि संस्कृतीच्या सीमा उलंघून हे विश्वची माझे घर आहे असे म्हणणारे आहे. अंतरीची ज्योत उजळून प्रकाशमान करण्याचे आणि मोठ्यातले मोठे संघर्ष संवादातून सोडविण्याचे सामर्थ्य शिक्षणातून प्राप्त करता येते. च्मानव तेही मानवचछ आम्ही ही वृत्ती शिकणाऱ्याच्या

